

TANULMÁNYOK /ARTICLES

The presence and performance of cultural and creative industries in rural regions

A kreatív és kulturális iparágak megjelenése és teljesítménye a vidéki térségekben

JAROSLAV KOUTSKÝ, VÁCLAV NOVÁK, ŠÁRKA PALCROVÁ,
JAN SUCHÁČEK

Jaroslav KOUTSKÝ: Ph.D., associate professor, Faculty of Social and Economic Studies, Jan Evangelista Purykne University in Ústí nad Labem; Moskevská 54, Ústí nad Labem, Czechia; jaroslav.koutsky@ujep.cz; <https://orcid.org/0000-0002-2581-8058>

Václav NOVÁK: Ph.D., assistant professor, Faculty of Social and Economic Studies, Jan Evangelista Purykne University in Ústí nad Labem; Moskevská 54, Ústí nad Labem, Czechia; vaclav.novak@ujep.cz; <https://orcid.org/0000-0002-5526-2695>

Šárka PALCROVÁ: Dr., researcher, Faculty of Social and Economic Studies, Jan Evangelista Purykne University in Ústí nad Labem; Moskevská 54, Ústí nad Labem, Czechia; sarka.palcrova@ujep.cz; <https://orcid.org/0009-0003-3294-6941>

Jan SUCHÁČEK: Ph.D., professor, Faculty of Regional Development and International Studies, Mendel University in Brno; jan.suchacek@mendelu.cz; <https://orcid.org/0000-0001-9508-6959>

KEYWORDS: culture and creative industries, rural regions; employment; economic performance; Czechia

ABSTRACT: This paper examines the presence and performance of cultural and creative industries (CCIs) in rural regions, specifically using the example of the Vysočina Region, and compares it with other regions in the Czech Republic. The main objective is to reflect on the potential and limitations of CCIs outside metropolitan centres and to contribute to the discussion on the spatial specifics of the culture-based economy. The text is based on the assumption that the role of CCIs in the economic and social development of rural regions is often marginalised, even though it can be crucial for diversifying the local economy and strengthening community identity. The study uses a combination of methodological approaches and data sources, in particular mapping of CCI entities in the Vysočina Region, analysis of employment and the economic performance of individual industries. One important part is a comparison of the economic performance of CCIs within three different types of regions – metropolitan, old industrial, and other regions. The structure of the text includes an introductory theoretical section devoted to the spatial organisation of CCIs, an overview of data sources and methods of processing them, and an analytical section evaluating the presence and performance of CCIs. The two summary measures—structural importance and economic performance of CCIs—were constructed as composite indicators based on multiple sub-indices (e.g., employment coefficients, specialisation indices, average wages, revenues, and added value).

The main results largely confirm the theoretical findings, i.e. they identify a significant orientation of CCIs located in rural types of regions towards cultural and historical heritage and an overall relatively stable structural balance. At the same time, however, the expected overall lower economic performance of CCIs in rural regions is confirmed. On the other hand, it has been shown that certain industries (such as Books/ Printing and Performing Arts) consistently perform above expectations and their position is more significant in rural regions than in other types of areas. The text also suggests the causes and possible implications of this situation. The study points to the need for a regionally sensitive approach to cultural policy, emphasises the importance of so-called second-order cultural infrastructure, and recommends supporting locally based forms of cultural work with an emphasis on community cohesion and sustainable development. Finally, issues related to the effectiveness of public investment in the CCI segment and potential tensions that may arise in the case of merely mechanically adopting support concepts and instruments from other types of territories are also discussed.

KOUTSKÝ, Jaroslav: PhD., egyetemi docens, Társadalmi és Gazdasági Tanulmányok Kar, Jan Evangelista Purykne Egyetem Ústí nad Labem; Moskevská 54, Ústí nad Labem, Czechia; jaroslav.koutsky@ujep.cz; <https://orcid.org/0000-0002-2581-8058>

NOVÁK, Václav: PhD., adjunktus, Társadalmi és Gazdasági Tanulmányok Kar, Jan Evangelista Purykne Egyetem Ústí nad Labem; Moskevská 54, Ústí nad Labem, Czechia; vaclav.novak@ujep.cz; <https://orcid.org/0000-0002-5526-2695>

PALCROVÁ, Šarka: Dr., kutató, Társadalmi és Gazdasági Tanulmányok Kar, Jan Evangelista Purykne Egyetem Ústí nad Labem; Moskevská 54, Ústí nad Labem, Czechia; sarka.palcrova@ujep.cz; <https://orcid.org/0009-0003-3294-6941>

SUCHÁČEK, Jan: PhD., professzor, Regionális Fejlesztés és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Mendel Egyetem Brno; jan.suchacek@mendelu.cz; <https://orcid.org/0000-0001-9508-6959>

KULCSSZAVAK: kultúra és kreatív iparágak; vidéki régiók; foglalkoztatás; gazdasági teljesítmény; Csehország

ABSZTRAKT: Jelen tanulmány a kulturális és kreatív iparágak (KKI) jelenlétét és teljesítményét vizsgálja vidéki térségekben, különösen a Vysočina régió példáján, összehasonlítva azt a Cseh Köztársaság más régióival. A fő cél annak bemutatása, hogy milyen lehetőségek és korlátok jellemzik a KKI-kat a nagyvárosi központokon kívül, valamint hozzájárulás a kultúraalapú gazdaság térbeli sajátosságairól szóló diskurzushoz. A szöveg abból a feltételezésből indul ki, hogy a KKI-k szerepe a vidéki térségek gazdasági és társadalmi fejlődésében gyakran marginalizált, annak ellenére, hogy szerepe a helyi gazdaság diverzifikálásában és a közösségi identitás erősítésében jelentős.

A vizsgálat többféle adatforrást és módszertani megközelítést alkalmaz, többek között a Vysočina régióban működő KKI-szereplők feltérképezését, valamint a foglalkoztatás és az egyes ágazatok gazdasági teljesítményének elemzését. Fontos része a KKI-k gazdasági teljesítményének összehasonlítása három különböző régiótípusban – nagyvárosi, régi ipari és egyéb régiókban.

A tanulmány egy bevezető, elméleti résszel indul, amely a KKI-k térbeli szerveződésével foglalkozik. Ezt követi az adatforrások és a feldolgozás módszereinek áttekintése, majd egy elemző fejezet a KKI-k jelenlétének és teljesítményének értékelésével. A két összegző mutató – a KKI-k strukturális jelentősége és gazdasági teljesítménye – több almérőszám (például foglalkoztatási együttarthatók, specializációs indexek, átlagbérek, bevételek és hozzáadott érték) alapján összeállított kompozit indikátorként került kialakításra.

A főbb eredmények nagyrészt megerősítik az elméleti megállapításokat, vagyis kimutatják, hogy a vidéki régiótípusokban működő KKI-k jelentős mértékben a kulturális és történeti örökségre orientálódnak, és összességében viszonylag stabil strukturális egyensúlyt mutatnak. Ugyanakkor igazolódik a vidéki térségekben működő KKI-k várhatóan alacsonyabb gazdasági teljesítménye is.

Másfelől azonban kimutatható, hogy bizonyos ágazatok (például a könyvkiadás/nyomdaipar és az előadóművészetek) tartósan a várakozások felett teljesítenek, és szerepük a vidéki régiókban jelentősebb, mint más térségtípusokban.

A tanulmány feltárja e helyzet okait és lehetséges következményeit is. Rámutat a kulturális politika térben érzékeny megközelítésének szükségességére, hangsúlyozza az úgynevezett másodlagos kulturális infrastruktúra jelentőségét, és javasolja a helyi beágyazottságú kulturális tevékenységek támogatását a közösségi kohézió és a fenntartható fejlődés erősítése érdekében. Végül kitér a KKI-szektorba irányuló közberuházások hatékonyságával kapcsolatos kérdésekre, valamint azokra a lehetséges feszültségekre is, amelyek más térségtípusok támogatási koncepcióinak és eszközeinek mechanikus átvétele esetén merülhetnek fel.

Introduction

Cultural and creative industries are now seen as an important part of an economy based on knowledge, innovation and creativity. CCIs are among the „frontrunners” of the restructuring of social and economic forms of production (Krätke 2002), and academic and political discourse attributes growing importance to them, particularly in connection with the post-industrial transformation of economies and efforts to diversify the sectoral structure of a region (OECD 2025; Hesmondhalgh 2013; UNCTAD 2010). CCIs encompass a wide range of activities that combine cultural values, creative activities and economic production. Scott (2000) points to the interconnection between the cultural geography of place and the economic geography of production and captures how CCIs are highly differentiated and diversely categorisable: they include both traditional manufacturing industries whose production is oriented towards the creation of tangible products (clothing, furniture, jewellery), and, on the other hand, industries that transform information or ideas (symbols) into intangible final outputs (marketing, advertising, theatre), as well as products of a hybrid nature (music recording, publishing). The labour markets associated with these industries are extremely competitive, with many employees working part-time and the workforce (mostly highly skilled) organised around temporary projects (Grabher 2002). Companies in the creative industries are part of a highly volatile market with a high degree of risk and competition.

The subject of expert discussion is the evaluation of the contribution of CCIs to the development of the economy, society and individual regions. It must be said that the contribution of CCIs cannot be reduced solely to quantitative indicators such as contribution to GDP or number of jobs, nor can some of the simplified practical implications for supporting CCIs, as originally published in the works of R. Florida (2002) and others (for more details, see Peck 2005; Pratt 2008). In addition to economic effects, these industries also generate and influence broader social benefits, such as cultural participation, community cohesion, quality of public spaces, and innovative thinking in public administration and business (Throsby 2001). However, these aspects are difficult to define and quantify. This is related to many problematic aspects of measuring the performance and impact of CCIs.

Although there are a growing number of diverse attempts to map, quantify and evaluate benefits, such as the UNESCO Framework for Cultural Statistics (see 2025 version), methodological difficulties remain – how to quantify creativity, how to separate cultural activities from other types of economic activity that use creativity (creative industries), how to assess informal and community initiatives that are not an explicit part of the market economy, etc. (Healy 2002; Galloway, Dunlop 2007). In addition, aggregated statistics often obscure important regional and sectoral specifics, which can lead to misleading conclusions about the actual performance and contribution of CCIs. At the same time, the considerable heterogeneity of the industry cannot be overlooked – from highly commercial, technologically advanced and economically progressive industries (e.g. the video game industry) to cultural production with a low market return (e.g. independent theatre, literary creation). CCIs can therefore create a large disproportion between economic and social development, with spatial and sectoral differences in their location, performance and effects on the labour market (Oakley 2006). This diversity complicates the creation of effective public policies (Cunningham, Higgs 2009) and places considerable demands on truly effective, beneficial and relevant support strategies (Pratt 2005).

Despite the methodological and practical challenges described above, there is relative consensus in professional literature that cultural and creative industries play an important role in economic and social development, particularly in the context of large cities and metropolitan areas. They are associated with the urban environment, attracting talent, innovation and increasing the competitiveness of cities (Florida 2005; Glaeser 2011). But what if we move beyond these cultural-economic centres and exposed regions? What is the role of CCIs in rural regions with a predominantly rural character and rural settlement patterns? What is the position of CCIs in areas where there is no dense network of institutions, creative communities or significant demand for cultural content? In principle, we already have the following knowledge (e.g., Silva, Marques, Galvão 2024; Ženka, Slach 2018) that CCIs are less represented in rural or peripheral regions, both in absolute and relative terms, their economic structure is generally more diversified, we see a lower degree of specialization and, logically, in relation to the nature of the environment, a lower degree of agglomeration economies. We know much less about the details of their structure and character. Questions remain, in particular as to whether CCIs in rural areas really do create significant numbers of jobs, in what specific activities and in what types of industries in this environment. Do these aspects differ in different types of regions? Is it even possible that CCIs are more concentrated in rural regions or that rural regions specialise in them? Do the parameters of the economic performance of CCIs differ in different types of regions, for example when comparing a major metropolitan area with a typical rural example? Can we even find some CCIs in rural regions that are relatively more economically performing than the same sectors in metropolitan areas?

This study contributes to the advancement of research on CCIs on three key levels. Theoretically, it deepens the understanding of the spatial differentiation of CCIs by highlighting the distinct characteristics and dynamics of rural regions, which are often marginalised in the discourse dominated by metropolitan perspectives. Methodologically, the paper introduces a comparative framework that integrates structural and economic performance indicators across different regional typologies, providing a replicable model for future regional CCIs analysis. From a policy standpoint, the study offers recommendations for regionally sensitive cultural policy, emphasising the importance of second-order infrastructure, local facilitators, and support mechanisms tailored to the realities of non-metropolitan regions.

Spatial organisation of CCIs

The spatial structure of cultural and creative industries (CCIs) is not random. A number of studies confirm that the location preferences of these industries are influenced by a combination of economic, institutional and cultural factors, which are reflected in their uneven geographical distribution (Lazzeretti, Boix, Capone 2008; Boix, Hervás-Oliver, De Miguel-Molina 2015). Theoretical approaches to the spatial organisation of CCIs emphasise three main dimensions: urbanisation economies, location economies and cultural-social context. The first of these, urbanisation economies, is based on the diversification of the sectoral structure, the labour market, infrastructure accessibility and institutional density. In an urban environment, this creates the conditions for synergies between different actors, reduced transaction costs and support for innovation processes (Lorenzen, Frederiksen 2008). The second dimension is represented by the classic concept of localisation economies resulting from specialisation, which facilitates the sharing of specific knowledge and promotes efficiency and productivity (Branzanti 2015). The third dimension is the cultural and social context of a given location – i.e. historical heritage, landscape and architectural values, but also so-called soft factors of development such as the atmosphere and aesthetics of the environment and civic amenities (Slach, Rumpel, Koutský 2013; Grodach 2017; Suchacek 2019). Similarly, we can say that the proximity, concentration and intensity of actors and activities leads to increased availability of skilled labour and services. This is the basis for business efficiency and flexibility, knowledge spillovers, formal and informal exchanges of information between entities, innovation and adaptation to change (Asheim, Boschma, Cooke 2011). Last but not least, cultural diversity and openness are important, as they attract the creative class and create conditions for cultural activities and entrepreneurial assets based on creativity (Florida 2002). The increased localisation of cultural infrastructure in the form of galleries, theatres, studios, co-working spaces

and business incubators provides both a base for creation and a space for presentation, enabling the emergence of so-called creative quarters, which can become a catalyst for broader urban regeneration (Evans 2009).

In line with the above, we can say that CCIs tend to be located in urban environments and in regions that are overall significant and attractive. CCIs can thus be found in metropolitan regions (Grodach et al. 2014; Boix, Hervás-Oliver, De Miguel-Molina 2015), their centres or inner cities (Dovey, Wood 2015) or in the hinterland of metropolises (Felton, Collis, Graham 2010; Gregory, Rogerson 2018). In metropolitan regions, CCIs are usually part of broader urban innovation ecosystems – they benefit from the availability of talent, university facilities, international networks and cultural infrastructure (Boix, Hervás-Oliver, De Miguel-Molina 2015). The inner parts of cities are mainly home to smaller entities focused on design, media, architecture or performing arts, while the metropolitan hinterland is home to creative activities focused more on craft production, local markets and cultural entrepreneurship (Felton, Collis, Graham 2010).

CCIs in rural regions

While research into cultural and creative industries (CCIs) has long been dominated by a metropolitan perspective, much less attention has been paid to their function in smaller towns (Jayne et al. 2010) or rural and peripheral types of regions (Bell, Jayne 2010; Escalona-Orcao et al. 2016) – i.e. areas characterised by lower population density, weaker infrastructure, limited access to cultural institutions and lower institutional capacity. Silva, Marques, Galvao (2024) point to the diverse use of terms describing the peripheral nature of the territory and propose the consensual term „low density areas”. Nevertheless, it is precisely these places that make up a significant part of the geographical space and can play a key role in the diversification of the cultural economy, provided that suitable conditions for their development are created. Comunian, Chapain, Clifton (2010) state that in the case of creative industries, the spatial pattern of their location is much more complex; they can also be found in smaller towns and rural areas, mainly due to a suitable combination of local infrastructure, governance, soft infrastructure and markets.

Recent discussions on creative ecosystems and distributed creative networks in rural areas emphasize the need to research not only the initial motives for the presence of CCI in this type of area, but also to analyse the profiles of their representatives and, in particular, to monitor the factors contributing to their long-term establishment and stability (Townsend et al. 2017), which may be „more notorious for various reasons” in these areas (Silva, Marques, Galvao 2024, 6051.). In this context, however, it should be noted that our text focuses primarily on the initial debate associated with the initial

analysis of the presence of CCIs in the territory and their economic performance. The following interpretations, which focus more on the context and internal relations, should be part of follow-up research.

One of the main questions associated with CCIs in rural areas is whether and how these industries contribute to job creation. Research suggests that specific segments are active in certain types of rural areas, such as craft production, artistic creation, cultural tourism, local media, heritage preservation, and community culture (Gibson 2010; Duxbury 2021). These activities often create job opportunities, especially for people with ties to the area, outside the standard labour market – including women, seniors, and cultural entrepreneurs in hybrid professions. CCIs in peripheral regions also often take the form of micro-enterprises, leisure activities, or informal initiatives, which, although not included in official statistics, have a significant social and cultural impact. Cultural and creative activities here tend to be linked to the local community, memory and landscape, which distinguishes them from metropolitan communities (Balfour, Fortunato, Alter). The symbolic and cultural capital of the area plays an important role in this – the presence of historical monuments, landscape values, cultural traditions or local brands. An important condition for the successful functioning of CCIs in peripheral regions is the existence of so-called second-order cultural infrastructure – small galleries, libraries, cultural centres, creative workshops, co-working spaces or community centres that serve as a base for cultural production and consumption (Duxbury, Campbell 2009). Furthermore, the presence of cultural facilitators – individuals, associations or small organisations that connect various actors and ensure the transfer of knowledge, finance and inspiration from the external environment – is crucial.

Nevertheless, cultural and creative industries in peripheral regions face a number of barriers. These include low levels of support from public institutions, weak cultural policy at a regional level, limited funding, a lack of educational and professional networks, and a small domestic market (Bell, Jayne 2010; Cicerone, Crociata, Mantegazzi 2021; Vigano, England, Comunian 2023). Another significant problem is brain drain – young, creative people often leave to study or work in larger cities, from which they rarely return. Given these specificities, it is essential to understand the development of CCIs in peripheral regions as a qualitatively different process than in centres. It is not just a matter of reproducing metropolitan models, but of creating locally rooted forms of cultural production that are adapted to local resources, needs and identity. This context requires a regionally sensitive approach that combines economic logic with cultural planning, community initiatives and sustainable development.

Successful strategies for developing cultural and creative industries (CCIs) in peripheral regions differ fundamentally from metropolitan models – they do not rely on agglomeration effects or competitiveness based on the quantity of actors, but build on the specific qualities of a place and its ability to activate local

resources. This approach, known as *the place-based approach*, is based on the assumption that values are linked to a specific territorial context, which shapes their meaning, acceptance and development potential (Barca, McCann, Rodríguez-Pose 2012). In rural areas, this approach is based on several key pillars. These are primarily the cultural landscape and cultural heritage as a source of inspiration and authenticity – local content in the form of unique landscape features, historic buildings or elements of industrial heritage provide a narrative and aesthetic framework for creative activities (Ray 1998). Cultural events, festivals set in listed sites or cultural trails linking natural and cultural heritage can also be an effective platform for cultural consumption and production. The place-based approach is very important – symbolic, historical or emotional stories associated with a location help to create cultural identity and also serve as creative content (Richards, Wilson 2006) – as is community spirit – strong local ties, participation and cooperation between residents, which compensate for the absence of formal structures. The community dimension is particularly important for cultural sustainability: public involvement in co-creating cultural content increases its legitimacy and relevance (Imperiale, Vanclay 2016). Last but not least, we see digital technologies as a tool for overcoming spatial isolation – the use of social media, online platforms, e-commerce and digital tools enables cultural and creative actors to reach global audiences and markets, even though they operate in geographically remote locations (Gibson 2014).

In summary, cultural and creative activities in rural regions form a diverse and adaptive ecosystem based on local conditions and opportunities. Their strength lies in their ability to combine cultural values with community cohesion, economic sustainability and environmental context – in other words, something that cannot be easily replicated in other areas. In many cases, they are a pillar of economic diversification in the local economy (Lazzeretti, Capone, Boix 2012; Pato, Teixeira 2018). In terms of economic and entrepreneurial activities, we can expect the monetisation of cultural heritage and culture-based tourism, such as the operation of museums, guide services, historical reconstructions, themed festivals or performances of folklore and ethnographic traditions, etc. Furthermore, there are traditional and artistic crafts (Bell, Jayne 2010). These include, for example, ceramics, glassmaking, weaving, blacksmithing, woodcarving or the manufacture of musical instruments – activities that are based on historical production processes and are closely linked to the material culture of a given place. Another typical element is community and independent cultural activities – from amateur theatre groups and choirs to art workshops and author readings. This work usually takes place in cultural centres, libraries, small galleries or community centres. Its importance lies not only in its cultural offering, but also in its ability to strengthen local identity and social cohesion (Duxbury, Campbell 2009; Balfour, Fortunato, Alter 2018). The importance of creative services such as graphic design, digital illustration, advertising and audiovisual content production is also growing. These

activities are often carried out as micro-enterprises or freelance activities, targeting local clients, the non-profit sector or public institutions. The advantages are lower initial capital requirements and the possibility of working remotely, but these activities may nevertheless encounter limitations in terms of networks, financing and professional support.

Data, methods and geographical dimension of the research

CCIs can be understood and analysed in a diverse range of ways across many economic sectors and activities. Our study is based on the international typology published in the Study on the Economy of Culture¹ in Europe (European Commission 2006). This three-sector classification has been slightly modified by NIPOS (National Information and Advisory Centre for Culture) to better reflect the reality in the Czech Republic and is commonly used in CZSO publications (CZSO 2023). Therefore, below we generally understand CCI as a combination of the traditional and artistic sector, the audio-visual and media sector, and the creative sector, which includes the industries of architecture, advertising, and design.

The data used in this text is based on two basic sources, or methods of data collection. For the first part of the analysis, which focuses on presenting the presence of more or less the entire CCIs sector in the monitored territory, the outputs from the mapping of entities falling under CCIs carried out in the Vysočina Region in 2023 and 2024 are used. The data was generated in connection with CCIs mapping projects carried out in all regions of the Czech Republic in 2023–2024 in connection with a call announced as part of the National Recovery Programme.¹ In the case of the Vysočina Region, the mapping and verification of data provided by the Czech Statistical Office (CSO) was carried out using internet searches, e-mail surveys, structured interviews and questionnaire surveys. The mapping verified more than 6,000 entities provided by the CSO, of which 2,388 were classified into one of the sub-industries of CCIs based on their activities (i.e. approximately 40%).

The second part of this text presents and compares data on employment and economic performance of individual Statistical Classification of Economic Activities in the European Community (NACE) areas in different types of regions, which were provided in aggregated form at the level of individual NACE areas and regions by the CSO for 2023. However, unlike the above-mentioned set of entities (2,388 entities for the Vysočina Region), the aggregated data does not include data on entities classified as public sector (e.g. national cultural monuments, monuments financed by cities or regions, theatres, primary or secondary art schools, associations financially supported by more than half of public administration organisations, etc.). These are therefore only commercial entities in private or foreign ownership. On the other hand, the CSO also included in the aggregation those companies and self-employed persons for

which it was not possible to obtain any information during the mapping process in the regions, but whose main economic activity (according to CZ-NACE listed in the Register of Economic Entities) was in one of the CCIs. Due to further ambiguities or the negligible representation of certain CCIs in the Vysočina Region, for which no information was provided as it would have been individual data, the CCIs categories „Arts and Crafts”, „Design”, „Television”, „Radio”, „Video Games” and „Film and Video” were omitted from the following analysis. Due to the low number of entities, the categories of „Art Education” and „Music” were combined under the category „Other” in the tables. After this reduction, the number of entities included in the analysis for the Vysočina Region decreased to 2,082.

The comparative analysis tracking employment and economic performance of selected industries of the commercial sphere of CCIs is based on the presentation of two summary indicators. The first, a summary indicator *of the structural importance of individual CCIs in the regions*, combines three commonly used sub-indices in regional sectoral employment analysis:

- employment coefficient – $EC_{ij} = (E_{ij}/E_j) * 100$ (%), where E_{ij} – number of people employed in the i -th given industry in the j -th region, E_j – total number of CCIs employed in the j -th region. This figure indicates the share of a given industry in total CCIs employment in the region. It measures the internal importance of a given industry within the overall CCIs sector in the region;
- specialisation index – $SI_{ij} = (E_{ij}/E_j)/(E_i/E)$, where E_{ij} is employment in the i -th industry and in the j -th region, E_j is total employment in the region, E_i is employment in the i -th industry in the higher territorial unit (the Czech Republic) and E is total employment in the higher territorial unit (the Czech Republic). In other words, it is the ratio of employment coefficients in a given CCIs industry in a selected territory and in the Czech Republic. It expresses the degree of focus of a given region on a specific industry in comparison with the national average;
- concentration index – $CI_j = EC_{ij}/KO_j$, where EC_{ij} is the employment coefficient (see above) and PC_j is the population coefficient:
 - $PC_j = (PO_j/O) * 100$ (%), where PO_j is the population of the j th region, O is the total population (the whole of the Czech Republic). The figure indicates what percentage of the total population lives in the given region.

The concentration index then expresses the intensity of the presence of a given industry in the region in relation to the number of inhabitants, i.e. its demographically related proportionality.

The second, summary indicator *of the economic performance of CCIs in the regions* integrates four basic sub-indices:

- average gross monthly wage per full-time equivalent – wages paid by employers to employees on the payroll, including bonuses, wage supplements, remuneration, wage compensation and other wage components, but excluding other personnel costs (e.g. severance pay, bonuses provided based on agreements concluded outside the employment relationship, bonuses paid to members of company and cooperative bodies from costs and profits) per average number of employees converted to full-time equivalents (in thousands of CZK);
- revenue per entity – revenue from the sale of products and services per enterprise that was active for at least part of 2023;
- income per entity – income other than sales includes, for example, income from the rental of movable or immovable property;
- accounting added value (AAV) per entity – sales of products, services and goods reduced by intermediate consumption, change in inventories from own activities and capitalisation.²

Each of these variables captures a different aspect of the economic functioning of a given industry – from individual remuneration (wages) to the performance of entities (sales and revenues) to their real contribution to the creation of economic value (AAV). Together, they form a multidimensional profile of the industry, which makes it possible to assess the economic strength or weakness of a given CCIs area. The sub-indices are commonly used, but their combined use in the concept of both indicators is unique and has not yet been published anywhere. The sub-indices are used with equal weighting, which can also be found in other regional analyses. The use of weighting was considered, but the results were essentially very similar. Both of the above-mentioned summary indicators were converted using min-max normalisation to a uniform scale from 0 to 100 in order to ensure the comparability of the variously defined input indicators. This eliminated differences in scale and allowed them to be aggregated using arithmetic means. In terms of innovativeness, attention needs to be focused on the results themselves, as the economic indicators within the CCI must be interpreted separately from the rest of the region's economy due to the significant representation of the non-profit sector and the nature of the CCI's contribution beyond the usual economic categories and thus also aspects such as the cultivation of society, the promotion of identity and belonging, etc.

In terms of spatial framework, the analysis deliberately works with a typology of four distinct regional categories representing the different conditions in which the cultural and creative industries (CCIs) in the Czech Republic are developing. The typology of regional categories (metropolitan, old industrial, rural, and other regions) was developed to reflect contrasting spatial, economic, and structural conditions relevant to the development of CCIs. The classification takes into account population size and density, historical industrial profiles, urbanisation levels, and functional roles within the national economy.

In this context, the Vysočina Region is seen as an example of a predominantly rural region that is not a natural cultural or economic centre and therefore represents a suitable environment for examining the resilience and structural diversity of CCIs in less exposed areas. The capital city of Prague, on the other hand, represents a type of metropolitan centre where a high concentration of cultural institutions, entities and infrastructure can be expected, as well as significant specialisation in certain CCIs (e.g. publishing, advertising, creative industries linked to international markets). It is precisely this dichotomy between metropolitan and rural areas, and the different perspectives for the development of CCIs within them, that largely forms the logical line of the theoretical part of this text. A special group is formed by the so-called old industrial regions (Karlovy Vary, Ústí nad Labem, Liberec and Moravian-Silesian regions), which represent specific areas with a historical focus on mining and manufacturing, with structural and social problems, but also with potential for cultural revitalisation and conversion of industrial heritage. In these regions, the development of CCIs may be one of the ways to diversify the economic base and restore identity. The last comparative category is the other regions of the Czech Republic, which form a more general reference framework that can be used to imagine the average state and level of CCIs in the Czech Republic.

The presence of CCIs in a rural region – the Vysočina Region

The Vysočina Region is located in the central part of the Czech Republic between the two most important agglomerations in the country – Prague and Brno (Figure 1). Despite this fact, it is a purely rural region, which has never undergone any significant industrialisation or related urbanisation. In terms of the nature of its settlement and regional economic profile, the Vysočina Region is clearly a rural region, with Jihlava still considered a weak regional centre that is unable to functionally integrate the whole territory of the region. It is the most rural region in comparison with other regions in the Czech Republic. It is characterised by low population density, weaker urbanisation and limited transport accessibility, especially in its peripheral areas. Nevertheless, there are significant economic activities here, especially in the manufacturing industries. The region has the highest employment in the primary sector in comparison with other regions of the Czech Republic. The secondary sector is also above average. Foreign direct investment by suppliers of components for the automotive industry plays a large role in this.

Figure 1.: The location of the Vysočina Region in the Czech Republic
 A Vysočina régió elhelyezkedése a Cseh Köztársaságban

Source: Authors' construction

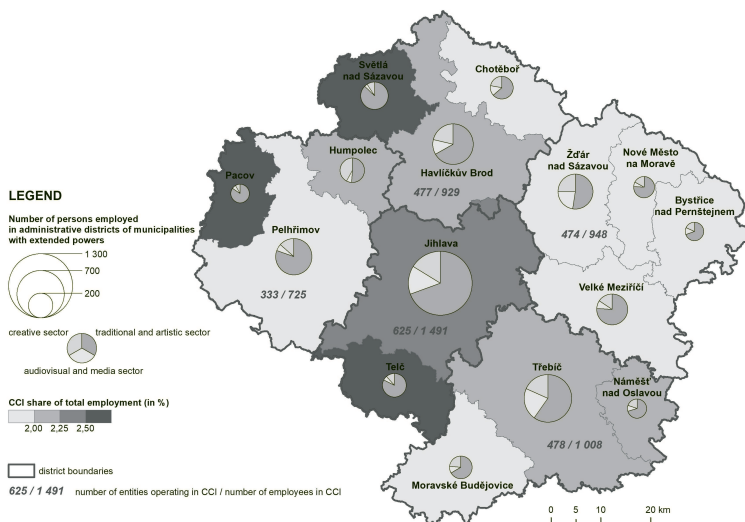
The potential of the cultural and creative industries in the region can primarily be expected to be in connection with the cultural and historical heritage, local monuments, specific landscape and rural character of the region (Figure 2). Despite its smaller size compared to regional centres in other regions, Jihlava plays a role as a platform for cultural innovation, cooperation and concentration of cultural and creative actors in a predominantly rural region. There are three UNESCO World Heritage Sites in the region – the historic centre of Telč, the pilgrimage church of St. John of Nepomuk on Zelená hora and the Jewish town with the Basilica of St. Prokop in Třebíč – which are of exceptional importance in a European context. In addition, the region hosts cultural activities of national importance such as the International Documentary Film Festival, and there is also the Horácké Theatre and the Vysočina Regional Gallery in Jihlava. These institutions and events create an environment for professional cultural production, creative collaboration and the development of cultural infrastructure with spillover effects into other sectors.

Of the 2,388 entities included in the CCIs mapping in the Vysočina Region, most fell into the „Performing Arts” category (357, i.e. 14.9%) and only slightly fewer into the „Advertising” category (351, i.e. 14.7%). Over 300 entities were concentrated in the industry of „Books and Printing”, which also includes translators and interpreters, and „Fine Arts”, which includes not only painters, sculptors, etc., but also a large number of photographers. More than a tenth of entities belonged to the „Arts and crafts” (279, i.e. 11.7%) and „Cultural Heritage” (263, i.e. 11.0%). Other industries were represented by a lower share („Architecture”,

„Design”) and less than 5% of entities were concentrated in the industry „Art Education” (93, i.e. 3.9%), which, however, employed the most workers of all CCIs due to the large number of primary and secondary art schools (an estimated 1,000 individuals, i.e. one-fifth of all persons employed in CCI entities identified during the mapping³). The mapping also found that a negligible number of entities from the audiovisual and media industry, i.e. from the industries of „Film and Video”, „Music”, „Radio”, „Television” and „Video Games”, are based or operate in the Vysočina Region – a total of 44 entities, i.e. 1.8%.

Figure 2.: Spatial distribution of entities operating in CCIs sectors and the number of people employed in them in the Vysočina Region in 2023

A kulturális és kreatív iparágakban működő szervezetek térbeli eloszlása és az általuk foglalkoztatottak száma a Vysočina régióban 2023-ban

Source: Strategy for the support and development of CCIs in the Vysočina Region until 2035, Authors' processing

Table 1 shows the structure of entities from the CCIs according to *size categories* of number of employees. A problem when working with the Register of Economic Entities (RES) is the high proportion of entities that do not specify their number of employees (in the file resulting from the CCIs mapping, this was 531 entities, or 22.2%). The proportion of entities without employees, i.e. mainly self-employed persons, was 63.2% among SMEs in the region. These two categories were combined into one in the following table. The remaining SMEs can be classified into three size categories: 202 entities, or 8.5% of all entities, had 1–5 employees; 42 entities, or 1.8%, had 6–9 employees; and the remaining 105 entities, or 4.4%, had more than 10 employees. It can therefore be stated that individuals and micro-enterprises (fewer than 10 employees) accounted for more than 95% of CCIs in the Vysočina Region.

Table 1.: Structure of entities by CCIs and employee number category
 A szervezetek szerkezete KKI-k és alkalmazotti létszám kategóriák szerint

CCIs/number of employees category	No employees and not specified		1-5		6-9		10 and more		Total
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	
Architecture	167	86.6	18	9.3	6	3.1	2	1.0	193
Design	153	89.0	14	8.1	1	0.6	4	2.3	172
Books and print	292	89.3	25	7.6	1	0.3	9	2.8	327
Cultural heritage	188	71.5	47	17.9	9	3.4	19	7.2	263
Advertising	319	90.9	25	7.1	3	0.9	4	1.1	351
Performing arts	325	91.0	12	3.4	7	2.0	13	3.6	357
Arts and crafts	219	78.5	39	14	5	1.8	16	5.7	279
Art education	39	41.8	10	10.8	10	10.8	34	36.6	93
Fine arts	301	97.4	7	2.3	0	0.0	1	0.3	309
Other	36	81.8	5	11.4	0	0.0	3	6.8	44
Total	2,039	85.4	202	8.5	42	1.8	105	4.4	2,388

*Other CCIs include the industries of „Artistic Education”, „Music”, „Film and Video”, „Radio”, „Television” and „Video Games”.

Source: Mapping of CCIs entities, Vysočina Region, 2023-2024, Authors' calculations

In terms of the evaluation of entities by industries and employee category, it was found that entities with more than 10 employees mainly operate in the industry of “Artistic Education” (more than a third of all entities in this industry have more than ten employees). Their share is also higher than 5% in the industry of „Cultural Heritage”, in the total of „Other”, and also in „Arts and Crafts”, where, however, entities without employees and the smallest entities (1-5 employees) otherwise dominate. There were very few entities with 6 to 9 employees, and they did not form a significant group in any industry (only in „Artistic education” do they exceed 10%).

Assessment of employment and economic performance of selected industries of the commercial sphere of CCIs – rural regions versus other types of regions

The assessment of the contribution of selected industries of the commercial sphere of CCIs in different types of regions is expressed by two summary indicators, a summary indicator of the structural importance of individual industries and a summary indicator of economic performance.

For the first summary indicator, the sub-indicators used are the employment coefficient in individual industries (hereinafter EC) in a given region, the specialisation index (hereinafter SI) and the concentration index (hereinafter CI), for details see Table 2. According to the employment coefficient, the Vysočina Region had an almost identical share of people employed in the industries of „Cultural Heritage” and „Books and Print”, each of which accounted for more than a quarter of all people employed in CCIs. This was significantly more than in the old industrial regions and other regions of the Czech Republic, and in the case of „Cultural Heritage” also in Prague. In the Vysočina Region, the SI also confirms the exceptional role of „Cultural Heritage”, for which specialisation can be demonstrated according to these criteria ($SI = 1.66$). However, this is only one industry, although above-average employment was also found in the region in „other industries including „Music” and „Artistic Education” as well as „Performing Arts”. The concentration index comparing the employment coefficient in the industry with the share of the Czech population in individual territories is clearly best for Prague, where an above-average concentration was found in all sub-industries of CCIs; in the Vysočina Region, it was again only the „Cultural Heritage” industry, while in the old industrial regions, the CI did not exceed 1.0 in any sub-industry. In the other regions, there was a very slight concentration in the case of the CCIs sub-industries „Architecture”, „Other” and „Performing Arts”.

Table 2.: Sub-indicators – employment coefficient in the industry (EC), specialisation index (SI) and concentration index (CI) of selected industries of the commercial sphere of the CCIs in the regions of the Czech Republic in 2023

Alindikátorok – foglalkoztatási együttható az iparban (EC), specializációs index (SI) és koncentrációs index (CI) a Cseh Köztársaság régióiban működő KKI-k kereskedelmi szférájának kiválasztott iparágai esetében 2023-ban

CCIs	Capital City of Prague			Vysočina Region			Old industrial regions			Other regions		
	EC	SI	CI	EC	SI	CI	EC	SI	CI	EC	SI	CI
Architect	5.6	0.32	1.10	15.9	0.89	0.63	24.9	1.40	0.76	29.3	1.64	1.12
Books and print	52.9	1.69	5.85	26.3	0.84	0.59	11.6	0.37	0.20	14.3	0.46	0.31
Cultural heritage	14.2	0.85	2.95	27.6	1.66	1.17	16.1	0.96	0.52	18.8	1.12	0.76
Advertising	20.0	0.97	3.37	16.4	0.79	0.56	30.5	1.48	0.80	18.3	0.88	0.60
Performing arts	1.9	0.29	1.02	6.7	1.06	0.75	11.5	1.82	0.99	9.4	1.50	1.02
Fine arts	3.4	1.04	3.64	2.1	0.65	0.46	1.9	0.57	0.31	3.6	1.10	0.76
Other	2.0	0.5	1.75	5.0	1.26	0.89	3.5	0.88	0.47	6.3	1.58	1.08
Total	100.0	-	3.47	100.0	-	0.71	100.0	-	0.54	100.0	-	0.68

Source: CZSO 2025 (unpublished data), Authors' processing

In summary, we can see differences between the defined regions not only in terms of the dominance of different industries, but also in the ranking of industries according to their importance for employment. In the Vysočina Region, the industry of greatest importance for employment in the CCIs is „Cultural Heritage”, closely followed by two other industries, namely „Other, which includes music and arts education, and „Books and Printing”. However, the overall employment indicators are much more balanced in the Vysočina Region than in Prague, and this is also the case in the other two regions.

Table 3.: Summary indicator of the structural importance of selected industries of the commercial sphere of CCIs in the regions of the Czech Republic in 2023

A KKI kereskedelmi szférájába tartozó kiválasztott ágazatok strukturális jelentőségének összesített mutatója a Cseh Köztársaság régióiban, 2023

CCIs	Capital City of Prague	Vysočina Region	Old regions	Other regions
Architecture	3.7	33.9	74.1	100.0
Books and print	100.0	44.0	11.3	13.9
Cultural heritage	34.7	100.0	43.6	56.9
Advertising	44.2	28.0	84.2	42.9
Performing arts	0.0	33.2	77.9	66.1
Visual arts	36.9	0.0	9.2	36.6
Other	10.1	44.1	25.0	66.8

Source: CZSO 2025 (non-public data), Authors' processing

The assessment of the economic performance of selected industries of the commercial sphere of CCIs is based on the use of a summary indicator of economic performance. This indicator combines the individual indicator of average wages and aggregated data providing an overview of CCIs in terms of sales, revenues and accounting added value (AAV).

Unlike structural importance, the summary indicator of economic performance does not show a clear dominance of any sub-industry of CCIs in any of the regions monitored (no industry reached a value of 100). However, in the Vysočina Region, the significant position of „Cultural Heritage” was also demonstrated in this way, exceeding all other regions in terms of the summary indicator. A similar lead was also found in the Vysočina Region in the industry of „Books and Printing”, especially in comparison with other regions of the Czech Republic, where this industry is significantly underdeveloped, and also in „Performing Arts”, where, on the contrary, the situation in the region is comparable to other regions of the Czech Republic, including old industrial regions, but significantly exceeds the values for Prague.

The industries of „Architecture” and „Advertising” have an almost identical and moderately high contribution to the economy of the Vysočina Region in the

summary evaluation, with the former clearly dominating in old industrial regions and other regions of the Czech Republic and the latter, albeit not by such a large margin, in Prague. Although average wages and sales were relatively high in the Vysočina Region in the aggregated industry „Other”, this industry was the second weakest in the summary indicator, in contrast to the situation in old industrial regions, where it was the second strongest, and in Prague (the third strongest). As with employment, „Fine Arts” remains without significant economic impact in all regions.

Table 4.: Summary indicator of the economic performance of selected industries of the commercial sphere of CCIs in the regions of the Czech Republic in 2023
A KKI kereskedelmi szférájába tartozó kiválasztott ágazatok gazdasági teljesítményének összesített mutatója a Cseh Köztársaság régióiban, 2023

CCIs	Capital City of Prague	Vysočina Region	Old industrial regions	Other regions
Architecture	27.0	39.8	94.6	79.8
Books and print	35.3	50.0	31.6	6.2
Cultural heritage	54.7	56.3	44.3	50.0
Advertising	64.9	39.4	46.1	48.1
Performing arts	12.5	42.5	39.1	41.2
Visual arts	3.4	4.5	0.1	14.6
Other	52.0	32.8	60.1	40.2

Source: CZSO 2025 (unpublished data), Authors' processing

Discussion of results from the perspective of the position of CCIs in rural regions – Vysočina Region

The results of the analytical part largely correspond to theoretical findings that link the character of the territory, in this case a rural region, with expected activities and profiling types of CCIs. The cultural and creative sector in the Vysočina Region is closely linked to local specifics – natural and cultural heritage, community culture and small businesses. This place-based orientation enables stable, albeit rather extensive, development of CCIs without significant dependence on external impulses, infrastructure and networks. However, the key challenges remain the overall low employment in many sub-industries as well as their low economic performance.

In the case of the Vysočina Region, we can also confirm the general assumption about the tendency of CCIs to have a high proportion of natural persons and micro-enterprises (95% of entities have fewer than 10 employees). This also corresponds to the nature of the region's business environment, which is based on trade, crafts and the non-profit sector. A specific feature is

the importance of cultural heritage, which is exceptional in the region. This is not only due to the three UNESCO sites of supra-regional importance (Telč, Třebíč, Zelená Hora), but also thanks to a network of smaller museums, memorials and cultural institutions evenly distributed throughout the region. „Cultural heritage” is the most structurally significant industry in the region and also the only industry that achieves the absolute maximum within the Czech Republic (a value of 100 in the structural significance indicator), which clearly distinguishes the region from other regions, where more technically oriented industries such as „Architecture” or „Advertising” dominate. Assessing the importance of cultural heritage from the perspective of economic performance is more complex, as we see a paradox in the form of a relatively strong position in terms of total revenues and added value, but with very low average wages. This is due to the internal nature of the industry, where the cost of labour is not as high as in other industries.

In terms of the overall assessment of the economic performance of selected industries of the commercial sphere, the region lags behind the capital city, which is understandable for many reasons, but in relation to other areas of the country (old industrial regions or other regions of the Czech Republic), it achieves solid results in some areas. For example, in the „Books and Printing” industry, which includes translation and publishing activities, the region shows above-average wages and performance – this may be related to skilled professions that are often carried out remotely (e.g. freelance translators), which are not dependent on the location of production and allow for a loosening of the traditional spatial relationship between work and housing. Similarly, the „Other” industry (music and arts education) achieves relatively high levels of wages and revenues. We can therefore see confirmation of the assumption that highly specialised professionals may prefer naturally attractive and quieter locations for their individual lives (in terms of both work and housing). Beyond housing, this can be explained by more complex processes of innovation diffusion in some areas of the CCIs from cities to rural areas, as well as by high competition in cities; growth in demand for high-quality cultural events and professional performers bringing high-quality live art to rural areas; an established base of volunteers in rural regions willing to introduce cultural and artistic innovations into their own cultural and leisure activities. The pioneers in the field of creativity in the region are therefore primarily the creators themselves, qualified professionals, art school students, associations, but also employees of subsidized organizations focused on culture and arts education. Another reason may be the existence of vacant spaces that are more affordable than in large cities, which can be provided to professional creatives, e.g., within the framework of partnerships, or used to create so-called creative/artistic residencies.

Overall, it can be said that the cultural and creative industries in the Vysočina Region represent a structurally balanced and diversified sector, strongly rooted in local cultural and community conditions. Compared to other

regions of the Czech Republic, the region stands out in particular for the importance of its „cultural heritage” and the stable presence of traditional and educational forms of CCIs, while technically and digitally oriented segments (the audiovisual and media sector of CCIs) have minimal representation here. The Vysočina Region thus presents itself as a simple rural region, but one that is culturally and economically adaptable, drawing on historical and community resources rather than on agglomeration economies and knowledge spillovers associated with the urban environment and, in particular, large cities or metropolitan areas.

An analysis of the performance of the CCIs has shown that rural regions can compete with other regions. The same is true of overall economic performance, with the Vysočina Region certainly not among the economically weak regions of the Czech Republic. In 2023, it even had the fifth highest GDP per capita of all 14 regions. The region also has one of the lowest unemployment rates in the Czech Republic in the long term. In other words, the economic base in the Vysočina Region is in good shape, enabling CCIs to function well not only on the supply side but also on the demand side.

Conclusion

The cultural and creative industries (CCIs) represent an important but geographically and structurally differentiated segment of the economy. In metropolitan areas, CCIs are integrated into broader innovation ecosystems, benefit from a concentration of talent, infrastructure and international links, and generally exhibit a high degree of specialisation, professionalisation and economic performance. In rural regions, on the other hand, their role is less prominent, but not insignificant. It is here that the diversity of the CCIs manifests itself in the form of strong involvement in community culture, crafts, heritage preservation and cultural tourism. Rural areas do not create agglomeration advantages, but they offer specific local resources – cultural landscape, historical heritage and social cohesion – which can be a valuable asset for the formation of alternative models of cultural economy. The successful development of CCIs in these areas depends primarily on the quality of second-order cultural infrastructure, the availability of facilitators and the ability to use digital tools to overcome spatial isolation.

In this respect, the Vysočina Region is a model example of a rural region where the cultural and creative sector does not reach metropolitan levels of concentration or profitability but nevertheless shows a stable presence and structural balance. The dominant role of cultural heritage is confirmed by both structural indicators and its strong anchoring in local conditions, thanks in particular to the presence of three UNESCO monuments and a network of regional cultural institutions. The economic performance of CCIs in the Vysočina

Region is lower than in metropolitan areas, but in some industries – such as „Books and Printing” or „Artistic Education” – the region achieves above-average results even in comparison with other regions outside Prague. CCIs here operate mainly in the form of self-employed persons and micro-enterprises, which reflects the general nature of the region's business environment. Overall, the Vysočina Region can be perceived as a culturally adaptable and resilient region whose cultural and creative sector draws on historical, community and landscape qualities and offers potential for sustainable development based on local resources and identity.

In terms of practical implications, the case of the Vysočina Region offers several important recommendations for supporting CCIs in rural regions. It is crucial to recognise the importance of cultural heritage as the core of the structural identity of the cultural economy, including its potential for job creation and economic value, albeit with low wage levels. Support should be directed primarily towards the development of second-order cultural infrastructure (libraries, community centres, workshops), which provides both a base for cultural production and access to participation in the region. Targeted support for micro-enterprises and the self-employed, who form the backbone of the cultural economy in rural areas, is also important, for example through grant schemes, education and counselling. Furthermore, it seems essential to develop digital skills and tools that enable creative actors in rural areas to overcome geographical isolation and connect to wider markets. Finally, it is necessary to support cultural facilitators and local leaders who play a key role in activating communities and connecting different actors across industries. The combination of these approaches can significantly contribute to the sustainable and locally anchored development of the cultural and creative sector outside major centres.

While the proposed recommendations highlight key levers for supporting CCIs in rural regions, their implementation may encounter structural limitations and potential tensions. The development of second-order cultural infrastructure often depends on the political will and financial capacity of local governments, which may vary significantly across regions. Similarly, support for micro-entrepreneurs and freelancers, although crucial, may clash with administrative barriers or insufficient policy instruments tailored to the cultural sector. Promoting digital competencies and remote access can help bridge spatial gaps, yet it also risks increasing dependency on platforms with uneven market dynamics. These aspects highlight the importance of designing interventions that are not only context-sensitive but also capable of negotiating the complex trade-offs inherent in cultural development. At the same time, it should be noted that individual CCIs differ significantly in terms of the extent to which it makes sense to support them with public investment or any other form of public support and intervention. On the one hand, sectors such as advertising, design, and architecture (in the sense of individual competition for contracts and projects) have a clear

market impact, and the rationale for public intervention is limited or even negative. On the other hand, sectors such as cultural and historical heritage activities, as well as book printing and performing arts, which have been identified as important in rural regions, have the potential for public support and stimulation without causing negative market effects. Moreover, policy interventions in the field of cultural and creative industries must account for the inherently organic and spontaneous nature of these activities. Overly formalised or top-down measures risk being perceived as artificial, and may fail to resonate with local actors or stimulate genuine engagement. As such, effectiveness often hinges on the ability to enable and support existing grassroots dynamics rather than imposing external models.

Acknowledgement

This paper was supported project “RUR - Region to University, University to Region”, registration number CZ.10.02.01/00/22_002/0000210, co-financed by the European Union.

Notes

1. Call No. 0232/2022 for the submission of applications for support under the National Recovery Plan – Regional Cultural and Creative Sector Development Initiative for the creation of strategic materials in the field of development and support of cultural and creative industries.
2. The content of the previous three economic indicators corresponds by definition to the indicators of the same name in the Balance Sheet and Profit and Loss Statement as defined by Czech accounting regulations.
3. According to the Annual Report on the State and Development of the Education System in the Vysočina Region for the 2022/2023 school year and the 2023 calendar year, 621.47 people worked at 25 primary and 3 secondary art schools in the region.

References

- Asheim, B. T., Boschma, R., Cooke, P. (2011): Constructing regional advantage: Platform policies based on related variety and differentiated knowledge bases. *Regional Studies*, 7., 893–904. <https://doi.org/cbnj8r>
- Barca, F., McCann, P., Rodríguez-Pose, A. (2012): The case for regional development intervention: Place-based versus place-neutral approaches. *Journal of Regional Science*, 1., 134–152. <https://doi.org/fzmjp3>
- Balfour, B., Fortunato, M., Alter, T.R. (2018): The creative fire: An interactional framework for rural arts-based development. *Journal of Rural Studies*, 63., 229–239. <https://doi.org/gfk95d>
- Branzanti, C. (2015): Creative clusters and district economies: Towards a taxonomy to interpret the phenomenon. *European Planning Studies*, 7., 1401–1418. <https://doi.org/qr3z>
- Bell, D., Jayne, M. (2010): The creative countryside: Policy and practice in the UK rural cultural economy. *Journal of Rural Studies*, 3., 209–218. <https://doi.org/cgth6h>

- Boix, R., Hervás-Oliver, J. L., De Miguel-Molina, B. (2015): Micro-geographies of creative industries clusters in Europe: From hot spots to assemblages. *Papers in Regional Science*, 4., 817–838. <https://doi.org/gc6xtq>
- Cicerone, G., Crociata, A., Mantegazzi, D., (2021): Cultural and creative industries and regional diversification: Does size matter? *Papers in Regional Science*, 3., 671–687. <https://doi.org/gmm8h9>
- Comunian, R., Chapain, C., Clifton, N. (2010): Location, location, location: Exploring the complex relationship between creative industries and place. *Creative Industries Journal*, 1., 5–10. <https://doi.org/fvnrd9>
- Cunningham, S., Higgs, P. (2009): Measuring creative employment: Implications for innovation policy. *Innovation*, 2., 190–200. <https://doi.org/bh6jb5>
- CZSO (2023): *Audiovizualní a mediální sektor v ČR 2021*. Czech Statistical Office, Prague
- Dovey, K., Wood, S. (2015): Public/private urban interfaces: Type, adaptation, assemblage. *Journal of Urbanism: International Research on Placemaking and Urban Sustainability*, 1., 1–16. <https://doi.org/gg5w2f>
- Duxbury, N., Campbell, H. (2009): *Developing and revitalizing rural communities through arts and creativity: A literature review*. In: *Developing and revitalizing rural communities through arts and creativity: An international literature review and inventory of resources*. Creative City Network of Canada, 1–58. https://www.creativecity.ca/wp-content/uploads/2020/12/rural_communities_arts_2009.pdf
- Duxbury, N. (2021): Cultural and creative work in rural and remote areas: an emerging international conversation. *International Journal of Cultural Policy*, 6., 753–767. <https://doi.org/gmm8h7>
- Escalona-Orcao, A. I., Escolano-Utrilla, S., Saez-Perez, L. A., García, B. S. V. (2016): The location of creative clusters in non-metropolitan areas: A methodological proposition. *Journal of Rural Studies*, 45., 112–122. <https://doi.org/qr33>
- European Commission (2006): *Study on the Economy of Culture in Europe*. KEA European Affairs
- Evans, G. (2009): Creative cities, creative spaces and urban policy. *Urban Studies*, 5–6., 1003–1040. <https://doi.org/frv79g>
- Felton, E., Collis, C., Graham, P. (2010): Making connections: Creative industries networks in outer-suburban locations. *Australian Geographer*, 1., 57–70. <https://doi.org/df6k3k>
- Florida, R. (2002): *The Rise of the Creative Class, and How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. Basic Books, New York
- Florida, R. (2005): *Cities and the Creative Class*. Routledge, New York
- Galloway, S., Dunlop, S. (2007): A critique of definitions and debates within the creative industries. *International Journal of Cultural Policy*, 1., 17–31. <https://doi.org/bjt2jn>
- Gibson, C. (2010): Creativity in 'peripheral' areas: Redefining the creative industries. *Australian Geographer*, 1., 1–10. <https://doi.org/ccw29q>
- Glaeser, E. (2011): *Triumph of the City: How our Greatest Invention Makes us Richer, Smarter, Greener, Healthier, and Happier*. Penguin Press
- Gibson, C. (2014): Rural place marketing, tourism and creativity: Entering the post-productivist countryside. In: Duffy-Jones, R., Connell, J. (Eds.): *Rural Change in Australia: Population, Economy and Environment*. Routledge, London, 187–210. <https://doi.org/qr35>
- Grabher, G. (2002): The project ecology of advertising: Tasks, talents and teams in creative industries. *Regional Studies*, 3., 245–262. <https://doi.org/d637fq>
- Gregory, J., Rogerson, C. (2018): Suburban creativity: The geography of creative industries in Johannesburg. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 39., 31–52. <https://doi.org/gmm424>
- Grodach, C., Currid-Halkett, E., Foster, Murdoch III, J. (2014): The location patterns of artistic clusters: A metro-and neighbourhood-level analysis. *Urban Studies*, 13., 2822–2843. <https://doi.org/f6hfxv>
- Grodach, C. (2017): Urban cultural policy and creative city making. *Cities*, 68., 82–91. <https://doi.org/gmm4vc>
- Healy, K. (2002): What's new for culture in the new economy?, *The Journal of Arts Management, Law, and Society*, 2., 86–103. <https://doi.org/cnrwsW>
- Hesmondhalgh, D. (2013): *The Cultural Industries* (3rd ed.). Sage Publications

- Imperiale, A. J., Vanclay, F. (2016): Experiencing local community resilience in action: Learning from post-disaster communities. *Journal of Rural Studies*, 47., 204–219. <https://doi.org/f89kk8>
- Jayne, M., Gibson, C., Waitt, G., Bell, D. (2010): The cultural economy of small cities. *Geography Compass*, 9., 1408–1417. <https://doi.org/fsb3vb>
- Krätke, S. (2002): Creative industry in the metropolis: An institutional perspective. *European Planning Studies*, 4., 437–449.
- Lazzeretti, L., Boix, R., Capone, F. (2008): Do creative industries cluster? Mapping creative local production systems in Italy and Spain. *Industry and Innovation*, 5., 549–567. <https://doi.org/c7v9r4>
- Lazzeretti, L., Capone, F., Boix, R. (2012): Reasons for clustering of creative industries in Italy and Spain. *European Planning Studies*, 8., 1243–1262. <https://doi.org/gmx4rd>
- Lorenzen, M., Frederiksen, L. (2008): Why do cultural industries cluster? Localisation, urbanisation, products and projects, In: Cooke, P., Lazzeretti, L. (Eds.): *Creative Cities, Cultural Clusters and Local Economic Development*. Edward Elgar, Cheltenham, 155–179. <https://doi.org/qr36>
- Pato, L., Teixeira, A. (2018): Rural entrepreneurship: The tale of a rare event. *Journal of Place Management and Development*, 1., 46–59. <https://doi.org/gp4mjc>
- Peck, J. (2005): Struggling with the Creative Class. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4., 740–770. <https://doi.org/dmtnr7>
- Pratt, A.C. (2005): Cultural industries and public policy. *International Journal of Cultural Policy*, 1., 31–44. <https://doi.org/d7xssx>
- Pratt, A. C. (2008): Creative cities: The cultural industries and the creative class. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 2., 107–117. <https://doi.org/dv77p3>
- Oakley, K. (2006): Include us out – economic development and the creative industries. *Cultural Trends*, 4., 255–273. <https://doi.org/cz95rd>
- OECD (2025): *The role of culture-led regeneration in place transformation*. OECD Local Economic and Employment Development (LEED) Papers
- Ray, C. (1998): Culture, intellectual property and territorial rural development. *Sociologia Ruralis*, 1., 3–20. <https://doi.org/ck688t>
- Richards, G., Wilson, J. (2006): Developing creativity in tourist experiences: A solution to the serial reproduction of culture? *Tourism Management*, 6., 1209–1223. <https://doi.org/dxztzh>
- Silva, S. R., Marques, C. S., Galvão, A. R. (2024): Where is the rural creative class? A systematic literature review about creative industries in low-density areas. *Journal of the Knowledge Economy*, 2., 6026–6056. <https://doi.org/qr37>
- Scott, A. J. (2000): *The Cultural Economy of Cities: Essays on the Geography of Image-Producing Industries*. Sage
- Slach, O., Rumpel, P., Koutský, J. (2013): *Profiling Soft Factors of Regional Development*. Accendo, Ostarava
- Suchacek, J. (2019): The benefit of failure: On the development of Ostrava's culture. *Sustainability*, 9., 2592. <https://doi.org/md4s>
- Throsby, D. (2001): *Economics and Culture*. Cambridge University Press
- Townsend, L., Wallace, C., Fairhurst, G., Anderson, A. (2017): Broadband and the creative industries in rural Scotland. *Journal of Rural Studies*, 54., 451–458. <https://doi.org/gbz5g6>
- UNCTAD (2010): *Creative Economy Report 2010: Creative Economy – A Feasible Development Option*. United Nations Conference on Trade and Development
- Vigano, F., England, L., Comunian, R. (2023): Connecting craft, design and the wood industry in South Tyrol: From clusters to creative ecosystem. *Journal of Rural Studies*, 104., 103149. <https://doi.org/qr38>
- Ženka, J., Slach, O. (2018): How do various types of regions attract creative industries? Comparison of metropolitan, old industrial and rural regions in Czechia. *Hungarian Geographical Bulletin*, 3., 239–257. <https://doi.org/qr39>

A szociális infrastruktúra megjelenítése kortárs irodalmi alkotásokban – egy interdiszciplináris fogalom új megközelítése

The representation of social infrastructure in contemporary literature – A new approach to an interdisciplinary concept

BÁLINT DÓRA

BÁLINT Dóra: tudományos munkatárs, ELTE Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde u.22.; balint.dora@krtk.elte.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1054-5904>

KULCSSZAVAK: társadalomföldrajz; szociális infrastruktúra; irodalomföldrajz; kvalitatív kutatás

ABSZTRAKT: A Klinenberg-féle szociális infrastruktúra koncepciója jelentős figyelmet kapott az akadémiai szférában és azon túl, különösen a jóllét és társadalmi kohézió kontextusában. Habár a szociális infrastruktúrát alkotó, társadalmi kapcsolódásokat elősegítő helyek létezését fontos szerepet töltenek be, a fogalomnak továbbra sincs egységesen elfogadott definíciója, így elméleti és gyakorlati kutatása is kihívásokba ütközik.

Jelen tanulmány célja, hogy egy újszerű megközelítéssel járuljon hozzá a koncepció értelmezéséhez, amely lehetőséget teremt arra, hogy meghaladja a szociális infrastruktúra főbb ellentmondásait (egyetemesség vs. hiperlokalitás, társadalmi vs. infrastrukturális fókusz). Az előre kiválasztott változók mentén kijelölt 12 regényből származó 88 szövegrészlet alapján három olyan visszatérő mintázatot azonosítottam, amelyek a szociális infrastruktúrával összefüggésben univerzálisan megfigyelhetők, függetlenül a kontextustól és földrajzi helyszíntől. Az eredmények rávilágítanak arra, hogy az irodalomföldrajzi megközelítés egyszerre képes figyelembe venni a tér materiális és konstruált természetét, valamint az idő- és térbeli kontextust, így alkalmas olyan komplex fogalmak kutatására, mint a szociális infrastruktúra.

Dóra BÁLINT: research fellow, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, ELTE; Papnövelde u. 22., H-7621 Pécs, Hungary; balint.dora@krtk.elte.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1054-5904>

KEYWORDS: human geography; social infrastructure; literary geography; qualitative research

ABSTRACT: Klinenberg's concept of social infrastructure has gained significant attention both within and outside academia, particularly about well-being and social cohesion among others. While the importance of places that foster social connections is widely acknowledged, the concept still lacks a consensually accepted definition, making both its theoretical framing and empirical study challenging.

This study aims to contribute to a deeper understanding of the concept through an innovative approach that engages with, and aims to move beyond, two key challenges related to the concept (such as their contrasting nature: universality vs. hyperlocality, and social vs. infrastructural side). Drawing on literary texts from 12 contemporary novels set in more than 12 countries selected through snowball sampling, the paper identifies three main patterns that

appear across diverse socioeconomic and geographical contexts in social infrastructure. These are the (1) dynamism, meaning complex socioeconomic impacts that affect local social infrastructure such as globalization, gentrification or political regime changes; (2) the reasons behind a place can become anti-social infrastructure; (3) the diverse interactions that a „real” social infrastructure can facilitate, ranging from short encounters to sustaining lifelong friendships.

The findings demonstrate that a literary-geographical approach offers unique possibilities to explore the material and constructed dimensions of space and their temporal and spatial embeddedness, making it especially suitable for investigating broad and complex concepts such as social infrastructure.

Bevezetés

A szociális infrastruktúra koncepciója az utóbbi években széles körű népszerűsége miatt tett szert a tér- és társadalomtudományokon belül (Enneking, Custers, Engbersen 2025). Mindez olyan helyeket jelöl, amelyek elősegítik a társadalom tagjai közti interakciókat és egy sor kedvező hatással rendelkeznek, hozzájárulva a jóllét és a reziliens közösségek létrejöttéhez (Klinenberg 2018). Ide sorolhatók például a könyvtárak (van Melik, Merry 2023), a parkok (Layton, Latham 2022) vagy az utcák (Jing 2022).

A koncepció jelentőségét mutatja, hogy nem csak az akadémiai szférában, de azon túl, a szélesebb publikum körében is figyelmet kapott (The New York Times 2018; The Economist 2019; The Atlantic 2025), valamint felkeltette a döntéshozók (London Gov 2021; Harvard 2021) és befolyással bíró személyek (General US 2023) érdeklődését.

A szociális infrastruktúra koncepciója körül azonban számos kérdés és vita is felmerül (Billingham, Curry, Crossley 2024), amelyek közül jelen tanulmány a szakirodalmi feldolgozás során két nagyobb kihívást azonosít. Ezek címszavakban az egyetemesség vs. hiperlokalitás és az infrastrukturális vs. társadalmi megközelítés ellentétpárjaival foglalhatók össze, amelyek megnehezítik a fogalom elméleti, valamint empirikus vizsgálatát. Ennek következtében az eddigi kutatások nem voltak mindig képesek a fogalom precíz vizsgálatára, hiszen vagy egy szűk földrajzi kontextusban tanulmányozták a helyek szociális infrastruktúráként való működését, és ezért elveszett azok univerzális jellege, vagy másik irányból, a fizikai mintázatukat térképezték fel, mely esetben nem tudták figyelembe venni a helyek szociális, vagyis összekötő szerepét.

A tanulmányban egy új, innovatív megközelítést alkalmazok, hogy a két ellentétpárra reflektálva vizsgáljam a szociális infrastruktúrát és annak sokszínű megjelenési formáit. Mindezt irodalmi alkotások kvalitatív elemzésén keresztül végzem el, amely mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban unikálisnak tekinthető. A fiktív történetek valós helyszíneinek megjelenítése által a fogalom vizsgálata során egyszerre vehető figyelembe mindkét ellentmondás: az egyetemesség-helyi kontextus, másrészt pedig a fizikai, infrastrukturális aspektus, valamint a társadalom által konstruált, hálózati jelleg. Habár az irodalmi alkotások

földrajzi vizsgálata közel sem új keletű (Hones 2022), de a szakirodalmi adatbázisok szerint a szociális infrastruktúra koncepcióját a fenti előnyök ellenére még egyetlen szerző sem kutatta a világon.

A megjelölt irány szükségességét az is alátámasztja, hogy a fogalom népszerűsége következtében számos tanulmány készült a Klinenberg-féle szociális infrastruktúra témakörében, tehát komoly igény mutatkozik annak átfogó értelmezésére. Ennek ellenére kevés szintetizáló publikáció született, ami figyelembe venné a helyek különböző funkcióit, típusait és megjelenési módjait (Enneking, Custers, Engbersen 2025). Jelen írás tehát a valós helyszíneket leíró fikción keresztül elemzi a szociális infrastruktúra koncepcióját, hozzájárulva az interdiszciplináris fogalom irodalomföldrajzi vizsgálatához, amely mind elméleti (konceptuális kihívások azonosítása), mind gyakorlati (megjelenési formái) oldalról értékes adalékokat szolgáltathat. Természetesen a módszer nem arra törekszik, hogy kiváltsa, hanem inkább kiegészítse az eddigi empirikus vizsgálatokat egy olyan esetben, amikor a szociális infrastruktúra finomabb aspektusai más eszközökkel nehezen vagy csupán részlegesen ragadhatók meg.

A tanulmány, a keretet adó rövid fejezeteket (bevezetés, összefoglalás) leszámítva, három nagyobb egységből épül fel, amelyek tartalmi szempontból is elkülönülnek. Az első, szakirodalmi feldolgozás további négy részre osztható: a fogalom és a helyek körülhatárolása után a két konceptuális kihívás bemutatására külön fejezetekben kerül sor, amit a vizsgálati irány háttérét összefoglaló irodalomföldrajzi fejezet zár. A második, módszertani részben a kiválasztott művek és feldolgozásuk kerülnek bemutatásra. A harmadik egységben az eredmények és diszkusszió következik, amely a szövegekben azonosított főbb mintázatokat tartalmazza, és ugyancsak három részfejezetre osztható.

A tanulmány egységes nevezéktant alkalmaz a területiséghez, valamint a fogalomhoz kötődő kifejezések használatában. A hely a szociális infrastruktúra fizikai megjelenési formáira utal (például kávézó, park), a földrajzi hely a tér adott pontjának lokális vagy nagyobb területi egységet felölelő részére (például London vagy Magyarország), a szociális infrastruktúra kifejezés összefoglalóan azokra a helyekre (kávézók, parkok stb.), ahol a társadalmi interakciók összessége megvalósulhat.

Szakirodalmi háttér

A szociális infrastruktúra helyei

Az írás fókuszában álló Klinenberg-féle szociális infrastruktúra koncepciója rendkívül sokrétű és tág értelmezési keret. Pontos határai tisztázatlanok, népszerűsítője is inkább felsorolásszerű példákat hoz azokra a terekre, amelyek a társadalmi interakciók elősegítői lehetnek (Klinenberg 2018). Az egységes, konszenzuális definíció hiánya részben a fogalom gyűjtőjellegéből eredeztethető. Ennek köszön-

hetően számos tudományterület, többek közt a társadalomföldrajz, urbanisztika vagy szociológia állítja vizsgálatainak középpontjába, így azt különböző irányokból, eltérő módokon értelmezik (Enneking et al. 2025; Latham, Layton 2020). Az egységes definíció hiánya és a gyűjtőjelleg következtében a szakirodalomban olyan törekvések figyelhetők meg, amelyek a szociális infrastruktúráként azonosított helyek megnevezésére és rendszerezésére tesznek kísérletet (1. táblázat).

A táblázatba foglalt helyek nagyon különbözőek: a koncepció magában foglalja a publikus tereket, kereskedelmi egységeket, sokféle típusú rekreációs (sport, vallásgyakorlás) helyszínt, a közlekedéshez kapcsolódó infrastruktúrát. Mindez tehát azt eredményezi, hogy mind funkcionálisan, mind fizikai megjelenésükben sokszínű helyek tartozhatnak ide. Az egyes kategorizálásokban ugyan azonosíthatók közös elemek, mint amilyen a könyvtár vagy sportpálya, de a csoportok számos esetben elnevezésükben és tartalmukban is különböznek. Példaként az egyik legellentmondásosabb egység a „digitális infrastruktúra”, amely alapjaiban tér el a többi kategóriától, hiszen tértől függetlenül, mindenhol, ugyanakkor sehol sincs jelen. Egyszerre összeköti (egymástól távoli személyek) és kizárja (a telefonra való fókuszálás miatt elvonja a figyelmet a közvetlen környezettől) a társadalom tagjait. Ezzel szemben egyes szerzők hangsúlyozzák a szociális infrastruktúra fizikai aspektusát, így nem is foglalkoznak ezekkel az online terekkel (Layton, Latham 2022).

A tipizálás során létrehozott csoportok nem kizárólagosak, lehet köztük átjárás, és a felsorolás sem teljes körű, hanem illusztratív (Latham, Layton 2019). Mindebből következően a szociális infrastruktúra fogalma alá tartozó helyek körében nincsen konszenzuális egyetértés, ami ahhoz vezet, hogy a témában íródott tanulmányok egy része saját maga nevezi meg, mi több, kategorizálja a koncepció alá tartozó típusokat. Ennélfogva gyakran ugyanazon gyűjtőnév alatt más-más helyek vizsgálata valósul meg. Példaként egyes szerzők szűkebben értelmezik a fogalmat, kizárva abból a közlekedéshez kapcsolódó infrastruktúrát (Aldrich 2023), mások pedig a szakirodalmi háttérre (Hartt, DeVertuil, Potts 2023) vagy földhasználati térképre támaszkodva (Iglesias-Pascual, Benassi, Hurtado-Rodríguez 2023) alkotnak saját kategóriákat.

Felmerülhet a dilemma, hogy egyáltalán lehetséges-e azonosítani dedikált helyeket a társadalmi interakciókhoz kapcsolódóan, vagy ennél jóval kevésbé megragadható a tér és a közösségek viszonya. A társadalmi interakciók például rendszerint „túllógnak” az első táblázatban felsorolt helyeken, hiszen a társadalom tagjai többek közt a lakó- vagy munkahelyen is kapcsolódhatnak egymáshoz. A szociális infrastruktúra helyei tehát nem kizárólagos koncentrációk, mégis fontos kiemelni ezeket a lakó- és munkahelyen kívül eső helyeket, ahogyan azt a fogalom előképének számító „harmadik helyek” koncepció is megtette (Oldenburg, Brissett 1982), mivel ezeken nagyobb eséllyel következhetnek be interakciók.

Mindezek után a következő fejezetekben két olyan kutatási kihívást emelek ki, amelyek a szociális infrastruktúra koncepciója esetén visszatérően megjelennek a szakirodalomban, ezekhez pedig egy-egy kutatási kérdést is megfogalmazok.

1. táblázat: A szociális infrastruktúra helyeinek főbb tipizálási kísérletei
The main typological attempts of places of social infrastructure

	<i>Latham, Layton 2019</i>	<i>Enneking et al. 2025</i>	<i>Fraser et al. 2022</i>	<i>Joshi, Aldrich 2025</i>
1	Közüntézmények (könyvtárak, múzeumok, művészeti galériák, iskolák, emlékművek, terek, plázák, parkok)	Közüntézmények (közösségi központok, könyvtárak, szociális bérlakás, publikus helyek, parkok, utcaképek, bölcsődés, óvodák, iskolák, egészségügyi szolgáltatások)	Közösségi terek (könyvtárak, közösségi központok, nyilvános találkozó helyek, állatkertek, múzeumok, művészeti galériák, közösségi központok)	Oktatás (állami és magániskolák, egyetemek)
2	Kereskedelem (piacok, boltok, mosodák, kávézók, bárok, borbélyok, fodrászsalonok, manikűrsalonok, éttermek, barkácsüzletek, utcai árusok)	Kereskedelem (élelmiszerboltok, piacok, kávézók)	Vallási helyszínek (mecsetek, zsinagógák, templomok, szentélyek)	Egészségügy (kórházak, egészségügyi központok, fogászati klinikák)
3	Szabadidős tevékenységek (edzőtermek, sportpályák, kosárlabdapályák, uszodák, kertek, mozi, színház, bowling-pálya, gördeszkapark)	Szabadidős tevékenységek (uszodák, bowlingklubok, múzeumok)	Társadalmi vállalkozások (kávézók, könyvesboltok, borbélyüzletek, szépségsalonok, termelői piacok, teaházak, nyilvános fürdők, kisboltok, bodegák)	Lakhatás (magánlakások, állami bérházak, közösségi lakhatás)
4	Vallás (templomok, egyházi közösségi termek, mecsetek, zsinagógák, imaházak, szentélyek, sztúpák)	Vallás (zsinagógák, mecsetek, templomok, a vallásgyakorlás egyéb helyei)	Parkok (parkok, zöldterületek, terek, plázák, szökőkutak, közösségi kertek, sportpályák, padok)	Közlekedés (busz-, vonat-, villamos- és metróhálózatok)
5	Közlekedés (buszok, buszmegállók, kerékpárutak, villamosok, metrók, járdák, vasútállomások, túraútvonalak)	Közlekedés (közösségi közlekedés, egykori vasútállomások)		Kapcsolatépítő terek (kávézók, éttermek, járdák, élelmiszerboltok, könyvtárak, parkok, edzőtermek, mecsetek, zsinagógák, templomok, vidámparkok, kaszinók, koncerttermek, online vitacsoportok, rádióműsorok)
6		Digitális infrastruktúra (Facebook csoportok, levelező listák, közösségi média, WhatsApp csoport)		

Forrás: a szerző szerkesztése

Konceptuális kihívás 1: egyetemes – hiperlokális

A koncepció megjelenési formái hiperlokálisak, ugyanakkor egyetemesek. Ahogy Billingham és munkatársai megjegyzik, a helyek szociális infrastruktúráként való működése csak az adott társadalmi-gazdasági, politikai közegben és meghatározott időpillanatban értelmezhető (Billingham, Curry, Crossley 2024).

A fogyasztási cikkekét árusító automaták például egyes országokban kizárólag a globalizáció termékeiként vannak jelen, míg máshol a társadalmi interakciók támogatói lehetnek. Japánban az automatakultúra egyben tájékoztató és gyülekezési pont, természeti katasztrófák esetén a lakosság ellátásának, informálásának eszköze. Kialakulását az ország természeti adottságai, valamint gazdasági fejlettsége (magas közbiztonság, helyhiány, drága munkaerő) teremtették meg (Yokouchi 2010). Hasonlóan, míg egy indiai utca a találkozások tereként kiemelt szociális infrastruktúráként működhet, addig az Egyesült Államokban az autóközpontú közlekedés, a gyalogos járdák hiánya miatt szerepe eltérő. A hiperlokalitás – egyetemesség paradoxon természetét jól illusztrálja a sportpályák esete. Ezek ugyan kulturálisan (krikett, jégkorong) vagy társadalmi státusz (harlemi kosárpályák, kaliforniai pickleball központok) mentén is különböznek, ennek ellenére a sportpálya a szociális infrastruktúra egyetemes, a világ bármely pontján azonosítható eleme.

A helyek vizsgálatát nem csak térbeli diverzitásuk, de dinamikus jellegük is megnehezíti. Az olyan klasszikus „szürke” infrastruktúra, mint amilyen egy iparterület, funkcióváltás révén szociális infrastruktúráként is működhet egy adott korszakban. Például a barnamezős beruházás által revitalizált Zsolnay kulturális negyed Pécsen (Trócsányi 2011) vagy az elhagyatott magasvasutat közparkká átalakító High Line Park projekt New Yorkban (Millington 2015).

Összefoglalva, a találkozások helyei mellett, hogy rendkívül sokszínűek, az erőteljes tér- és időbeli, valamint társadalmi kontextus ellenére egyetemesek, hiszen a Föld bármely pontján, az emberi közösségek jelenlétével együtt megtalálhatók. Ebből következően a szakirodalomban elérhető empirikus vizsgálatok is sokfélék, mind a területi fókusz, mind pedig a megnevezett szociális infrastruktúra tekintetében. Közülük néhány fontosabb, az elmúlt öt évben megjelent publikációt (Google Scholar adatbázis, hólabdamódszer) foglal össze a második táblázat, figyelembe véve a földrajzi helyet (földrajzi nevek), a területi szintet (I-III), valamint a szociális infrastruktúrát (a-c) (2. táblázat).

2. táblázat: A főbb, szociális infrastruktúra fogalmához kapcsolódó empirikus tanulmányok
The recent empirical studies about social infrastructure

Szociális infrastruktúra fókusz		Területi (földrajzi) fókusz	
I. Országos, regionális szint		II. Települési szint (1-2)	III. Településen belüli szint: városnegyed, utca
a. Szociális infrastruktúra-ként azonosított helyek vizsgálata (vegyes)	Szociális infrastruktúra helyeinek vizsgálata: Melbourne-i agglomeráció (Hartt et al. 2023); japán prefektúrák (Aldrich 2023); kínai agglomeráció (Guo et al. 2024), német tartományok (Otto et al. 2025)	Szociális infrastruktúra helyeinek vizsgálata: Sacriston (Tomaney et al. 2024); finnországi szuburbiák - Kontula, Varissuo (Kuoppa, Kymäläine 2022); Boston (USA) (Fraser et al. 2022); Christchurch (Új-Zéland) (Banwell, Kingham 2023); Barcelona és Madrid (Spanyolország) (Iglesias-Pascual et al. 2023); Freetown (Sierra Leone) és Monrovia (Libéria) (Ali et al. 2022); (Hegang (Kína) (Shat et al. 2024)	Szociális infrastruktúra helyeinek vizsgálata: East Scarborough (Toronto) (Allahwala, Bhatia 2022); Newham (London) (Wessendorf, Gembus 2024); Back Bay, Nubian Square, Mount Bowdoin (Boston) (Fraser et al. 2024)
b. Egy típus horizontális vizsgálata (például: iskolák, pubok)	Holland régió könyvtárai (van Melik, Hazeleger 2024) és piakai (Van Eck et al. 2020); Tampa Bay horgászhelyei (Fly, Boucque 2023); USA utcaképei (Prytherch 2022)	Bowling klubok Sydney-ben (Heath, Freestone 2023); Diákszállások Bécsben (Franz, Gruber 2022); Közös lakókomplexumok Malmöben és Stockholmban (Grundström 2022); Szociális szolgáltatások Milánóban (Bricocoli et al. 2022)	Utcakép Hornsbergs strand (Stockholm) (Jing 2022); Szolgáltatóközpontok Kamagasaki (Oszaka) (DeVerteuil et al. 2022); Zárt sportpályák Hackney (London) (Billingham et al. 2024)
c. Egy konkrét hely (pl. egy könyvtár) vizsgálata	-	-	Könyvtár Camdenben és piac Hackneyben (London) (Grundström 2022); Finsbury park Észak-London (Layton, Latham 2022)

Forrás: a Google Scholar alapján a szerző szerkesztése

A táblázatból kirajzolódik, hogy a recens empirikus tanulmányok földrajzi fókusza meglehetősen behatárolt, főként észak-amerikai, nyugat-európai és ausztrál területekről származó eredményeket tartalmaznak. Ezen túl a területi lépték elsősorban a nagyvárosokat és azok városrészeit öleli fel (utolsó két oszlop). Annak ellenére, hogy a szociális infrastruktúra egyetemes, vagyis minden országban és kultúrában jelen van, az esettanulmányok főként az angolszász világra fókuszálnak. A több helyszínt vizsgáló kutatások is ugyanabból az országból származnak (települési szint oszlopa), vagyis kultúrákon átívelő tanulmánnyal nem találkozhatunk. Ugyan vannak ellenpéldák kevésbé kutatott régiók, téregységek megjelenésére, hiszen afrikai települések (Ali et al. 2022) vagy falvak szociális infrastruktúrája (Tomaney et al. 2024) is helyet kap a táblázatban, de mégsem jellemző átfogó, több területi léptékben és kontinensen elvégzett vizsgálat.

Mivel a szociális infrastruktúra főként városi kontextusban értelmezett fogalom, így a publikációk zöme a városkutatások területéről származik. A tanulmányágak közül a geográfia és szociológia osztozik a tanulmányok többségén. Az előbbi inkább az infrastrukturális aspektust, míg a második főként a társadalmi oldalt vizsgálja. Jelen tanulmány, habár a geográfia felől közelít, mindkét aspektust (tér és társadalom) figyelembe veszi a szociális infrastruktúra koncepciójában.

A földrajzi vizsgálat létjogosultságát mutatja, hogy a legrangosabb földrajzi folyóiratok is foglalkoznak a témával. Ilyen többek közt a *Progress in Human Geography* (Latham, Layton 2020), az *Antipode* (Horton, Penny 2023), az *Urban Geography* (DeVerteuil, Kiener, Mizuuchi 2022; Prytherch 2022; Middleton, Samanani 2022) vagy a *Cities* (Iglesias-Pascual, Benassi, Hurtado-Rodríguez 2023). A földrajzi fókusz és területi kontextus mellett az esettanulmányokban egy-egy konkrét problémára irányuló nézőpont (probléma-kontextus) is megjelenik, elsősorban valamilyen kihívás kontextusában, mint amilyen egy természeti katasztrófa (Aldrich 2023; Otto, Recjhaus, Kuhlicke 2025) vagy járványhelyzet (Van Eck, Van Melik, Schapendonk 2020; Ali et al. 2022).

Összefoglalva, a szociális infrastruktúra mindenhol jelen van, de máshogyan, vagyis valós működése a tér egy-egy adott pontján vizsgálható. Ehhez kapcsolódóan az első kutatási kérdés a következő: *Hogyan vizsgálható a szociális infrastruktúra rendkívül tág és sokszínű, különböző helyeket magában foglaló fogalma oly módon, hogy azt földrajzi kontextusban értelmezzük, miközben egyetemes jellegét is figyelembe vesszük?*

Konceptuális kihívás 2: társadalmi – infrastrukturális

A szociális infrastruktúra vizsgálatát egy másik sajátosság is megnehezíti, amely magából a szókapcsolatból ered. Erre utal Joshi és Aldrich (2025) szerzőpárosa, akik kimérának nevezik a fogalmat, utalva különböző elemeire, mivel a kapcsolat első fele immateriális, társadalmi hálózatokra utaló egység, míg a másik térképezhető fizikai rendszerekhez kapcsolódik. Ennélfogva a vizsgálatokban is megta-

lálható ez a kettős megközelítés. Előbbi esetben a szociális infrastruktúrát kvalitatív módszerekkel közelítik meg, és a fókusz arra irányul, hogy egy hely *hogyan* működhet szociális infrastruktúraként, vagyis a találkozások, társadalmi interakciók katalizátoraként. A másik, infrastrukturális fordulat (Graham, Marvin 2022) által ösztönzött irány ezzel szemben a helyek fizikai elhelyezkedésére, az azokhoz való hozzáférésre helyezi a hangsúlyt (Fraser et al. 2022). Utóbbi esetben jellemzően kvantitatív vizsgálatokon keresztül (statisztikai elemzések, térképezés) elemzik a szociális infrastruktúrához való hozzáférés és különböző szocio-demográfiai tényezők összefüggéseit.

Mindkét irány esetében fennállhat a kockázat, hogy elveszik a szókapcsolat egy-egy dimenziója: a szociális infrastruktúraként való működést elsősorban helyi, kis léptékű, lokális vizsgálatokon lehet feltárni, ebben az esetben nem ismerünk meg általános, nagyobb léptékű mintázatokat a szociális infrastruktúráról. A második, nagyobb léptékű, főként kvantitatív jellegű vizsgálatoknál a helyek elhelyezkedése és az azokhoz való hozzáférés kerül előtérbe, de nem biztos, hogy képet kapunk arról, hogy ezek a helyek a valóságban hogyan segítik elő a társadalmi interakciókat, vagyis hogy mennyire „szociális” a szociális infrastruktúra. Ezt a módszertani kihívást Tomaney és társai is érzékelik (Tomaney et al. 2024, 38.). Mindez arra utal, hogy egyes esetekben a fogalom nem csupán elősegíti, hanem éppen ellenkezőleg, gátolhatja a társadalmi kohéziót.

Ez a két ellentétes megközelítés jól kirajzolódik a szakirodalomban: a koncepciót egyes szerzők magától értetődően pozitívnak (és szociálisnak) tekintették (Klinenberg 2018; Latham, Layton 2019). Számos kedvező társadalmi jelenség azonosítható a tanulmányokban a szociális infrastruktúra kapcsán, mint társadalmi kohézió (Zahnw 2024), jóllét (Middleton, Samanani 2022), reziliencia (Page-Tan 2021), gazdasági fejlődés és innováció (Choi, Guzman, Small 2024), életetőség (Neuhuber, Schneider 2025), bizalom (Fraser et al. 2024a), jobb egészségügyi állapot (Rhubart et al. 2024) vagy társadalmi mobilitás (Chetty et al. 2022). Mindezek mellett az úgynevezett nagy társadalmi kihívásokra (*Grand Societal Challenges* – Bina et al. 2017) adott egyik lehetséges válaszlehetőségként is hivatkoznak rá. Ilyenek a társadalmi sokkok (természeti katasztrófák, járványok) (Van Eck, Van Melik, Schapendonk 2020; Ali et al. 2022) vagy a polarizáció (Klinenberg 2018).

A kritikusabb megközelítések azonban kiemelik, hogy ezek a helyek az ünnepelt hatásokkal szemben „antiszociális” infrastruktúraként is működhetnek, vagyis a társadalmi egyenlőtlenségek és szegregáció térbeli kifejeződéseként, mi több, újratermelőként (Horton, Penny 2023; Middleton, Samanani 2022).

A koncepció komplexitását mutatja, hogy egy adott kategória (például sportpálya vagy kávézó) mindkét minőségben (szociális, antiszociális) funkcionálhat, sőt a két szerep kiegészítheti egymást (Billingham, Curry, Crossley 2024). Mindez tehát arra utal, hogy egy sportpálya meglete önmagában nem feltétlenül van pozitív hatással a társadalmi kohézióra. Például egy kosárlabdapálya lehet a helyi közösség fontos találkozási pontja, egyben különböző helyzetű társadalmi

csoportok kapcsolódásának terepe, de egy luxusjachton elhelyezkedő megfelelő-je értelemszerűen nem szolgálja ugyanezeket a kapcsolódásokat.

A földrajzi tér egy adott pontján megjelenő, szociális infrastruktúráként funkcionáló helyeket számos egyéb folyamat teheti antiszociális infrastruktúrává, vagy csökkentheti azok közösségi szerepét. Például ilyen a tömegturizmus, amely egyes helyek egyediségének elvesztéséhez vezethet. Európai kontextusban hasonló folyamatok kárvallottjai lehetnek a budapesti romkocsmák, amszterdami coffeshop-ok vagy az angol pubok. Ezen kívül a kommercializáció és az ezzel karöltve zajló dzsentifikációs folyamatok a városi térben bekövetkező homogenizációhoz, egyúttal a szociális infrastruktúra átalakulásához, erodálásához vezethetnek.

Ha részletesebben elemezzük a társadalmi interakciókat, amelyek szerencsés esetben egy valódi szociális infrastruktúránál megvalósulhatnak, akkor abba a kihívásba ütközhetünk, hogy maga a társadalmi interakció is meglehetősen tágan értelmezhető kifejezés (Enneking, Custers, Engbersen 2025). Az interakciók fajtáit angol geográfus szerzők tipizálták táblázatos formában (Layton, Latham 2022), összesen hatféle típust elkülönítve: (1) ismeretlenekkel való találkozás; (2) ismerősökkel való kapcsolattartás (például barátok); (3) rokon kapcsolatok ápolása, gondoskodás; (4) kinezetikus gyakorlatok (fizikai tevékenység: edzés, séta); (5) kollektív élmények (tömegrendezvények); (6) civil részvétel (aktivizmus, önkéntesség).

A felosztás jól illusztrálja, hogy nemcsak a fizikai aspektus, vagyis a fogalom alá sorolt helyek, hanem az ott megvalósuló interakciók is különbözőek, tovább erősítve a fogalom tág, ugyanakkor széttartó jellegét. Gazdag szakirodalom foglalkozik az egyes kapcsolódási típusokkal, például a szorosabb családi, baráti kapcsolatok fenntartása mellett a hálózat kutatásból is ismert lazább és rövidebb „gyenge kapcsolatok” (Granovetter 1973) fenntartásával, amelyet a szociális infrastruktúra egyes típusai ugyancsak elősegítenek (Fraser et al. 2024b).

Összefoglalva, a két szó (szociális és infrastruktúra) szoros, kölcsönösen függő viszonyban áll egymással: a klasszikus értelemben vett szociális infrastruktúra fogalma nem létezhet a jelző (szociális) és a főnév (infrastruktúra) együttes megléte nélkül. Az azonban, hogy egy fizikai hely ténylegesen szociális infrastruktúrává válik-e, illetve, hogy egy társadalom hogyan termel ilyen helyeket, már egy komplexebb, vitatott és kizárólag adott kontextusban értelmezhető kérdés. A társadalmi hatás a várakozásokkal szemben akár ellentétes, az egyenlőtlenségeket újratermelő folyamat is lehet. Ebből fakadóan a második kutatási kérdés a következő: *Hogyan vizsgálható a szociális infrastruktúra koncepciója úgy, hogy az adott hely fizikai jellemzőin túl társadalmi konstrukcióként is értelmezzük és figyelembe vegyük tényleges működését?*

A szakirodalmi előzményeket bemutató fejezetekben kiemelt kihívásokra és a megfogalmazott két kutatási kérdésre reflektálva a tanulmányban kortárs irodalmi szövegrészleteket használok fel, így a módszertan fejezet előtt röviden ki-
térek az irodalmi alkotások és a tér szerepére.

Irodalomföldrajz: a térbeliség szerepe az irodalmi alkotásokban

Az ember történeteken keresztül értelmezi és egyben konstruálja a világot, ezáltal az irodalom és földrajz célja is hasonló, hiszen habár eltérő nézőponttal közelítenek, közös céljuk a világ mélyebb megismerése. A területiséget és a szép-irodalmat együttesen vizsgáló irodalomföldrajz elsősorban angolszász hagyományokkal rendelkezik.

A különböző művészeti alkotásokban, így az irodalomban is megjelenő tér vizsgálata a 1960-as évektől, a térbeli fordulat (Withers 2009) néven ismert szemléletváltást követően kapott nagyobb figyelmet. Ettől az időszaktól kezdve tanúi lehetünk egy újfajta térfelfogás kibontakozásának, ahol a passzív, egyfajta konténerjelleggel felruházott teret felváltja a tér társadalmi, konstruált természetének hangsúlyozása.

A művészeti ágak közül az irodalom azért is fontos a területiség szempontjából, mert a három alapelem (időszak, szereplők, helyszín) egyike maga is térbeli, legyen az fikatív vagy a valóságban is létező tér (Hones 2011). Így, ahogy Rao írja, az irodalomról nem lehet gondolkodni területi kontextus nélkül. A tér Micimackó százholdas pagonyjától kezdve a Pál utcai fiúk grundjáig fontos része az alkotásnak, sőt a történetmesélés maga is a világ térképezésének egyfajta módja (Rao 2017).

Ennek köszönhetően az irodalomföldrajz sokféleképpen közelíthet az alkotásokhoz, legyen az a fikatív helyek térképezése, a leírásokban megjelenő korabeli helyszínek földrajzi folyamatainak elemzése vagy a tér reprezentációjának vizsgálata (Anderson 2015).

Jelen fejezet nem kívánja bemutatni a különböző irányokat, mivel a tanulmány fókusz a valóságos terek szociális infrastruktúráként való működésének vizsgálata, így a továbbiakban arra koncentrálok, hogy miért lehet jelentősége ennek az interdiszciplináris területnek a szociális infrastruktúra fogalmának mélyebb megértésében.

A művekben a tér nem pusztán egy „passzív keret”, hanem egyben konstrukcióként is megjelenik, amely egyszerre tükrözi az individuum (író) és az adott társadalom tapasztalatait, élményeit és tudását. A szövegek túlmutatnak a tér fizikai jellemzőinek bemutatásán, hiszen annak kontextusát (kulturális, gazdasági háttér) is feltárják, valamint azt, hogy a szereplők hogyan érzékelik, milyen viszonyban vannak a térrel, ezáltal a szövegekből a tér társadalmi jelentésrétegeit is megismerhetjük.

A szociális infrastruktúra szempontjából ez azért különösen lényeges, mivel a művek elemzése lehetőséget teremt arra, hogy egyszerre reflektáljon a fogalom előző fejezetekben azonosított ellentmondásaira:

(1) Egyetemesség – hiperlokalitás: figyelembe vegye az adott szociális infrastruktúra (például kávézó) történelmi, társadalmi-gazdasági, földrajzi kontextusát;

(2) Társadalmi – infrastrukturális: feltárja a hely működését, vagyis megmutatja, hogy a szociális infrastruktúra valódi vagy esetleg antiszociális.

Összefoglalva, az irodalomföldrajzi megközelítés által a koncepció valamennyi rétegét tetten lehet érni: a fizikai helyet és környezetét, ugyanakkor annak társadalmi, konstruált természetét is, hiszen ahogyan azt jelentős szerzők is kiemelik, a tér nem csak észlelt, de egyben elgondolt és megélt egység, amit a társadalom folyamatosan újratermel (Lefebvre 1991; Soja 1980).

Módszertan

Jelen tanulmányban 12 kortárs szépirodalmi alkotáson (regényen) keresztül vizsgálom a szociális infrastruktúra irodalmi megjelenítését. A műveket a legnagyobb nemzetközi (Goodreads) és hazai (Moly.hu) könyves közösségi felületek használatával választottam ki (Melléklet).

A mintába kerüléshez előzetesen három együttes feltételnek kellett teljesülnie: (1) kortárs irodalmi alkotás (a szerzője a tanulmány írásakor életben van és alkot, valamint a 20–21. században játszódik a történet); (2) szerepel benne valós földrajzi hely (megjelenhet fiktív vagy meg nem nevezett helyszín is, ennek ellenére legalább egy valós helyszínt tartalmaznia kell); (3) magyar nyelven (is) kiadott alkotás.

A kiválasztásban az előzetesen meghatározott három feltétel mellett további szempontok is érvényesültek. Ilyen célként jelöltem meg a földrajzi sokszínűséget, mind a helyszínek, mind a szerzők országának tekintetében, így legfeljebb két meg egyező országból származó szerző kerülhetett bele a mintába. Ennek eredményeképpen, Ausztráliát leszámítva, az összes lakott kontinensről olvasható leírás (európai, észak- és dél-amerikai, ázsiai, valamint afrikai helyszínek), és ezek különböző területi léptéket foglalnak magukban (városnegyedek, települések, régiók).

A mintába került művekben néhány esetben fiktív helyszínek is megjelennek, amelyek azonban ténylegesen létező helyszíneket ábrázolnak, mint amilyen Krusovszky Dénes regényében (#2) Hajdúvágás (Hajdúnánás alteregójaként), illetve Douglas Stuart művében (#11) a leszakadó Pithead munkásnegyed, ami a Glasgowban lévő Cardowant jelölheti. Ugyanakkor az említett alkotásokban is szerepelnek valós helyszínek, így a mintába kerülés feltételeinek eleget tettek. Az első feltétellel összhangban, mind a hazai kiadású, mind a külföldi művek esetében az eredeti megjelenési dátumok a 2020-as évek elejére esnek.

A szövegek más értelemben is változatosak, hiszen számos társadalomföldrajzi jelenség is azonosítható a történetekben. A teljesség igénye nélkül ezek: a migráció (#2, #9), kisebbségi lét (#5), őslakosok elnyomása (#3), társadalmi és etnikai feszültségek (#7), gazdaságilag leszakadó térségek (vidék, munkásnegyed) problémái (#9, #11), rendszerváltást követő társadalmi átmenet (#10), gyarmati örökség (#12) vagy előregedő társadalom (#8).

Az alkotások többségének műfaja realista regény. Ezen belül találhatók dedikáltan autofikciós, vagyis önéletrajzi ihletésű alkotások (#2, #5, #6, #11) és olyan regények is, amelyeket igaz történetek inspiráltak (#3, #4).

Habár a kiválasztás nem korlátozódott a magasirodalomra, ennek ellenére a könyvek közt több, rangos díjjal kitüntetett könyvet is találunk, mint amilyen a nemzetközi Booker- (#9, #11) vagy a francia Gouncourt- (#12) díj.

A végső, mintába került művek számát 10-12 könyvben maximalizáltam, amelynek oka a kvalitatív feldolgozás volt, ami a regények kétszeri elolvasását, a szövegrészeket kiemelését majd táblázatba foglalását jelentette. A szövegek feldolgozáshoz nem használtam szövegelemző szoftvert vagy egyéb, akár mesterséges intelligencia alapú alkalmazást, mivel számomra nem az említések gyakorisága és a helyszínek nevei (mint könyvtár, kávézó) voltak elsődlegesek, hanem a szociális infrastruktúráként működő helyek kontextusban való értelmezése. Jelen kutatásban szándékoltan törekedtem arra, hogy viszonylag kis mintán, kvalitatív nézőpontból közelítsek a fogalom felé.

Ennek köszönhetően a részletek kiválasztása során nem kizárólag egy hely megnevezése (például kávézó) vagy egy társadalmi interakció leírása (például beszélgetés) tette indokolttá a szövegrészlet adatbázisban való rögzítését, hanem kizárólag a két elem együttes jelenléte, vagyis a hely megnevezése és a hozzá kapcsolódó leírás, amely esetében az társadalmi kapcsolódás színtereként jelent meg. A társadalmi interakciókat Layton és Latham (2022) a szociális infrastruktúra hat regisztere elnevezésű táblázata alapján rögzítettem.

A könyvekből összesen 88 szövegrészletet rögzítettem egy Excel táblázatban, amelyek kutatási célra való felhasználását, vagyis az eredmények fejezetben való megjelenítését egy magyarországi törvény teszi lehetővé.

A szerzői jogról szóló törvény értelmében „[a] mű részletét – az átvevő mű jellege és célja által indokolt terjedelemben és az eredetihez híven – a forrás, valamint az ott megjelölt szerző megnevezésével bárki idézheti” (1999. évi LXXVI. törvény a szerzői jogról, 34–41. §). A törvény értelmezése mellett a Magvető Kiadó egyik munkatársával is konzultáltam a szövegrészek elemzése előtt, aki szintén megerősítette a törvényben foglaltakat.

A szövegrészeket meghatározott attribútumok alapján rögzítettem (könyv és szövegrészlet sorszáma, azonosított szociális infrastruktúra, társadalmi kontextus, oldalszám, idézett részlet, felvétel dátuma). A kiválasztott művek mindegyikében azonosítható volt a szociális infrastruktúra működése, de számuk könyvenként eltért: minimum egy (#1), maximum 19-19 részlet (#10, #11) került bele táblázatba.

A következő fejezetben három nagyobb egységre tagolva mutatom be az egyetemesség – hiperlokalitás (1.), valamint a társadalmi – infrastrukturális (2-3.) ellentétpárokból fakadó sajátosságokat. A feltárt mintázatok történeteken, földrajzi helyszíneken átívelően megjelennek a regényekben.

Eredmények és diszkusszió

Dinamizmus: a szociális infrastruktúrára ható komplex tényezők

A fogalom ugyan egy adott lokalitásban értelmezhető, de erősen hatnak rá nagyobb léptékű társadalmi-gazdasági folyamatok, amelyek sok esetben különböző irányú átalakulásához: leépüléséhez, létrejöttéhez vagy átformálásához járulhatnak hozzá.

Ilyen a 20. században bekövetkező, a globalizáció és technológiai fejlődés által indukált gazdasági szerkezetváltás, amikor egyes vidékek leszakadásával a helyi közösségek és szociális infrastruktúra erodálódása ment végbe. Ennek lehetünk tanúi az 1980-as évek skót iparvidékén, egy bezárt bányát övező telepén. Itt játszódik a *Shuggie Bain* című regény, amelyben a főszereplő és édesanyja (Shuggie és Agnes) életén keresztül ismerjük meg a lecsúszó rétegek mindennapjait. Az ipari tevékenység hanyatlása (dezindusztrializáció) a szociális infrastruktúra leépülését vonja magával, jelen esetben a közlekedési infrastruktúra felszámolását, ami fizikailag is elszigeteli a helyieket a város többi részétől, egyben más közösségeitől. A telep gyér infrastrukturális ellátottsága és az ebből fakadó izoláltság az alábbi két szövegrészleten keresztül érhető tetten, ahol mind a fizikai vonalas, mind a szociális infrastruktúra hiányzik.

„A Glasgow-ból Edinburgh-ba tartó vonat játéknak látszott a távolban, ahogy átvágott az ugaron, amely a bányászokat elválasztotta a világtól. A senki földje láthatatlan határt húzott, és végtelennek tűnt. A tanács évekkel ezelőtt bezárta az egyetlen helyi állomást, hogy hatalmas megtakarításokhoz jusson az állomásfőnök bérének kiiktatásával. Egyetlen buszt állítottak be helyette, amely egy nap háromszor jött, és egy óra volt, mire az ember eljutott vele valahová.” (Douglas Stuart: *Shuggie Bain*, 159.)

„A benzinkút kis bolt is volt egyben, az egyetlen hely mérföldes körzetben, amely cigarettát, jégkrémet és chipset árult. Ez volt a semmi középpontja. Kihúzott egy fiókot, és kivette a benne csörgő piszkos érméket, beledobta a visszajárót, és kitolta a csomag cigarettákat meg a pint tejeiket a törhetetlen üveg elválasztófal nyílásán. Valamiféle társasági élet volt ez, és ő örült neki...” (Douglas Stuart: *Shuggie Bain*, 254-255.)

A szociális infrastruktúra működése tehát nemcsak a lokális közösségek aktivitásán múlik, hanem egyben globálisan érzékelhető folyamatok is befolyásolják. Ezek a nagyobb léptékű hatások azonban nemcsak a közösségi helyek hiányához, hanem azok átalakulásához is hozzájárulhatnak.

A nagyobb metropoliszokban gyakori dzsentrifikációs folyamatok az elit fizikai koncentrációjával, valamint a piaci folyamatokkal karöltve egyszerre tüntetik el a „régit” és hozzák létre az „új” helyeket. A mikrokörnyezet változásait mutatja be egy szerző New Yorkon keresztül, ahol, habár nem szűnik meg a „régit” hely, ennek ellenére jelentős átalakulás zajlik, amely együtt jár új társadalmi csoportok megjelenésével, ezáltal az adott szociális infrastruktúra átalakulásával.

„Valamikor ez egy lebuja volt, hemzsegett a kocsmatöltelékektől, olcsó italokat mértek, és csak előre csomagolt falatokat lehetett kapni. Volt egy billiárdasztal és egy kiérdemesült wurlitzer, és persze lehetett bent dohányozni, amit mindenki meg is tett, ideértve minket is. Most, hogy a környékkel együtt ez is dzsentrifikálódott, van egy túlméretezett itallap túlárzott borokkal, egy állottnak tűnő tapasbüfé, ahol régen a billiárdasztal állt, meg egy hangos dzsesszválogatás. A bár két végén egy-egy tévéképernyő, mindkettő néma, és eltérő állomásokra van hangolva, az egyik a hírekre, a másik a sportra. Ez az egyetlen cég, ami ennyi időn át is életben maradt a sarkon, bár minden jellegétől meg van fosztva.” (Sigrid Nunez: Egy életen át, 108.)

A helyi szociális infrastruktúrát átalakító dzsentrifikációs folyamatok hangsúlyosan városi jelenségek, ugyanakkor vidéki terekben is azonosíthatók, különösen Nyugat-Európában (Nelson, Oberg, Nelson 2010). Ezekben a terekben visszaszorul a régi, falusi közösségek által működtetett szociális infrastruktúra, míg a beköltöző csoportok eltérő térhasználata új helyeket hoz létre. A két típus között párhuzamos egymás mellett élés jellemző, az érkező elit helyei gyakran nem szervesülnek a helyi társadalomba. A vidéki térségekben a dzsentrifikáció mellett egy másik folyamat is érvényesül, ez pedig a helyi társadalom előregedése, az erőteljes népességfogyás, ami ugyancsak hat a helyben elérhető szociális infrastruktúrára.

Ezt írja le Bernardine Evaristo regényének egyik fejezete, amely egy Yorkshire megyében élő idős hölgy monológján keresztül tárja fel a vidéki dzsentrifikáció esetében tetten érhető változásokat.

„nem mintha a falu még rendes település lenne, szellemvároska lett egyetlen sarki kisbottal meg kocsmával, még a lakásszövetkezet is megszűnt néhány évvel ezelőtt (furcsa visszagondolni a nagy tiltakozásokra a faluban abból az időből, amikor megalakult)

mára 'művészeti galéria' lett belőle, ami nevetséges módon összesen két hétre nyit ki nyaranta, Hattie azt gyanítja, adócsalás van a háttérben

ne felejtsük ki a helyi postafiókot sem, aminek az új neve lehetne 'múzeumi tárgy abból az időből, amikor az emberek még hittek a

kézzel írt levelekben, melyeket postán adtak fel'
 ja, és nyaranta van termelői piac is - mintha lenne egyáltalán más-
 fajta piac
 a többi boltot nyaralóvá építette át a sok gazdag dél-angliai Yorkból
 és Leedsből, ügyvédek, orvosok és értelmiségi figurák, akik 'ki akar-
 nak szakadni' minden nyáron pár hétre" (Bernardine Evaristo: A
 lány, a nő, a többiek, 329.)

Az olyan nagyobb léptékű folyamatok azonban, mint a globalizáció, finomabb jelekben is megmutatkoznak a helyek pusztai fizikai eltűnésén vagy megjelenésén túl. A látogatók összetétele, a nyelvhasználat, feliratok mellett egyúttal a megélt térélmény is átalakul. Ezt illusztrálja az alábbi, kissé rendhagyó szociális infrastruktúra, az Olasz-Alpokban található menedékház esete.

„Délben a menedékházban jöttek-mentek az indulók és érkezők. Faus-
 to felismerte a termet, a korabeli fényképeket a falon, a konyha, az iz-
 zadság és az öreg fa szagát. Még valami megváltozott a gyerekkorához
 képest. Egykor itt csak középkorú férfiak voltak, olaszul, franciául
 vagy németül beszéltek, és minden felirat ki volt írva a Monte Rosa
 három nyelvén. Most tele volt fiatalokkal, olyanokkal, akiket a világ
 nagyvárosaiban lát az ember, és a feliratok is rövidre fogták az angol-
 lal.” (Paolo Cognetti: A magányos farkas boldogsága, 114.)

A gazdasági folyamatok mellett a politikai átrendeződés is erőteljesen befo-
 lyásolhatja a találkozások tereinek területi eloszlását, hozzáférhetőségét és mű-
 ködését. Jó példa erre a 20. században kiépült államszocialista rendszer, ami
 együtt járt a polgári és egyes vallási szociális infrastruktúrák felszámolásával. Ez-
 zel párhuzamosan a hatalom igyekezett az általa eszményi társadalom- és ember-
 kép szolgálatába állított új tereket létrehozni és ellenőrizni. Ezt az egykori szo-
 cialista berendezkedésű országok helyszínein (Magyarország, Románia, Georgia)
 is tetten lehet érni, ahol tanúi lehetünk a rendszer kiépülésével eltűnő „rég” és a
 felülről megteremtett „új” szociális infrastruktúra megjelenésének, amellet,
 hogy idővel elérhetőek az alulról szerveződő ellenállás terei, amelyek térben és
 társadalmilag is távol esnek a hatalom által kontrollált találkozási helyektől. A
 sokszor egymással párhuzamosan zajló folyamatokat mutatja be az alábbi két
 szövegrészlet.

„Szavak voltak, helynevek, amelyekről senki nem tudott semmit, vagy
 ha mégis, azokkal az emberekkel nem találkoztam, és a legtöbb hely-
 nek neve sem volt, én neveztem el magamnak. A társadalmi réteg,
 amelyiknek múltja és emlékezete volt vagy lehetett volna, eltűnt, fel-
 szívódott, vagy egészen háttérbe szorult, a szüleim és az ismerőseim

nem tartoztak ebbe. És nem volt Kisjenőben tánccsoport, színjátszó kör, énekkar, olvasóköri, az emberek nem jártak templomba, nem voltak bálók, rendezvények, román rendezvények sem voltak, mindenféle közösségi élet hiányzott, az emberek dolgoztak, ettek, és nézték a tévét. Még csak azt sem lehetett gyakran hallani, hogy bezzeg régen, mert sokáig úgy tűnt, régen sem volt semmi, az önszerveződés nyomai kitapinthatatlanok. Persze ma már tudom, hogy volt főhercegi kastély és uradalom, vadásztársaság, iparosegylet, nyomda, újság, bíróság és olvasóköri, legényegylet, dalárda, Chevra Kadisa...” (Vida Gábor: Egy dadogás története, 154.)

„Számunkra a Szovjetunió az örökös nyári táborozást és az úttörőnyakendőt jelentette. A teaültetvényeket, méhészeteket és a kolhozokat. ...S ott voltak a buszmozik. Buszok, melyek az egyes városrészekben közlekedtek, és úgy csöngettek, mint a jegeskocsik. ...Aztán voltak a felforgató irodalmi összejövetelek a hátsó udvarokban, tetőtérben, pincékben. Ahhoz, hogy ezekbe a körökbe bekerüljön az ember, elég ellenzékinak kellett lennie.” (Nino Haratisvili: A nyolcadik élet – Brilkának, 647-651.)

Vida Gábor írása kapcsán fontos kiemelni egy másik nagy léptékű hatást, a technológiai fejlődést, ami horizontálisan átalakítja a szociális infrastruktúrát és annak használatát. A 20. században a rádió, majd televízió által létrejövő tömegmédia új időtöltést tett lehetővé, ami a háztartás falain belülre költözött és fizikai találkozások nélkül kötötte össze a társadalmat. A folyamat a világ valamennyi országában, habár eltérő időszakban ment végbe. Putnam (2000) nagyívű munkájában ezt a technológiai átalakulást is kiemeli mint lehetséges tényezőt, ami hozzájárult a közösségi helyek, vagyis a szociális infrastruktúra használatának visszaszorulásához és a társadalmi kohézió csökkenéséhez.

A politikai átrendeződés (rendszerváltozás) ellenére a korábbi rendszerek öröksége nyomot hagy az épített környezeten, egyben szociális infrastruktúrán. A magyarországi, erőltetett iparosítás és urbanizáció következtében felépült nagypaneles lakótelepek máig a nagyobb városok látképének részei. Annak ellenére, hogy a rendszerváltás után helyi társadalmuk átalakult (Egedy 2001; Szirmai 2019), 1990-es évek után is hazai lakásállomány derékhatát képezik. Ezen helyek sajátosságait Krusovszky Dénes regényében maga a főszereplő tolmácsolja a 2010-es évek elején játszódó idősíkon, amikor egy debreceni lakótelepre látogat. Itt szembeütközik a társadalmi elszigetelődés és a szociális infrastruktúra hiánya, amely nemcsak az épített környezet, hanem a rendszerváltás után fel erősödő individualizációt is tükrözi.

„A széles úttest mindkét oldalán tízemeletes tömbházak sorakoztak, amíg csak a szem ellátott, ami mondjuk épp a betonmonstrumok miatt nem volt túl messze, s ettől egyszerre érződött valahogy monumentálisnak és kisszerűnek ez a látkép. A házak közötti tereket zsúfolt parkolók és az autóforgalomhoz képest meglepően szűk aszfaltutak töltötték ki. Azokon a részeken, amelyeket nem betonoztak le, satnya kis ligetecskek és napégette, kopár parkok húzódtak, összetört padokkal és kiborogatott szemeteskukákkal. A járdák repedéseiből izmos csokrokban nőtt a gaz, s az egész tájból valami félreérthetetlen kudarcérzés sugárzott. Nem azért, mintha képtelenség lett volna itt élni, egyáltalán nem, érezni lehetett, hogy van élet a falak mögött, a parkoló autók alapján meg talán még pénz is. Ám ez az élet elszigetelten zajlott, a közös terektől távol, s a kudarc elsősorban erről szólt, a távolságok határozott fenntartásáról, az ismeretlenség finom megőrzéséről.” (Krusovszky Dénes: *Akik már nem leszünk sosem*, 57.)

A szociális infrastruktúra működése antiszociális infrastruktúraként

A szociális infrastruktúra társadalmi kohézióban betöltött szerepe vitathatatlan, de megvalósulási formái sok esetben megkérdőjelezhetők. Ezt a komplexitást, a váltokozó szociális-antiszociális működésmódot több szerző is kiemeli (Horton, Penny 2023; Billingham, Curry, Crossley 2024). Mindez azt is jelenti, hogy hiába van jelen a szociális infrastruktúra, ez mégsem garantálja azt, hogy közösséget épít vagy interakciókat hoz létre különböző társadalmi csoportok között, mint ahogyan ezt a fogalom kapcsán egyes kutatók, mint Klinenberg (2018), kiemelik.

Az alábbi szövegrészletek rávilágítanak arra, hogy ezen helyek sokféle módon lehetnek a kizárás terei, amely ugyan fizikai elszigetelésben is megmutatkozhat, ám ennél jóval finomabb jelek is utalhatnak rá. Míg az első részletben a golfklub és a ráépült szociális infrastruktúra (étterem, szálloda) nehezen elérhető a marginalizált csoportok számára, addig a második szöveg bemutatja, hogy a fizikai elérhetőségén túl a megélt térélmény is fontos szerepet játszik, ami egyes társadalmi csoportoknál eltérhet. Az „otthonosság” érzése nélkül azonban aligha tud jól működni egy szociális infrastruktúra (Heath, Freestone 2023).

„Agnes már látta a golfozók szállodáját, de még sosem járt benne. Arrébb állt a gyorsforgalmi úttól, és mivel csak kocsival lehetett megközelíteni, ez azt sugallta, a magafajtat nem látják szívesen. A buszról látta a Jaguarokat, a távoli flancos birtokok flancos kocsijait.(...)

Igaz, hogy a Glasgow-t körülvevő zöld gyűrűben rejtőztek az új nyomornegyedek, az elfeledett, távoli lakótelepek. Agnes kegyetlen dolognak látta, hogy ezekben a zöld kerületekben ugyanakkor ott vannak a legflancosabb szállodák és magánklubok is, amiket életében látott. A két különböző világ nem szeretett egymásra nézni.” (Douglas Stuart: *Shuggie Bain*, 322.)

„Egyszer, még jóval Agnes előtt Wullie elvitte őt három különböző busszal a Kelvingrove Hallba. Sosem volt még ilyen nagyszerű épületben, és félénken követte Wullie-t a lenyűgöző csarnokokban. Úgy érezte, cipője túl hangos, túl csikorgós, és ünneplő ruhájának széle túlságosan kilóg a kabát alól. Wullie nem bánta. Vastag karjával szétválasztotta előtte a tömeget. Úgy viselkedett, mintha ugyanúgy joga volna ott lenni, mint bármely Byres Road-i orvosnak. Csak később vallotta be, hogy azért ismeri ezt a lenyűgöző épületet, mert dolgozott rajta tetőjavítóként.” (Douglas Stuart: Shuggie Bain, 206.)

A szociális infrastruktúra vizsgálatát nehezíti, hogy egyazon kategórián belül, mint például „iskola”, számos különbözően működő intézmény található, amelyek egyes esetekben nem csak az interakciók, de a kizárás tereiként is működhetnek. Habár a szövegrészletekben az iskolához számos interakció, találkozás kötődik (barátságok kialakulása, eltérő társadalmi háttérű gyerekek interakciója), ugyanakkor az alábbi részletek egy másik esetben, a társadalmi polarizáció terepeként tárják az olvasó elé.

Két szélsőségesen különböző közeget mutat be a 2000-es évek Anglijából Bernardine Evaristo. Az eltérő kilátásokat és életutakat magukba foglaló világok érintkezésére aligha nyílhat lehetőség.

„mire leereszkedett rájuk az új évezred, egy orrszarvú kibevezéséhez is elég nagy késeket fedeztek föl az iskolatáskákban a gyerekek pisztolyokat rejtettek a zoknijukba
a bandák toborzó irodái riválisaikkal együtt az iskola kapuja előtt lebzseltek az iskolai büfét az iskola területén nyüzsgő drogpiac váltotta fel egyre több volt a lányokat érintő szexuális erőszak, és egyre több lányból lett úgy anya, hogy még maga is gyermek volt
az iskola fémdetektort és biztonsági őrköt helyezett el a bejáratnál, az összes ajtó kóddal volt védve, a folyósón kamerák jelentek meg” (Bernardine Evaristo: A lány, a nő, a többiek, 225.)

„azokkal a kollégákkal ellentétben, akik fizetős, magas presztízsű intézményekbe szöktek, aztán dicsekedve jöttek vissza, hogy kiváló ellenőrzési eredményeikről, és a magániskolák rangsorában betöltött szédítően magas pozíciójukról meséljenek s olyan iskolákról, ahol evező- és lovasklubok voltak, valamint lacrosse-, rögbi- és squashcsapatok olimpiai méretű úszómedencékkel, olimpiákon edzett testnevelőtanárokkal és tökéletesen felszerelt színháztermekkel
ahol az osztályok a Himalájához, a Pireneusokba, Chilébe és a Maldív-szigetekre mentek osztálykirándulásra, hogy "tanulmányozzák a tengeri élővilágot" (Bernardine Evaristo: A lány, a nő, a többiek, 228.)

A valódi, szociális infrastruktúraként működő helyek hiánya különösen olyan településeken érhető tetten, amelyek valamilyen etnikai, vallási vagy egyéb konfliktus okán eleve szétagoltak. Ebben az esetben szembetűnő a kapcsolódások lehetőségének hiánya. Ha mégis léteznek olyan helyek, ahol ez megtörténhet, azok gyakorta feszültségek forrásai.

Ilyen a ciszjordániai, Jeruzsálem közeli palesztin település, Anata, ahol ezt a fajta fragmentáltságot a fizikai falak jelenléte is tovább erősíti. A falak megnehezítik a szabad helyváltoztatást, munkába járást vagy éppen a „másik fél” szociális infrastruktúrájához való hozzáférést, ezzel is újratermelve a konfliktust. Az Apeirogon című, mozaikokból felépülő regényben nemcsak a település valós, hanem a leírt esemény és az ott megjelenített szociális infrastruktúra is. A ténylegesen megtörtént eseményen alapuló regény egy-egy izraeli és palesztin, lányukat gyászoló apa barátságát járja körül, amelynek jeleként egymással összefogva a palesztin kislány, Ábír egykori iskolája mellé építenek játszóteret.

Az írásban jól érzékelhető a hely szimbolikus jelentősége, amely létrehozásának folyamatában is megmutatkozik. A következő részletekben megfigyelhetők a közös munka nehézségei, amelyek részben abból fakadnak, hogy az izraeliek civil jelenléte (és térhasználata) nem megszokott, sőt gyanút keltő a többségében palesztinok által lakott településen. Ezekben a terekben a Layton és Latham (2022) által leírt „egymás melletti létezés” sem igazán valósulhat meg, így a térbeli és társadalmi megosztottság oda-vissza hatva erősíti egymást.

„Végül is egy izraeli katona lőtte le a lányomat, de száz volt izraeli katona jött Anátába, hogy játszóteret építsen neki. Értsék meg, mekkora veszélynek tettem ki magukat azzal, hogy odajöttek. Gondoskodnom kellett a biztonságukról. Építettek egy nevét viselő játszóteret az iskolánál, ahol megölték. Felásták a földet. Kitették az emléktáblát. Csúszdákat raktak le a homokozóhoz. Pár hétvégébe telt megépíteni.” (Colum Mcann: Apeirogon, 276-277.)

„Legtöbbjük még sosem járt Anátában, és ha mégis, akkor csak katonaként. Elhajtottak a temető mögött az iskolához, kiszálltak a kocsijukból, Basszám megszámolta őket: harminchárom férfi és nő. Ideges suttyogás futott végig köztük. Hagyománytisztelően öltöztek: hosszú ujjú ing, farmer, kalap. Nem voltak fedetlen karok, fedetlen lábak. És persze kipák sem. Kis csoportokba gyűltek. Kerülték a hébert, angolul beszéltek. Egy sóhajtasnyira voltak a faltól. ...Felkapták a fejüket a műezzin hangjára. Még több autó érkezett...A következő hétvégén visszatértek. ...Felállítottak egy kosárlabdapalánkot. Szegecsekkel rögzítették a kis piros csúszdát. Kipróbálták a rácsos körforgót. Kialakítottak egy egy négyzetméteres kis kertet, hogy fát ültethessenek az iskola mögé. Festékes bödönöket adogattak egymásnak. Helyére csavarozták az emléktáblát. Ábír kertje.”(Colum Mcann: Apeirogon, 345.)

„Ez volt az egyetlen játszótér Anátá városában.” (Colum Mcann: Apeirogon, 345.)

A (valódi) szociális infrastruktúráként működő helyek differenciáltsága

Az első táblázatban megjelenített helyek (könyvtár, kávézó stb.) és kategóriák (publikus terek, kereskedelmi egységek) eltérő kapcsolódásokra adnak lehetőséget a résztvevők száma és az interakciók hossza szerint.

Egy publikus tér (park, piac) sokféle interakció helyszíne lehet, hiszen itt különféle találkozások (ismeretlenek, barátok, családtagok), tömegrendezvények, sportolás, valamint civil szerveződés is megvalósulhat. Ezzel szemben más szerep jut például egy könyvtárnak. Habár ott is tarthatnak nagyobb tömeget vonzó könyvfesztivált, vagy civil szervezetek eseményeinek helyszínéül is szolgálhat, mégis, a fizikai környezet, nyitvatartás és meghatározott funkció (például könyvolvasás) miatt behatároltabb a Layton és Latham (2022) által leírt interakciótípusok köre.

A publikus térnek tehát van egyfajta „kaméleon” jellege, amely visszavezethető olyan tényezőkre, mint a könnyű elérhetőség vagy a belépési feltétel (például jegyár) hiánya. A publikus tér ezen tulajdonsága megfigyelhető a szövegekben is, ahol számos különböző találkozás valósul meg.

Példaként a valamilyen szocio-demográfiai tényező (életkor, jövedelem) mentén eltérő csoportok együtt létezése figyelhető meg Krusovszky Dénes könyvében. Annak ellenére, hogy valódi interakció nem történik, megjelenik a társadalmi kohézió szempontjából fontos közös térhasználat és együtt létezés (Van Melik, Merry 2023).

„Kikönyököltem az ablakba, és onnan néztem, hogy ki száll fel, ki le. Nem voltak sokan, de azért többen jöttek-mentek a vonat mellett, mint az eddigi állomásokon. A szerelvény végében egy nyugdíjascsoport szerencsétlenkedett a bőröndökkel; a vonat magas lépcsőfokain megpróbálták leléptetni a gurulós táskákat, de az apró kerekek fennakadtak a lépcső rácsában, s két csomag is nagy puffanással zuhant a betonra. A várakozó oldalon egy kisebb kamaszcsoport, dobozos söröket kortyolgatva, hangos röhögéssel kísérté az eseményeket, miközben egy középkorú házaspár vonult át két óvodásforma gyerekekkel a jelenet közepén.” (Krusovszky Dénes: *Akik már nem leszünk sosem*, 45.)

A vasútállomáson túl az utca is olyan publikus tér, ahol sokszínű kapcsolódások jöhetnek létre, legyen az egy kollektív élmény (tüntetés) vagy éppen ismeretlenek felszínes találkozásai. A különböző esetek egy spanyol, valamint egy francia-szenegáli író regényrészleteiben jelennek meg.

„Azon a délutánon, a zavargások idején, a barátnők San Sebastian óvárosában egy churrerriából jöttek ki éppen. A Bulvárra nyíló egyik mellékutcában megálltak. Az úttesten keresztben egy városi busz lángolt. A fekete füst elborította az egyik épület homlokzatát, eltakarta az ablakokat.” (Fernando Aramburu: *Patria*, 34.)

„Faticktól néhány kilométernyire letérek délnyugati irányba, aztán újabb letérő, és már egy vörös földúton haladok az egykori szerer királyság belsejébe. ...Gyalogszerrel vagy lovon, számárháton, szekéren, robogón, szalma- vagy vászonkalapban férfiak, nők, gyerekek járnak az úton, lehúzódnak, megállnak, nézik, ahogy elhaladok. Vannak, akik barátságosan odaintenek, de a legtöbben tudomást se vesznek rólam. A települések határában kutyák futnak versenyt a kocsival, játékosan vagy fenyegetően.” (Mohamed Mbougar Sarr: Az emberek legtitkosabb emlékezete, 429.)

A szociális infrastruktúra működése azonban nem csupán az érzékelésben és felszínes kapcsolódásokban, de a tartósabb és visszatérő interakciókban, a helyek közösségteremtő erejében kiemelkedő. Ezt egy park példáján keresztül figyelhetjük meg.

„Egyszerű volt: röviddel naplemente után, ahogy kiürült a park, kinyitott a kamaszok és a nagykorú vezetőjük kis gokartpályája. A parkőröket megvesztegették, így azok szemet hunytak a dolog felett. Hivatalosan ez egy edzőpálya volt, de nem hivatalosan vagány ifjak időtöltése, és lehetőség a gyors zsebpénzhez jutáshoz. A futamok sötétben zajlottak.” (Nino Haratisvili: A nyolcadik élet – Brilkának, 750.)

„Időközben a Mziuri parki gokartversenynek kialakult az állandó közönsége. Már régen nem csak a kamaszok és diákok akartak rajta részt venni. Felnőtt férfiak, megrögzött autóbolondok és önjelölt autóversenyzők kedvenc helyévé vált, akik versenyeztek vagy fogadásokat kötöttek a győztesre.” (Nino Haratisvili: A nyolcadik élet – Brilkának, 779.)

A közösségi élet mellett személyes, face-to-face találkozások is megvalósulhatnak a publikus térben, akár ismeretlenek, akár régi barátok között, amelyre a következő két részlet reflektál. Az első helyszíne egy párizsi pad, míg a második, a Patria című nagyregény utolsó lapjain, annak egyik csúcspontjaként fontos szerepet tölt be a történetben, amikor az ETA baszk terrorszervezet működése miatt eltávolodott családok tagjai hosszú idő után ismét találkoznak.

„Párizs egyik díszletszerű pontján találkoztunk, a törött kardot emelő Dreyfus kapitány szobránál, ott, ahol a Raspail út terecskévé öblösödik. Ugyanazon a padon ültünk, ő szendvicset eszegetett, és morzsát szórt a lábához seregglő galamboknak, én pedig, jobb ötlet híján, úgy kezdeményeztem beszélgetést, hogy így szóltam: Kisasszony! E szárnyasok etetését rendelet tiltja. Rám emelte a tekintetét. Abban a tekintetben gögös megvetés volt, de nem bántam, mert végre az egész arcát szem-

ügyre vehettem. Kemény választ elengedtem a fülem mellett, és gyorsan semleges témára tereltem a szót.”(Mohamed Mbougar Sarr: Az emberek legtitkosabb emlékezete, 83.)

„Bittori a tér sarkában elbúcsúzott Arantxától és Celestétől. Miren kijött a templomból...Úgy ötven méter lehetett a távolság a két asszony között, mikor feltűntek egymással szemben. (...) Sokan fel is figyeltek rá a téren...A felnőttek között gyors pusmogás futott végig. Odanézz, nézd csak! Milyen jó barátnők voltak! A találkozás a zenepavilon mellett történt. Egyetlen rövid ölelés. Mielőtt elváltak, egy pillanatra egymás szemébe néztek. Mondtak valamit egymásnak? Nem. Egy szót sem szóltak.”(Fernando Aramburu: Patria, 677.)

A publikus terek egyben az úgynevezett társadalmi gyenge kapcsolatok (Granovetter 1973) színterei. Ilyenek az ismerősök, szomszédok közti rövidebb interakciók, amelyek, habár lazább kötelékeket foglalnak magukban, mégis fontos szerepet töltenek be a társadalmi hálózatokban végbemenő információáramlásban, a helyi közösség és egyén életében. Ilyen interakciók általában olyan helyeken valósulnak meg, amelyet sokféle különböző társadalmi csoport látogat, mint amilyen a piac. Itt a vásárláson túl lehetőség van az ismerősök, távolabbi rokonok, barátok közti spontán találkozásokra.

„Késő délelőtt, ima után, amikor Basszám és a gyerekek elmentek, lement a piacra. Hosszú, mintás ruhát viselt fátjollal. Néha feltolta a napszemüvegét a feje tetejére. Neve felhangzott az asztalok között. Nevetett és integetett....Válaszolt a kérdéseikre a gyerekeiről, az iskoláról, a cserkészcsapatról, az óvodai ételadomány-gyűjtésről, de Ábírról többnyire hallgatott. Még évekkkel a halála után is a piaci árusok raktak egy kis ajándékot a bevásárlószatyrába: egy körtét, egy csipettel több fűszert, pár szem datolyát.” (Colum Mcann: Apeirogon, 404.)

A tartósabb, elmélyültebb emberi kapcsolatok kialakítása és fenntartása azonban elsődlegesen nem annyira a publikus terekben azonosítható a szövegekben, hanem inkább a fogyasztás tereihez (kereskedelem) kötődik, amelyek már zártabbak. Ezek elsődleges funkciója nem feltétlenül az interakció elősegítése, mint amilyen egy kávéház, hanem máshol is kialakulhatnak (például mosoda). A rendszeres, visszatérő kapcsolódások olyan helyeken figyelhetők meg, ahol viszonylag alacsony a belépési feltétel és kisebb létszámú csoportok vannak jelen. Az is látható, hogy valamilyen tényező (például családi állapot, élethelyzet) mentén hasonló háttérrel rendelkező személyek kapcsolódnak (a lenti részletekben családok nők és művészek). A szövegek rámutatnak arra is, hogy ezeknek a helyeknek az informális hálózatokban és helyi közösségek életében is fontos szerepe van.

„Sose vallotta volna be, de hiányzott neki a közös mosoda. Imádta a rituáléját; se férfiak, se gyerekek, csak olyan hely, ahol a nők megoszthatják egymással azokat a dolgaikat, amelyekről a templomban nem beszélhetnek. Kifizeti a pénzt, megkapja a mosóhelyét, és beleteszi a függönyeit meg a munkaruháit a mély, forró vízbe. Amikor a kosz kiázik az anyagból, a nők félkörbe állnak, és beledolgozzák a pletykákat a mosásba. Germistonban nem történt olyasmi, amiről a mosoda ne tudott volna.” (Douglas Stuart: Shuggie Bain, 201-202.)

„Attól fogva találkozgattunk. Eleinte mindig csak hármásban, kávézóban vagy Gombrowicz vagy Sábato lakásán.

...Szeretett kiülni a kávéházak teraszára, az akkoriban divatba jött nagy ventilátorok elé; élvezte, ahogy hűsíti a vállát, a tarkóját a levegő. Iszogatott, és tangót hallgatott, és hallgatta az emberek politikáról, futballról, boksztól való beszélgetését, amely előbb-utóbb mindig civakodássá, néha tettlegességgé fajult.” (Mohamed Mbougar Sarr: Az emberek legtitkosabb emlékezete. 377.)

Az informális hálózatok terei ugyanakkor egyszerre lehetnek a helyiek, valamint a turisták és „idegenek” interakcióinak terepei. Ezt a funkciót tölti be a Föld egyik legritkábban lakott régiójában, a kanadai Nunavut tartományban található étterem és szálloda a finn író regényében. Mindez rámutat arra, hogy a szociális infrastruktúra nem korlátozódik a városokra, hanem akár a legkisebb létszámú településeken is megjelenik, annak ellenére, hogy a szakirodalom a fogalmat elsősorban városi jelenséggént értelmezi és kutatja. A szövegekből az is kitűnik, hogy itt a látogatók behatárolt száma miatt a helyi közösségen kívüliek azonnali feltűnést keltenek, szemben egy nagyvárosi étteremmel vagy szállodával.

„Hó nyikorog a zsanérok között, melegség árad ki az étterem ajtaján. A pincér kíváncsian néz a pult mögül, mond valamit, talán ugyanazokat a szavakat, amelyekkel a férfi üdvözölte a parton.

...A pincér leül a szomszéd asztalhoz, és beszélgetni kezd.

– Gleccserkutatók egy csoportja járt ma itt. Megebédelték, aztán elmentek a Pennyhez. Ilyen szélben. – Ki az a Penny? – kérdezi Jon.

A pincér nevet, hosszú lófarka ide-oda himbálózik.

– A gleccserünk! Maga nem idevalósi, ugye?

– Hát, nem. Dániából jöttem.

– Pedig úgy néz ki, mint az itteniek.

(Inkeri Markkula: A soha fel nem engedő föld, 110.)

– A szálloda egy szürke tengerparton pöffeszkedik, kétszintes, ronda doboz. Átsétálok az udvaron, még mindig érzem a jeges szelet a bőrömon...

Az ajtó nyikorogva nyílik, a recepciós kíváncsian néz a pult mögül.

– Jó estét. Van szabad szobátok?

A recepciós felnevet.

– Te vagy az egyetlen vendég.

A recepciós átnyújt egy űrlapot, gyorsan kitöltöm.

...Isaackel voltál?

– Vele, ismered?

Itt mindenki ismer mindenkit.

(Inkeri Markkula: A soha fel nem engedő föld, 251.)

Összefoglalás

Tanulmányomban egy tágan értelmezett interdiszciplináris fogalmat vizsgáltam újfajta megközelítést alkalmazva, irodalmi szövegrészleteken keresztül. Az alkotások lehetőséget nyújtottak a szociális infrastruktúra fogalmának mélyebb értelmezésére, lehetőséget adva a szakirodalmi feldolgozás során azonosított és a mélyfűrásjellegű esettanulmányokban gyakran visszaköszönő ellentétpárok (egyetemesség–hiperlokalitás, társadalmi–infrastrukturális) problematikájának meghaladására.

Az alkalmazott irodalomföldrajzi megközelítésnek köszönhetően megállapítható, hogy annak ellenére, hogy a fogalmat a szakirodalomban elsősorban városi jelenségként értelmezik (Enneking, Custers, Engbersen 2025), ezek a helyek nem korlátozódnak egy-egy településtípusra, hanem valamennyi emberi közösségben (szórvány, falu, kisváros), kulturális-gazdasági kontextusban (fejlődő afrikai országok, magas jövedelmű észak-amerikai, nyugat-európai jóléti államok) jelen vannak. A szövegek elemzése rámutatott továbbá, hogy a kizárólagosan területi mintázataik feltárására épülő kvantitatív vizsgálatokkal szemben, a társadalmi és az infrastrukturális oldal kölcsönös egymásra hatása elengedhetetlené teszi az integrált megközelítést ahhoz, hogy a szociális infrastruktúra valós működéséről pontosabb képet kaphassunk. Az eltérő földrajzi kontextust bemutató szövegekben visszatérően megjelentek azok a kategóriák (publikus terek, a fogyasztás terei, oktatási intézmények), amelyeket a szakirodalom jellemzően szociális infrastruktúráként azonosít (Latham, Layton 2019; Fraser et al. 2022; Joshi, Aldrich 2025). A megvalósuló interakciók változatosak, különböző szereplők között és eltérő módokon valósulnak meg, amelyek a Layton és Latham (2022) által leírt hat típushoz kapcsolódnak.

Az eredmények összhangban állnak a nemzetközi empirikus kutatások főbb megállapításaival, amelyek kiemelik a helyek társadalmi kohézióban betöltött szerepét, ugyanakkor hangsúlyozzák azok kontextusfüggő természetét (Billingham, Curry, Crossley 2024; Horton, Penny 2023).

Írásom erősségének a témaválasztás aktualitásán túl az erős szakirodalmi megalapozottság és újszerű vizsgálati megközelítés tekinthető, amely a fogalom komplexitására és differenciált megjelenési formáira hívja fel a figyelmet, így a kutatás egyszerre járul hozzá a fogalom elméleti, valamint gyakorlati oldalához.

Természetesen a bemutatott irány korlátokkal is rendelkezik. Ezek egyrészt a megközelítésből következnek, amely a fogalom általánosabb, annak komplexitására fókuszáló vizsgálata miatt nem alkalmas a szociális infrastruktúra térbeli mintázatainak empirikus elemzésére vagy egyes helyek valós társadalmi kapcsolatainak mélyfúrásjellegű bemutatására. Fontos hangsúlyozni, hogy jelen tanulmány nem pótolja vagy váltja ki az előbbi típusú vizsgálatokat. A módszer kiválasztásán túl az elvégzett vizsgálat további gyengesége, hogy a kvalitatív feldolgozás következtében a bevont irodalmi művek száma korlátozott, illetve meghatározott területi kontextust fed le.

A jövőben olyan vizsgálatok lehetnek szükségesek, ahol a szövegek mennyiségi növelése és szoftveres tartalomelemző kutatás által rejtett, eddig nem feltárt összefüggések azonosíthatóak. Emellett jelen írás újabb kutatásokat inspirálhat, például a szociális infrastruktúra egyéb művészeti alkotásokban (film, zene, képzőművészet), illetve más irodalmi műfajokban (mint képregények, novellák) való megjelenítésének elemzését.

Az eredmények fontos tanulságokat szolgáltatnak az akadémiai szférán túl is, többek közt a döntéshozók számára. Ennek jelentőségét a szociális infrastruktúra bevezető fejezetben is hangsúlyozott népszerűsége és társadalmi szerepe adja. Ilyen tanulság többek között, hogy (1) a fejlesztések során nem lehet a tágabb társadalmi-gazdasági környezettől elkülönülten létrehozni egy adott szociális infrastruktúrát; (2) fizikai kialakításuk önmagában nem elégséges, ahhoz, hogy valóban inkluzívan működjenek, számos egyéb (nyelvi, használati) akadályt le kell küzdeni a társadalmi interakcióhoz; (3) egy-egy jó gyakorlat egy másik országban vagy településen nem feltétlenül működőképes, így a szociális infrastruktúra kialakításához nélkülözhetetlen a helyi adottságokra való reflektálás.

Irodalom

- Aldrich, D. P. (2023): How social infrastructure saves lives: a quantitative analysis of Japan's 3/11 disasters. *Japanese Journal of Political Science*, 1., 30-40. <https://doi.org/10.32388/3s13ki>
- Ali, S. H., Fallah, M. P., McCarthy, J. M., Keil, R., Connolly, C. (2022): Mobilizing the social infrastructure of informal settlements in infectious disease response—the case of Ebola virus disease in West Africa. *Landscape and Urban Planning*, 217., 104256. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2021.104256>
- Anderson, J. (2015): Towards an assemblage approach to literary geography. *Literary Geographies*, 2., 120-137.
- Billingham, L., Curry, F., Crossley, S. (2024): Sports Cages as Social Infrastructure: Sociality, Context, and Contest in Hackney's Cages. *Antipode*, 6., 2021-2041. <https://doi.org/10.1111/anti.13090>

- Bina, O., Mateus, S., Pereira, L., Caffa, A. (2017): The future imagined: Exploring fiction as a means of reflecting on today's Grand Societal Challenges and tomorrow's options. *Futures*, 86., 166-184. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2016.05.009>
- Chetty, R., Jackson, M. O., Kuchler, T., Stroebel, J., Hendren, N., Fluegge, R. B., Wernerfelt, N. (2022): Social capital I: measurement and associations with economic mobility. *Nature*, 7921., 108-121.
- Choi, J., Guzman, J., Small, M. L. (2024): *Third Places and Neighborhood Entrepreneurship: Evidence from Starbucks Cafés* (No. w32604). National Bureau of Economic Research <https://doi.org/10.3386/w32604>
- DeVerteuil, G., Kiener, J., Mizuuchi, T. (2022): The service hub as bypassed social infrastructure: evidence from inner-city Osaka. *Urban Geography*, 5., 669-687. <https://doi.org/10.1080/02723638.2020.1826751>
- Egedy T. (2001): A lakótelepek társadalmi környezetének átalakulása a rendszerváltozás után. *Földrajzi Értesítő*, 1-4., 271-283.
- Enneking, G., Custers, G., Engbersen, G. (2025): The rapid rise of social infrastructure: Mapping the concept through a systematic scoping review. *Cities*, 158., 105608. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2024.105608>
- Fraser, T., Cherdchaiyapong, N., Tekle, W., Thomas, E., Zayas, J., Page-Tan, C., Aldrich, D. P. (2022): Trust but verify: Validating new measures for mapping social infrastructure in cities. *Urban Climate*, 46., 101287. <https://doi.org/10.1016/j.uclim.2022.101287>
- Fraser, T., Feeley, O., Ridge, A., Cervini, A., Rago, V., Gilmore, K., Berliavsky, I. (2024a): How far I'll go: Social infrastructure accessibility and proximity in urban neighborhoods. *Landscape and Urban Planning*, 241., 104922. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2023.104922>
- Fraser, T., Yabe, T., Aldrich, D. P., Moro, E. (2024b): The great equalizer? Mixed effects of social infrastructure on diverse encounters in cities. *Computers, Environment and Urban Systems*, 113., 102173. <https://doi.org/10.1016/j.compenvurbsys.2024.102173>
- Graham, S., Marvin, S. (2002): *Splintering urbanism: networked infrastructures, technological mobilities and the urban condition*. Routledge <https://doi.org/10.4324/9780203452202>
- Granovetter, M. S. (1973): The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*, 6., 1360-1380. <https://doi.org/10.1086/225469>
- Hartt, M., DeVerteuil, G., Potts, R. (2023): Age-unfriendly by design: Built environment and social infrastructure deficits in Greater Melbourne. *Journal of the American Planning Association*, 1., 31-44.
- Heath, L., Freestone, R. (2023): Redefining local social capital: the past, present and future of bowling clubs in Sydney. *Australian Geographer*, 2., 173-192. <https://doi.org/10.1080/00049182.2022.2144257>
- Hones, S. (2022): *Literary Geography*. Routledge, London, UK <https://doi.org/10.4324/9781315778273>
- Horton, A., Penny, J. (2023): Towards a political economy of social infrastructure: Contesting "anti-social infrastructures" in London. *Antipode*, 6., 1711-1734. <https://doi.org/10.1111/anti.12955>
- Iglesias-Pascual, R., Benassi, F., Hurtado-Rodríguez, C. (2023): Social infrastructures and socio-economic vulnerability: A socio-territorial integration study in Spanish urban contexts. *Cities*, 132., 104109. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2022.104109>
- Jing, J. (2022): Seeing streetscapes as social infrastructure: A paradigmatic case study of Hornsbergs Strand, Stockholm. *Urban Planning*, 4., 510-522. <https://doi.org/10.17645/up.v7i4.5776>
- Joshi, A., Aldrich, D. P. (2025): Corraling a chimera: a critical review of the term social infrastructure. *Sustainable and Resilient Infrastructure*, 1-11. <https://doi.org/10.32388/wq6xsb>
- Klinenberg, E. (2018): *Palaces for the people: How social infrastructure can help fight inequality, polarization, and the decline of civic life*. Crown, New York, US
- Latham, A., Layton, J. (2019): Social infrastructure and the public life of cities: Studying urban sociality and public spaces. *Geography Compass*, 13(7), e12444. <https://doi.org/10.1111/gec3.12444>
- Latham, A., Layton, J. (2020): Kinaesthetic cities: Studying the worlds of amateur sports and fitness in contemporary urban environments. *Progress in Human Geography*, 5., 852-876. <https://doi.org/10.1177/0309132519859442>
- Layton, J., Latham, A. (2022): Social infrastructure and public life—notes on Finsbury Park, London. *Urban Geography*, 5., 755-776. <https://doi.org/10.1080/02723638.2021.1934631>

- Lefebvre, H. (1991): *The production of space*. Basil Backwell <https://doi.org/10.4324/9781315816852-73>
- Middleton, J., Samanani, F. (2022): Whose city? Which sociality? *Urban Geography*, 5., 777-783. <https://doi.org/10.1080/02723638.2021.2007665>
- Millington, N. (2015): From urban scar to 'park in the sky': terrain vague, urban design, and the remaking of New York City's High Line Park. *Environment and Planning A*, 11., 2324-2338. <https://doi.org/10.1177/0308518x15599294>
- Nelson, P. B., Oberg, A., Nelson, L. (2010): Rural gentrification and linked migration in the United States. *Journal of Rural Studies*, 4., 343-352. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2010.06.003>
- Neuhuber, T., Schneider, A. E. (2025): Stratification of Livability: A Framework for Analyzing Differences in Livability Across Income, Consumption, and Social Infrastructure. *Social Indicators Research*, 3., 1051-1080. <https://doi.org/10.1007/s11205-025-03548-3>
- Oldenburg, R., Brissett, D. (1982): The third place. *Qualitative Sociology*, 4., 265-284. <https://doi.org/10.1007/bf00986754>
- Otto, D., Reckhaus, Z., Kuhlicke, C. (2025): Caring, Coping and Rebuilding—The Role of Social Infrastructure During and After the 2021 Flood Event in Germany. *Journal of Flood Risk Management*, 1., e70007. <https://doi.org/10.1111/jfr3.70007>
- Page-Tan, C. (2021): The role of social media in disaster recovery following Hurricane Harvey. *Journal of Homeland Security and Emergency Management*, 1., 93-123. <https://doi.org/10.1515/jhsem-2018-0054>
- Prytherch, D. L. (2022): Reimagining the physical/social infrastructure of the American street: Policy and design for mobility justice and conviviality. *Urban Geography*, 5., 688-712. <https://doi.org/10.1080/02723638.2021.1960690>
- Putnam, R. D. (2000): *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon and Schuster
- Rao, E. (2017): Mapping the imagination: Literary geography. *Literary Geographies*, 2., 115-124.
- Rhubart, D., Henly, M., Guest, M. A., Smith, C. H., Powell, M. A. (2024): Social infrastructure and health among mid-life and older adults in rural America: An environmental scan of existing data. *Aging and Health Research*, 100186. <https://doi.org/10.1016/j.ahr.2024.100186>
- Soja, E. W. (1980): The socio-spatial dialectic. *Annals of the Association of American Geographers*, 2., 207-225. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1980.tb01308.x>
- Szirmai V. (2019): *Városok és városlakók: A befogadó és kirekesztő városok*. Corvina Kiadó
- Tomaney, J., Blackman, M., Natarajan, L., Panayotopoulos-Tsiros, D., Sutcliffe-Braithwaite, F., Taylor, M. (2024): Social infrastructure and 'left-behind places'. *Regional Studies*, 6., 1237-1250. <https://doi.org/10.4324/9781032710051>
- Trócsányi, A. (2011): The spatial implications of urban renewal carried out by the ECC programs in Pécs. *Hungarian Geographical Bulletin*, 3., 261-284.
- Van Eck, E., Van Melik, R., Schapendonk, J. (2020): Marketplaces as public spaces in times of the Covid-19 coronavirus outbreak: First reflections. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 3., 373-386. <https://doi.org/10.1111/tesg.12431>
- Van Melik, R., Hazeleger, M. (2024): Routinised practices of community librarians: Daily struggles of Dutch public libraries to be (come) social infrastructures. *Journal of Librarianship and Information Science*, 2., 501-513. <https://doi.org/10.1177/09610006221149203>
- Van Melik, R., Merry, M. S. (2023): Retooling the public library as social infrastructure: A Dutch illustration. *Social & Cultural Geography*, 5., 758-777. <https://doi.org/10.1080/14649365.2021.1965195>
- Withers, C. W. (2009): Place and the "spatial turn" in geography and in history. *Journal of the History of Ideas*, 4., 637-658. <https://doi.org/10.1353/jhi.0.0054>
- Yokouchi, T. (2010): *Today and tomorrow of vending machine and its services in Japan*. In 2010 7th International Conference on Service Systems and Service Management (1-5). IEEE
- Zahnaw, R. (2024): Social infrastructure, social cohesion and subjective wellbeing. *Wellbeing, Space and Society*, 7., 100210. <https://doi.org/10.1016/j.wss.2024.100210>

Online hivatkozások

- General US (2023): Our epidemic of loneliness and isolation. The US Surgeon General's Advisory on the Healing Effects of Social Connection and Community <https://www.hhs.gov/surgeongeneral/reports-and-publications/connection/index.html>
- Harvard (2021): <https://sites.harvard.edu/uk-regional-growth/directory/andy-haldane/>
- London Gov (2021): Connective Social Infrastructure: How London's Social Spaces and Networks Help Us Live Well Together. https://www.london.gov.uk/sites/default/files/connective_social_infrastructure_0_0.pdf
- New York Times (2018): The New York Times 2018: <https://www.nytimes.com/2018/09/14/books/review/palaces-for-the-people-eric-klinenberg.html>
- The Atlantic (2025): <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2025/02/american-loneliness-personality-politics/681091/>
- The Economist (2019): The Economist 2019: <https://www.economist.com/open-future/2019/05/31/populism-can-be-beaten-back-by-libraries-really>

Melléklet

Az elemzett művek listája *List of analysed novels*

Sorszám	Szerző (név)	Szerző (állampolgárság)	Cím (eredeti nyelven)	Cím (magyar)	Magyar kiadás éve	Kiadó	Fordító	Főbb helyszínek (ország)	Főbb helyszínek (régió, település)
#1	Sigrid Nunez	amerikai	What are you going through	Egy életen át	2024	Libri	Mesterházi Mónika	Egyesült Államok	New York, New England
#2	Krusovszky Dénes	magyar	Akik már nem leszünk sosem	Akik már nem leszünk sosem	2021	Magvető	nincs	Magyarország	Debrecen, Budapest, Bécs
#3	Inkeri Markkula	finn	Maa joka ei koskaan sula	A soha fel nem engedő föld	2025	Európa	Patat Bence	Kanada, Finnország, Dánia	Baffin-sziget, Lappföld, Koppenhága
#4	Colum Mcann	ír	Apeirogon	Apeirogon	2021	Jelenkor	Sepsi László	Izrael	Jeruzsálem, Holt-tenger, Siratófal, Ciszjordánia
#5	Vida Gábor	román-magyar	Egy dadogás története	Egy dadogás története	2019	Magvető	nincs	Románia	Kisjenő (Chişineu-Criş), Barót (Baraolt)
#6	Paolo Cognetti	olasz	La felicità del lupo	A magányos farkas boldogsága	2023	Jelenkor	Nádor Zsófia	Olaszország	Olasz Alpok (Fontana Fredda)

Sorszám	Szerző (név)	Szerző (állampolgárság)	Cím (eredeti nyelven)	Cím (magyar)	Magyar kiadás éve	Kiadó	Fordító	Főbb helyszínek (ország)	Főbb helyszínek (régió, település)
#7	Fernando Aramburu	spanyol	Patria	Pátria	2024	Bookart	Imrei Andrea	Spanyolország	Baszkföld (San Se- bastian és környéke)
#8	Hiro Arikawa	japán	Tabineko Ripōto	Az utazó macska krónikája	2019	Művelt Nép	Márton Lilla	Japán	Tokio, Fudzsi, Kinkakudzsi
#9	Bernardine Evaristo	brit	Girl, Woman, Other	A lány, a nő, a többiek	2021	Európa	Kállay Eszter	Nagy-Britannia (Anglia), Barba- dos	London, Newcastle
#10	Nino Haratisvili	grúz (georgiai)	Nino Haratischwili: Das achte Leben (Für Brilka)	A nyolcadik élet (Brilkának)	2023	Európa	Fekete Ágnes	Grúzia, Oroszor- szág	Tbiliszi, Szentpétervár
#11	Douglas Stuart	skót-amerikai	Shuggie Bain	Shuggie Bain	2021	Park	Greskovits Endre	Skócia	Glasgow
#12	Mohamed Mbougarr Sarr	francia-szene- gáli	La plus secrète mémoire des hommes	Az emberek legtitkosabb emlékezete	2023	Park	Bognár Róbert	Franciaország, Senegál, Argentína	Párizs, Dakar, Buenos Aires

Forrás: Saját szerkesztés

Az őshonos nemzeti és etnikai kisebbségek érdekeinek képviselte az Európai Parlamentben

The representation of indigenous national and ethnic minority interests in the European Parliament

BRUCKER BALÁZS

BRUCKER Balázs: tudományos munkatárs, ELTE KRTK Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete; 7621 Pécs, Papnövelde utca 22.; brucker.balazs@krtk.elte.hu; <https://orcid.org/0000-0002-1448-1488>

KULCSSZAVAK: Európai Unió; Európai Parlament; kisebbségi érdekérvényesítés; nemzeti és etnikai kisebbségek; regionális kisebbségek; etnoregionális pártok

ABSZTRAKT: Az Európai Parlament (EP) az egyetlen közvetlenül választott EU-intézmény, mely mára a legtöbb kérdésben az EU Tanácsával egyenrangú társdöntéshozó szervvé vált. Az EP az 1980-as évek óta hangsúlyosan foglalkozik a nemzeti és etnikai kisebbségeket érintő kérdések EU döntéshozatalába történő becsatornázásával. Bár kezdetben elsősorban az ún. soft kérdésekre (kisebbségi nyelvek oktatása és használata) helyezte a hangsúlyt, az Európai Unió 2004-es bővítése óta egyre inkább előtérbe kerülnek a kisebbségi jogok megsértésével és az autonómiatörekvésekkel kapcsolatos problémák.

Írásomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy az Európai Parlamentben milyen fórumok állnak a nemzeti és etnikai kisebbségek rendelkezésére érdekeik érvényesítésére. Cikkem első részében felvázolom az Európai Unió kisebbségvédelmi rendszerét. Ezt követően az Európai Parlament, illetve a nemzeti és etnikai kisebbségek viszonyát mutatom be az EP által elfogadott dokumentumok tükrében. A harmadik részben megvizsgálom, hogy a kisebbségi szempontokat kik (EP-képviselőség és EP-választások összefüggései), hogyan és milyen fórumok (EP formális, félformális és informális érdekérvényesítési csatornái) igénybevitelével tudják érvényesíteni az EU döntéshozatalában. Végül, az utolsó fejezetben az európai kisebbségi ernyőszervezetek és az EP közötti együttműködést vizsgálom.

Tanulmányom dokumentumelemzésen, illetve – különösen a közös munkacsoportok esetében – a Nemzeti Kisebbségügyi Közös Munkacsoport és az Európai Parlament egyéb ülésein készült jegyzőkönyvek, valamint a témában megjelent sajtócikkek feldolgozásán alapul. Arra a következtetésre jut, hogy az Európai Parlamentben történő érdekérvényesítés során nem lehet eltekinteni attól a tényről, hogy az adott EP-képviselő valamely nemzeti vagy etnikai kisebbséghez tartozik-e. Az is fontos tényező, hogy a képviselő országos vagy regionális (egyes esetekben etnoregionális) választási lista alapján választották-e meg. Ráadásul, az Európai Parlament több hivatalos, félhivatalos és informális testülettel rendelkezik a kisebbségi érdekek érvényesítése terén. Ezek közül a tanulmány kiemelten foglalkozik a kisebbségi érdekérvényesítés szempontjából meghatározó szemi-formális és informális fórumokkal, amelyek eddig csak érintőlegesen jelentek meg a hazai és a nemzetközi szakirodalomban.

Balázs BRUCKER: research fellow; ELTE CERS, Institute of Regional Studies; Papnövelde utca 22., H-7621 Pécs, Hungary; brucker.balazs@krtk.elte.hu; <https://orcid.org/0000-0002-1448-1488>

KEYWORDS: European Union; European Parliament; representation of minority interests; national and ethnic minorities; regional minorities; ethnoregional parties

ABSTRACT: As the only directly elected institution of the European Union and now a co-legislator on equal footing with the Council of the EU in most policy areas, the European Parliament has, since the 1980s, placed particular emphasis on incorporating issues related to national and ethnic minorities into the Union's decision-making processes. While its early focus was primarily on so-called "soft" issues – such as the teaching and use of minority languages – since the 2004 enlargement of the European Union, questions concerning the violation of minority rights and autonomy aspirations of minorities living in bloc have gained increasing prominence.

This study seeks to explore what forums are available within the European Parliament for national and ethnic minorities to advocate for their interests. The first section outlines the institutional and normative framework of minority protection within the European Union. The subsequent chapter explores how the European Parliament addresses the issue of national and ethnic minorities, as evidenced by resolutions and other official documents adopted by the institution. The third chapter analyses the actors (with particular regard to the nexus between representation in the profile of the MEPs and electoral dynamics), the mechanisms they employ, and the range of channels – formal, semi-formal, and informal – through which minority-related concerns are articulated and integrated into the EU's policy-making processes. The concluding chapter analyses the patterns of cooperation between European minority umbrella organizations and the European Parliament, with a view to understanding their role in transnational advocacy and institutional engagement within the EU political system.

Based on document analysis – including, in particular, the minutes of the Intergroup on National Minorities and other relevant EP meetings – as well as a review of media reports on the subject, this research concludes that effective interest representation in the European Parliament cannot be separated from the personal background of the MEP in question – specifically, whether they belong to a national or ethnic minority. Furthermore, it is a significant factor whether the MEP was elected in single constituencies or in regional constituencies. The European Parliament provides a range of official, semi-official, and informal structures for the representation of minority interests. Among these, this study places particular emphasis on semi-formal and informal forums, which, despite their central role in minority advocacy, remain only marginally addressed in both domestic and international scholarly literature.

Bevezetés

Az Európai Nemzetiségek Föderatív Uniója (FUEN) által közzétett adatok szerint¹ 2020 előtt az EU 28 tagállamában élő több mint 500 millió emberből bő 50 millió fő volt nemzeti vagy etnikai közösség tagja, illetve beszélt regionális vagy kisebbségi nyelveket. Ez abból a körülményből következik, hogy Európában a nemzetállamok határai sok esetben nem felelnek meg a lakosság etnikai és kulturális megoszlásának. Ezért fontos kérdés, hogy az Európai Unió és annak – leg több kérdésben a Tanáccsal egyenjogú – társdöntéshozó szerve, az Európai Parlament (EP) miként viszonyul a nemzeti és etnikai kisebbségekkel összefüggő kérdésekhez.

Az EP, illetve a nemzeti és etnikai kisebbségek közötti viszonyrendszer azért is kiemelt fontosságú, mert az integráció történetében a mélyítések legnagyobb nyertese az Európai Parlament: az intézménynek több mint fél évszázados története során sikerült az egykoron még a nemzeti parlamentek képviselőinek szűk

körű, csak tanácsadó funkcióval bíró Közgyűléséből – hatáskörét bővítve – a Tanáccsal egyenrangú társdöntéshozóvá kinőnie magát (Laczkóné 2004). Ezt a Maastrichti Szerződéssel elindított folyamatot a Lisszaboni Szerződés tetézte be azáltal, hogy az együttdöntési eljárást immár az EU rendes jogalkotási eljárásaként határozta meg. Ez természetesen az eljárás nagyarányú kiterjesztésével járt együtt: a szerződés hatályba lépésekor a szakpolitikák háromnegyedében csak ezzel az eljárással lehetett döntést hozni.

Fontos a téma szempontjából, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségekkel összefüggő problémáknak nemcsak biztonságpolitikai vetületük van (például Észak-Írország, Baszkföld, Korzika). Beárnyékolhatják a tagállamok (például Románia vs. Magyarország), vagy egy tagállam és egy tagjelölt állam (például Ciprus és Görögország vs. Törökország) közötti kapcsolatokat, valamint elszakadási kísérletekhez (például Katalónia, Skócia a Brexit előtt) is vezethetnek.

Noha az EP megnövekedett szerepével összhangban, az utóbbi évtizedekben számos tanulmány jelent meg az EU és e kisebbségek kapcsolatáról, többségük e viszonyrendszer általánosabb, elsősorban szakpolitikai vagy Bizottság-fókuszú megközelítésére helyezte a hangsúlyt (Fiala-Butora 2024; Nistor 2009; Pentassuglia 2001; Tsilevich 2001; Vizi 2001, 2002, 2007, 2013). Születtek olyan írások is, amelyek részben érintik e kisebbségek és az Európai Parlament viszonyrendszerét (Manzinger 2018, 2020; Waterbury 2016; Vizi 2013). Emellett megemlítendő az a dolgozatok is, amelyek a kisebbségi regionális pártok és az EP politikai csoportjai közötti kapcsolatokat (De Winter, Cachafeiro 2002; De Winter, Tüßan 1998; Müller-Rommel 1998), illetve az EP egy speciális félformális fórumának, a Nemzeti Kisebbségügyi Közös Munkacsoportnak az uniós döntéshozatalban betöltött szerepét elemzik (Brucker 2013, 2022a, 2025; Manzinger 2020). Mindezekig azonban nem született olyan átfogó tudományos munka, amely globális áttekintést nyújtana az Európai Parlament különböző fórumainak a nemzeti és etnikai kisebbségi érdekek érvényesítésében betöltött szerepéről. Ez alól némiképp kivételt jelent e tanulmány szerzőjének egyik korábbi írása, amely a területi érdekérvényesítés európai parlamenti fórumait veszi górcső alá (Brucker 2022b), és ennek keretében kitér e kisebbségek európai parlamenti érdekartikulációjának főbb kérdéseire is.

A kisebbségek kérdése ráadásul nemcsak a jogtudomány, a politikatudomány, a szociológia és a történettudomány területén releváns. Legalább ennyire meghatározó a téma regionális tudományi vonatkozása is, hiszen számos kisebbség (katalánok, korzikaiai, felvidéki magyarok stb.) földrajzilag többé-kevésbé koncentráltan él egy-egy meghatározott területen. E koncentráció lehet történelmi eredetű (őshonos kisebbségek, például a baszkok Baszkföldön, a kurdok Törökország, Szíria, Irak és Irán egyes területein) vagy migráció és letelepedési minták következménye. E területi koncentráció gyakran vezet regionális identitás és politikai mozgalmak kialakulásához, és alapja lehet autonómia – sőt, extrém esetekben – elszakadási törekvéseknek (Coakley 2012; Kis, Barna, Demeter 2017; Malloy 2013).

E folyamatokat az Európai Unió maga is jelentősen alakította azáltal, hogy a régiók szerepét felértékelte normatív elvek, illetve intézményi és működési mechanizmusok szintjén. A regionális politika keretében működő forráselosztási rendszerek és a többszintű kormányzás logikájának erősödése hozzájárul ahhoz, hogy az etnikai, etnoregionális és regionális identitások politikailag releváns ke-retekké váljanak, és új érdekérvényesítési formák jelenjenek meg az EU szintjén. Az Európai Parlament e folyamatban kulcsszerepet játszik, mivel olyan politikai fórumot biztosít, ahol e regionális alapú identitások és érdekek – köztük a nemzeti és etnikai kisebbségek követelése – intézményesített módon megjeleníthetők (Manzinger 2019).

Tanulmányom célja a fenti hiány pótlása: írásomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy az Európai Parlamentben milyen fórumok állnak a regionális kisebbségek rendelkezésére érdekeik érvényesítésére. Cikkem első részében fel-vázolom az Európai Unió kisebbségvédelmi rendszerét. Ezt követően az Európai Parlament, illetve a nemzeti és etnikai kisebbségek viszonyát mutatom be az EP által elfogadott dokumentumok tükrében. A harmadik részben megvizsgálom, hogy a kisebbségi szempontokat kik (EP-képviselőség és EP-választások összefü-gései), hogyan és milyen fórumok (EP formális, félformális és informális érdekér-vényesítési csatornái) igénybevitelével tudják érvényesíteni az EU döntéshozata-lában. Az utolsó fejezetben az európai kisebbségi ernyőszervezetek és az EP közötti együttműködést veszem górcső alá. Elemzésem kizárólag azokra a csator-nákra fókuszál, amelyek a kisebbségek területi érdekeinek érvényesítését közvet-lenül szolgálják; a kisebbségi szempontból releváns, de területi értelemben kevésbé meghatározó szakkbizottságok vizsgálata nem képezi a cikk tárgyát.

Tanulmányom dokumentumelemzésen, illetve – különösen a közös munka-csoportok esetében – a Nemzeti Kisebbségügyi Közös Munkacsoport és az Euró-pai Parlament egyéb ülésein készült jegyzőkönyvek, valamint a témában meg-jelent sajtócikkek feldolgozásán alapul. Az interjúk többsége 2014 és 2019 között készült. Noha ezek egy korábbi parlamenti ciklushoz köthetők, a kisebbségpoliti-ka EU szintű intézményi keretei, alapvető vitapontjai és politikai törésvonalai ér-demben nem változtak. Ez különösen jól látszik abban, hogy az időközben a Néppárt politikai táborából a Patrióták Európáért frakcióba átkerülő Fidesz ki-sebbségpolitikai víziója és érvelése lényegében változatlan maradt: a nemzeti ki-sebbségek védelmét továbbra is elsősorban tagállami hatáskörnek tekinti, és következetesen bírálja az olyan EU jogalkotási kezdeményezésekkel kapcsolatos, kisebbségbarátnak nem nevezhető uniós megközelítést, mint amilyen az ún. Minority SafePack. Az interjúk készítése során törekedtem a kiegyensúlyozott-ságra mind nemzetiség, mind pedig politikai identitás (politikaicsoport-tagság) terén. A Közös Munkacsoport tagjai körében képviselt magas arányuk miatt ugyanakkor a magyar képviselők jelentősebb számban fordulnak elő a mintában.

Tanulmányomban csak az őshonos² nemzeti és etnikai kisebbségeket vizsgálom, és kizárom a migráns, valamint a roma kisebbségeket. Ennek – Tabajdi Csaba

2009-ben megjelent írásása nyomán – az az oka, hogy az Európai Unió és az Európai Parlament is teljesen más megközelítést alkalmaz az elsősorban Nyugat-Európában letelepedő migráns kisebbségek és a roma népesség esetében. A migráns kisebbségek kérdése integrációs kihívásként jelenik meg az EU belső diskurzusában. A roma kisebbségek ugyan őshonos, történelmi kisebbségnek tekinthetők Európában, de többszörösen hátrányos szociális, oktatási, foglalkoztatási stb. helyzetük folytán speciális bánásmódot igényelnek az állam és az EU részéről (Tabajdi 2009).

Az Európai Unió és a kisebbségvédelem kérdése

Noha az Európai Uniónak van nyelvpolitikája és kiforrott regionális politikája, a kisebbségpolitika területén mindmáig nincs EU szintű szabályozás. Ennek oka, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségeket érintő ügyeket a tagállamok a legszigorúbb belügyüknek tekintik (Hegedűs 2004). Eplényi Kata (2013) szerint a kisebbségpolitika kialakulását nehezíti a különböző kisebbségek eltérő történelmi és földrajzi helyzete, a kisebbség fogalmának eltérő értelmezése Nyugat- és Kelet-Közép-Európában, a kollektív jogok elfogadásának hiánya, a nemzeti szuverenitás érzékenysége, valamint az európai döntéshozók történelmi ismereteinek hiánya. Az Európai Unió kisebbségekhez történő viszonyulását az is magyarázza, hogy a kezdetben gazdasági együttműködésre fókuszáló Európai Közösség a politikailag kényes kisebbségi kérdéseket a csatlakozási tárgyalásokig elkerülte (Brucker 2025; Csáky 2009).

Bár a Lisszaboni Szerződés az elsődleges jogforrások szintjére emelte a kisebbségi kérdéseket, nincs kifejezett jogalap az EU számára. A kisebbségek érdekeit csak az emberi jogok, a kulturális sokszínűség tiszteletben tartása és a hátrányos megkülönböztetés tilalma védi. A tagállamok nem ruháztak át hatásköröket az Európai Uniónak, így az EU csupán támogathatja a tagországok intézkedéseit (Pentassuglia 2001).

Az Európai Unió szintjén a kulturális politika keretében foglalkoznak a kisebbségi és regionális nyelvek oktatásával, a külpolitikában pedig különösen a bővítési politikában érvényesül a kisebbségek védelme (Vizi 2013). A koppenhágai kritériumok a csatlakozás során kötelezővé tették a kisebbségi jogok tiszteletben tartását, azonban a csatlakozást követően ezek már nem kötelezőek. A harmadik országokra vonatkozó feltételek pedig a demokrácia, emberi jogok és kisebbségi jogok tiszteletben tartását hangsúlyozzák (Vizi 2013).

Az Európai Unió intézményei nem foglalkoznak az autonómia megszerzésére irányuló igényekkel, a függetlenedési kísérleteket a tagállamok belügyének tekintik. Az EU ugyanakkor azt is világossá tette, hogy a kiváló területek a továbbiakban harmadik országnak minősülnek, és csak a Tanács egyhangú döntésével léphetnek be új tagként (Mangas 2024).

Az egyes intézmények eltérően viszonyulnak a kisebbségekhez. A Tanács álláspontját az adott tagállam határozza meg, míg a Bizottság technokrata, semleges megközelítést alkalmaz és kerüli a nyílt politikai állásfoglalást (Csergő, Vangelov, Vizi 2018). A nemzeti és etnikai kisebbségek kérdését illetően nagyobb érdeklődés és bátrabb megközelítés figyelhető meg a tanácsadó szervként működő Régiók Bizottsága (Manzinger 2020) és a választópolgárok által közvetlenül választott, emiatt nagyobb legitimitációval rendelkező Európai Parlament esetében.

Nemzeti és etnikai kisebbségek az EP-jelentések tükrében

Az Európai Unió intézményei közül az Európai Parlament (EP) biztosítja azt a politikai fórumot, ahol a kisebbségek helyzete rendszeresen napirendre kerülhet. A képviselők 1979 óta történő közvetlen választása kedvező lehetőséget teremtett a kisebbségi és etnoregionális pártok számára az EU szintű érdekképviselőre, hozzájárulva az őshonos kisebbségek érdekeinek európai szintű megjelenítéséhez. Az EP viszonylag aktív szerepvállalását a kisebbségpolitika területén az intézmény politikai jellegével és korlátozott döntéshozatali hatáskörével magyarázza a szakirodalom (Pentassuglia 2001; Vizi 2001, 2013). A közvetlen demokratikus legitimitáció, valamint a jogi felelősség korlátozottsága lehetővé teszi, hogy a Parlament olyan kényes kérdésekkel is foglalkozzon, amelyeket más uniós intézmények elkerülnek, miközben az EP az integráció elmélyítésének egyik legelkötelezettebb támogatója marad (Vizi 2013).

Az Európai Parlament már az 1980-as évek elején felismerte a kisebbségi kérdések jelentőségét, és 1981-ben elfogadta az első, kisebbségekkel foglalkozó állásfoglalását (Európai Parlament 1981). Az 1981-es és 1983-as ún. Arfé-állásfoglalások a kisebbségi nyelvhasználat kiterjesztését szorgalmazták az oktatásban, a médiában és az igazságszolgáltatásban, valamint hozzájárultak ahhoz, hogy 1983-ban külön költségvetési tételt különítsenek el a regionális és kisebbségi nyelvek támogatására (Európai Parlament 1981, 1983). Az 1987-es ún. Kuypers-állásfoglalás tovább bővítette a kisebbségi és regionális nyelvhasználatra vonatkozó ajánlásokat a tömegtájékoztatásban, valamint a kulturális, gazdasági és társadalmi élet területén, továbbá javaslatot tett a kisebbségi nyelvű hely- és családnevek elismerésére is (Európai Parlament 1987). Az 1988-as Stauffenberg-jelentés célja egy jogilag is kikényszeríthető kisebbségvédelmi charta elfogadása volt, amelynek megsértése esetén az Európai Bírósághoz lehetett volna fordulni, ám politikai támogatás hiányában a dokumentum nem jutott el a szavazásig. Az ezt követő, visszafogottabb Albert-jelentést (1993) sem fogadták el (Vizi 2013).

Az 1994-es Killilea-jelentés megerősítette a korábbi állásfoglalásokat, felszólította a tagállamokat a regionális és kisebbségi nyelvek fennmaradásához szükséges feltételek biztosítására, illetve a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának ratifikálására (Európai Parlament 1994).

Részben a bővítés tapasztalataira reagálva, a 2000-es években az EP figyelme ismét az Unión belüli kisebbségek helyzete felé fordult. Az Ebner-jelentés a kisebbségi nyelvi jogok EU szintű vizsgálatát, valamint új intézmények és programok létrehozását javasolta (Európai Parlament 2003; Vizi 2013). Ugyanakkor Hegedűs Dániel (2004) rámutatott arra, hogy az EP állásfoglalásai jogilag nem kötelezőek, és gyakorlati hatásuk korlátozott maradt, továbbá vitatta a kisebbségi jogok tág, őshonos és bevándorló csoportokat együtt kezelő értelmezését.

A keleti bővítést követően a kisebbségi kérdés továbbra is napirenden maradt. A Moraes-jelentés alapján elfogadott állásfoglalás hangsúlyozta az őshonos kisebbségek és a bevándorlók közötti különbségtétel szükségességét, valamint a kisebbségek közéletben való részvételének fontosságát (Európai Parlament 2005). A 2010-es években az EP tematikusan szűkebb fókuszú dokumentumokat fogadott el, így a nemzeti és etnikai kisebbségekhez tartozó nők helyzetéről szóló állásfoglalást (Európai Parlament 2010), valamint a veszélyeztetett európai nyelvek védelméről szóló határozatot (Európai Parlament 2013), ami – Eplényi Kata (2013) szerint – az egyik utolsó olyan terület, amely konszenzust élvez az Európai Parlamentben. Az EP 2014-ben elfogadta a Strasbourgi Kiáltványt is, amely az Unió területén élő hagyományos nemzeti kisebbségek és a regionális vagy kisebbségi nyelvek védelmére szólított fel, és EU szintű kisebbségvédelmi ellenőrző mechanizmus létrehozását sürgette (felvidek.ma 2014a).

Összességében megállapítható, hogy az EP az 1980-as évektől kezdődően aktív szerepet vállalt a kisebbségvédelem területén, ám hangsúlyai időről időre eltolódtak: míg kezdetben a kisebbségi nyelvek álltak a középpontban, az 1990-es évektől egyre inkább a tagjelölt országok kisebbségi helyzete került előtérbe (Eplényi 2013). Bár 2004 óta a magyarországi és a határon túli magyar EP-képviselők kiemelkedően aktívak e téren, a kisebbségvédelmi dokumentumok elfogadása továbbra is korlátozott maradt (Európai Parlament 2018a, 2018b).

Nemzeti és etnikai kisebbségek érdekérvényesítése az EP-ben

Általános megjegyzések

Bár a franciaországi és hollandiai népszavazáson elbukó Alkotmányos Szerződést előkészítő Európai Konventben még olyan javaslat született, amely a Régiók Bizottsága mintájára a nemzeti kisebbségek számára is létrehozott volna egy konzultációs testületet, ez a szervezet a mai napig nem létezik az EU intézményrendszerében (Vizi 2007). Az Európai Parlamentnek sem feladata a kisebbségek érdekeinek képviselése, azonban – mint az előző részben láthattuk – az EP a többi EU-intézménynél jóval bátrabban nyúl a nemzeti és etnikai kisebbségek ügyeihez. Ennek hátterében elsősorban a közvetlen választásra visszavezethető legitimitációja áll. A közvetlen választás az egyetlen olyan EU-intézménnyé teszi az

Európai Parlamentet, amelyben a nemzetiségi igények az uniós lakosság akaratának megfelelően megjelenhetnek (Manzinger 2018). Az Európai Parlament szervezésében az EP-képviselők játsszák a legfontosabb szerepet: ők azok, akik az intézmény által kínált különböző fórumokon keresztül be tudják csatornázni a kisebbségi érdekeket az Unió döntéshozatalába.

Európai parlamenti választások és EP-képviselőség

A választási okmány értelmében az EP-választásoknak arányos képviseleten kell alapulniuk. Nincs ugyanakkor közös szabály a választókerületek kijelöléséről: a választások megszervezése ebben a tekintetben is tagállami hatáskör. Bár a választáson a legtöbb tagállam egy választókerületet alkot, és így egyetlen országos listára lehet szavazni, négy tagállamban (Belgiumban, Írországbán, Lengyelországban és Olaszországban³) az ország területét több kerületre osztották. Ezekben az országokban a választópolgárok területi listákra szavazhatnak.

Belgium nyelvi-etnikai alapú föderális berendezkedése az EP választási rendszerében is tetten érhető. Az országot három körzetre osztották: a flamand, a vallon és a német nyelvi közösség alkot egy-egy választókerületet (Brüsszel francia-flamand kétnyelvű, így a főváros lakosai a nyelvhasználatuknak megfelelően szavazhatnak a francia vagy a flamand listára). A lakosságszámnak megfelelően a flamand nyelvi körzet 13, a francia nyolc, míg a német egy EP-képviselőt küldhet a strasbourgi székhelyű intézménybe (Európai Parlament 2024a).

Írországot három, Olaszországot öt, Lengyelországot pedig tizenhárom EP választási körzetre osztották fel. Ez utóbbi három ország esetében a nyelvi-etnikai különbségek kevésbé meghatározóak, így az európai parlamenti választókerületek lehatárolásában sem érhetőek tetten. Ugyanakkor azt érdemes aláhúzni, hogy Olaszországban a földrajzilag és kultúrájában is elkülönülő Szicília és Szardínia együtt alkotja „szigetek” nevű választóközteret. Emellett, bár Olaszországban négy százalékos választási küszöb van érvényben, a nemzeti szabályok értelmében az 50 000-nél több szavazatot szerző kisebbségi pártoknak jár EP-mandátum (Manzinger 2018).

Fontos tény ugyanakkor, hogy az autonóm közösségekből és két autonóm városból álló Spanyolországban az érintettek nem tudták elérni, hogy a központi kormány hozzájáruljon a regionális választókerületek bevezetéséhez (Costa 1999). Madrid ellenállása miatt végül a különböző etnoregionális pártok az 1987-es időközi EP-választásra készülődve úgy döntöttek, hogy a szavazóik regionális koncentrációjából adódó hátrányok leküzdése érdekében széles körű technikai választási koalíciókat hoznak létre. A regionális pártok technikai választási koalíciója ekkortól kezdve „hagyománnyá” vált. A legutóbbi, 2024-es választáson hét regionális spanyol párt indult az Európai Szolidaritás Koalíciója (CEUS) nevű választási pártszövetség részeként, míg az Ahóra Repúblicas nevű elszakadáspárti választási szövetséget hét, a Carles Puigdemont által vezetett Együtt Katalóniáért

(Junts) elnevezésű választási koalíciót hét katalán tagpárt alkotta. A Catalunya en Comú nevű párt viszont – a politikai ideológiai azonosságot előtérbe helyezve – a baloldali Sumar listáján indult (Európai Parlament 2024b).

A kisebbségi régiókból származó EP-képviselők hatékonyan részt vesznek a kisebbségi érdekek becsatornázásában, még abban az esetben is, ha nem etnikai választókörzetben nyerték el a mandátumukat. Ezt támasztja alá egy Réunion szigetéről⁴ származó francia EP-képviselő kabinetfőnökével, illetve egy katalán EP-képviselővel készített interjú is. Bár mindkét ország egyetlen választókörzetet alkot az EP-választáson,⁵ a réunioni és a katalán képviselő esetében – a sziget speciális közigazgatási státusza (legkülső régió⁶) és etnikai összetétele, illetve Katalónia etnikai helyzete és az ezzel összefüggő egyedi problémák miatt – hangsúlyos szempontként jelenik meg a kisebbségi érdekek becsatornázása. A francia képviselő külön informális munkacsoportot hozott létre a legkülső régiókhoz tartozó EP-képviselők közötti információcsere és e területek speciális érdekeinek érvényesítése érdekében, parlamenti felszólalásaiban pedig gyakran hivatkozik a legkülső régiók problémáira. A katalán képviselő⁷ ugyanakkor a Hagyományos Kisebbségek, Nemzeti Közösségek és Nyelvek Közös Munkacsoportban⁸ tevékenykedik a spanyolországi autonóm közösségek érdekében, és felszólalásaiban gyakran kitér a katalánok speciális helyzetére. A képviselők etnikai-etnoregionális elköteleződése a plenáris és szakbizottsági ülések vitájában, továbbá a képviselők által benyújtott, írásban és szóban megválaszolandó kérdésekben is tetten érhető.

Az Európai Parlament több olyan hivatalos, valamint félhivatalos és informális testülettel rendelkezik, amelyek szerepet játszhatnak a kisebbségi érdekek becsatornázásában.

Az EP hivatalos testületei: a politikai csoportok

Az EP hatásköreinek jelentős bővülése ellenére megállapítható, hogy az európai szintű választások másod- (Corbett, Jacobs, Neville 2016; Fábíán 2005; Marsh 1998; Reif, Schmitt 1980; Schmitt 2005), vagy talán csak harmadrendűnek (Laczkóné 2004) számítanak. A másodrendű választások egyik fő sajátossága a kisebb, tematikus (környezetvédő, állatvédő, (etno)regionális stb.) pártok jó szereplése. Ez a jelenség arra a körülményre vezethető vissza, hogy a tagállamokban arányos rendszerben zajló EP-választásokon a választó nem kényszerül taktikai szavazásra, amelynek eredményeként a közvélemény-kutatásokon jobban teljesítő, de általa kevésbé preferált pártra kellene leadnia a szavazatát (Enyedi, Körösi 2004). Így a választók hajlamosak a stratégiai megfontolásukat háttérbe szorítva a tényleges ideológiai és/vagy pártpreferenciájuk szerint szavazni (van der Eijk, van Egmond 2007).

1979-ben, az első EP-választáson négy etnoregionális párt, az egyesült királysági Skót Nemzeti Párt, a belgiumi flamand Volksunie (VU), a szintén belgiumi, de francia nyelvű Frankofón Demokratikus Párt, illetve az olaszországi

Dél-tiroli Néppárt szerzett képviselői helyeket. Az etnikai és etnoregionális pártok EP-ben történő megjelenésének két alapvető feltétele volt. Egyrészt az EP közvetlen választásának bevezetése, hiszen korábban a tagállami parlamentek delegáltjaiból álló intézményben a nemzeti választásokon általában gyengébben szereplő etnikai/etnoregionális pártok a legtöbbször nem kaptak képviselői helyet.⁹ Másrészt a megfelelő társadalmi környezet létrejötte, amely lehetővé tette az etnikai alapú politizálás reneszánszát Európában.

Müller-Rommel (1998, 19.) szerint az etnoregionális pártok „földrajzilag körülhatárolható, területileg koncentráltan, periférián élő kisebbségek törekvései-re épülnek, amelyek a nemzetállam működési rendjének vagy esetenként akár demokratikus rendjének megváltoztatásával követelik kulturális identitásuk elismerését”. Ezzel szemben az etnikai pártok/szövetségek (például RMDSZ) esetében a területi koncentrálttság követelménye nem érvényesül. Az etnoregionális pártokat el kell különítenünk a regionális pártoktól is: bár mindkét esetben meghatározó a földrajzi körülhatároltság kritériuma, az etnoregionális pártokat megkülönbözteti a regionális pártoktól, hogy fő jellemzőjük az etnikai identitás (Strmiska 2003). A két fogalom közötti különbségtétel elkerülhetetlen, hiszen számos nem etnikai alapú regionális párt is működik az Európai Parlamentben (például az olasz Lega Nord).

Az etnikai és etnoregionális pártok többnyire kevés választópolgárt képviselnek, ugyanis választási programjuk egy adott területre (például régióra vagy szóróványkisebbség esetén egy adott nemzetiség által lakott, a regionális határokon túlmutató területre) koncentrálódik. Az etnoregionális pártok egyik ideológiai sajátossága az Európai Unióval kapcsolatos álláspontjuk. Az integrációs folyamat leépítette a „kis nemzetek” (például Katalónia, Skócia) életképtelenségének érvét. Következésképpen az etnoregionális pártok esetében a legelutasítóbb álláspontot is mérsékelt euroszkeptícizmusként lehet értelmezni. Az etnikai és etnoregionális pártok számára az EP struktúráján belül két lehetőség kínálkozik a kisebbségi érdekek megjelenítésére: az egyik, hogy az Európai Szabad Szövetség (*European Free Alliance, EFA*) nevű, nagyjából (etno)regionalista, kisebbségi etnikai pártokat magába foglaló európai párt keretében tevékenykedjenek; míg a másik, hogy politikai irányultságuknak megfelelően valamely (nagyobb) politikai csoportban foglaljanak helyet. Az EP-ben mindkettőre találunk példát.

Az Európai Szabad Szövetség hagyományosan az olyan kisebb (etno)regionalista és etnikai pártok gyűjtőpártja, amelyek nemzeti szinten nem – vagy csak korlátozottan – rendelkeznek képvisellel (De Winter, Cachafeiro 2002). A párt az Európai Parlamentben 1999 óta a Zöldekkel (*The Greens*) alkot közös politikai csoportot. Az etnoregionális és nemzetiségi képviselők aránya és szerepe e politikai csoporton belül rendkívül marginális: a társelnöki rendszerben működő csoport mindkét alelnökét a Zöldek adják. Jelenleg a csoportot alkotó 53 EP-képviselőből mindössze hárman tagjai az Európai Szabad Szövetségnek. Ugyanakkor a frakciószövetség tagjai között négy kisebbségi – spanyolországi katalán, galíciai

és valenciai – képviselő van, mivel közülük az egyik, a Més-Compromís nevű valenciai nacionalista párt, nem az Európai Szabad Szövetség, hanem az Európai Zöld Párt nevű formáció tagja.¹⁰ Ennek az az oka, hogy a Més-Compromís esetében a nacionalista vonal mellett a zöld témák iránti elkötelezettség is meghatározó. A parlamenti csoportot alkotó etnikai és/vagy (etno)regionalista pártok céljainak és önkormányzatisággal kapcsolatos követeléseinek eltérő jellege miatt az EFA-n belül nincs valódi ideológiai koherencia (De Winter, Cachaferio 2002; Waterbury 2016). A pártcsoport prioritásai között szerepel a decentralizáció, a hatalom regionális szervezetekre történő átruházása, a nyelvi és kulturális sokszínűség védelme és előmozdítása, illetve a demokratikus és alkotmányos (univerzális) nacionalizmus. Emellett, a Zöldekkel történő együttműködés miatt fontos a környezetvédelem kérdése is.

Az etnikai és etnoregionális pártok egy jelentősebb része a politikai ideológiájának megfelelő politikai csoportba kéri felvételét (például a szlovákiai MKP csatlakozása a Néppárt politikai csoportjához). A pártok ezirányú döntése igen gyakran függ az anyaállam – ha létezik ilyen – testvérpártjával történő együttműködéstől. Az anyaország mainstream pártjai gyakran ösztönzik a velük kooperáló etnikai vagy etnoregionális pártokat arra, hogy csatlakozzanak ahhoz a politikai csoporthoz, amelyben az anyaország pártja tagsággal rendelkezik. Ugyanakkor a (legnagyobb) politikai csoportok (elsősorban: EPP, S&D, ALDE/Renew Europe) számára a politikai kohézió és a pártcsoport stabilitásának fenntartása is rendkívül fontos, ezért legtöbbször csak azokat a pártokat veszik fel a soraikba, amelyek jelentős támogatottsággal rendelkeznek. Ezen a területen azonban nagy segítség lehet, ha az anyaállam egyik pártja tagja a politikai csoportnak és lobbipotenciálját felhasználva küzd a kisebbségi testvérpárt felvételeért (lásd a Fidesz és a határon túli magyar pártok kapcsolatát) (Waterbury 2016).

Az etnikai és etnoregionális pártok mellett a mainstream pártok és az egyéb tematikus pártok is részt vesznek a kisebbségi érdekek EP-ben történő megjelenítésében. Ilyen az Európai Néppárt-Kereszténydemokraták politikai csoportjában, majd pedig a Patrióták csoportjában tevékenykedő magyar Fidesz is, amely kiemelt prioritásnak tekinti a határon túl élő magyar kisebbségek érdekeinek becsatornázását az Európai Unió döntéshozatalába. Ennek része az is, hogy a Fidesz 2014 óta valamennyi EP-választásra össznemzeti listát állít össze, amin a hazai képviselőkön túl EU-tag (például Tőkés László, Gubík László) és nem EU-tag országok határon túli magyar képviselői (például Bocskor Andrea, Deli Andor, a 2024–2029 közötti parlamenti ciklusban pedig Ferenc Viktória és Vicsek Annamária) is helyet kapnak (felvidek.ma 2014b).

***A kisebbségi érdekérvényesítés félhivatalos és informális testületei:
a közös munkacsoportok***

A közös munkacsoportok olyan, a formalitás és informalitás határán álló, különböző politikai csoportokhoz tartozó EP-képviselőket tömörítő, többnyire ideológiamentesen működő csoportosulások, amelyek valamely szakpolitikai terület érdekeinek az európai parlamenti döntéshozatalba történő becsatornázásával foglalkoznak (Brucker 2019). Ezeknek a képviselői csoportosulásoknak a félformális jellege abban áll, hogy bár véleményük nem minősül az EP hivatalos álláspontjának, ha megfelelő számú politikai csoport támogatja a létrehozatalukat, akkor üléseikhez az EP hivatalos helyiségeit, valamint az EP tolmácsszolgálatának munkáját is igénybe vehetik. Ez a tulajdonságuk különbözteti meg őket az informális munkacsoportoktól.

A közös munkacsoportok valamely pontosan meghatározott szakpolitikai részterülettel foglalkoznak. E csoportok tevékenysége a civil társadalom valamennyi területére (gazdasági és intézményi kérdések, regionális kooperációk, területi problémák, gyermekvédelem, idősügy, állatvédelem, környezetvédelem, őshonos, migráns és szexuális kisebbségek ügye stb.) kiterjedhet. Tagjaik háttérbe szorítják a politikai (néppárti, szocialista, zöld stb.) identitásukat, és az elérendő szakpolitikai kérdést helyezik előtérbe. A közös munkacsoportok jelentős teret biztosítanak a transzeurópai hálózatok számára. Kötelező érvényű dokumentumot nem adhatnak ki, de a tagok sajtótájékoztatót tarthatnak, valamint a képviselői csoportosulás nevében levelet küldhetnek az uniós és tagállami politikai döntéshozóknak. Ezek az eszközök azonban leginkább a figyelemfelkeltésben és a problémák napirenden tartásában játszanak szerepet. Emellett információforrást jelentenek a képviselők számára, különösen azáltal, hogy külső szereplők (például transzeurópai hálózatok, egy adott probléma által érintett nemzeti szintű társadalmi csoportok) álláspontját is meg tudják ismerni.¹¹ A közös munkacsoportok célja, hogy a plenáris ülés elé kerülő és így szavazás tárgyát képező anyagok tartalmazza a közös munkacsoport ülésein kialakított álláspontot.

Az Európai Parlamentben több olyan munkacsoport (Rasszizmus Elleni Küzdelem és Sokféleség Közös Munkacsoport; Lesbikusok, Melegek, Biszexuálisok, Transzneműek és Interszexuálisok Jogai Közös Munkacsoport) található, amelyek a kisebbségi kérdések egy-egy szegmensével foglalkoznak (1. táblázat). Ugyanakkor egy olyan közös munkacsoport működik, amely az őshonos kisebbségek érdekeinek érvényesítését tűzte zászlajára: ez a Nemzeti Kisebbségügyi Közös Munkacsoport. Tevékenysége érinti az EU-tagállamokban és a harmadik országokban élő kisebbségek kérdését is, de nem terjed ki a romakérdésre, ami a rasszizmus-ellenességgel és antidiszkriminációval foglalkozó közös munkacsoport tematikájába tartozik¹² (2. táblázat).

1. táblázat: Kisebbségi kérdésekkel foglalkozó közös munkacsoportok az Európai Parlamentben
Intergroups on minority issues in the European Parliament

Közös munkacsoport	Célkitűzés
Rasszizmus Elleni Küzdelem és Sokféleség	Rasszizmus és diszkrimináció elleni küzdelem
Leszbikusok, Melegek, Biszexuálisok és Transzneműek Jogai	Szexuális kisebbségek jogainak érvényesítése

Forrás: a szerző szerkesztése

2. táblázat: Kisebbségi képviselők a Nemzeti Kisebbségügyi Közös Munkacsoportban
Minority MEPs in the National Minority Intergroup

Parlamenti ciklus	Csoport létszáma	Kisebbségi képviselők ¹³
2004–2009	52	18
2009–2014	41	18
2014–2019	61	32
2019–2024	30	19
2024–2029	47	20

Forrás: a szerző szerkesztése

A 2004-es bővítésig a Nemzeti Kisebbségügyi Közös Munkacsoport az ún. soft politikai kérdésekre, azaz a kisebbségi nyelvekre és kultúrákra helyezte a hangsúlyt. A nagyobb vita és az egyes tagállamok, EP-képviselők vagy képviselőcsoportok részéről fokozottabb ellenállás, tagállamok közötti konfliktushelyzet kiváltására is alkalmas, ún. hard politikai kérdések – nevezetesen a nemzeti kisebbségek jogai és az autonómiával kapcsolatos kérdések – nem kerültek a munkacsoport napirendjére (Gál, Hicks, Eplényi 2011).

A Közös Munkacsoport fő döntéshozó szerve az Elnökség, amely az elnökből (társelnökökből) és – adott esetben – az alelnökökből áll.¹⁴ Az ülések tematikájának kialakítását illetően Gál Kinga (korábbi társelnök) politikai tanácsadói, Eplényi Kata és Demeter Dorottya, valamint François Alfonsi, a csoportosulás 2012–2014 és 2019–2024 között tevékenykedő társelnöke elmondták, hogy az egyes kérdések napirendre vételéről a Közös Munkacsoport elnöksége dönt. Ugyanakkor, a munkacsoport bármely tagja javasolhat témát. Ily módon tehát a Közös Munkacsoport tematikája nem független a csoport összetételétől.¹⁵ Demeter Dorottya hozzátette, hogy bár hazánk EU-csatlakozásától kezdődően mindig volt magyar (társ)elnöke a Közös Munkacsoportnak, az Elnökség igyekszik a képviselői csoportosulás éves programjának kialakításakor valamennyi őshonos kisebbség igényét figyelembe venni. Emellett törekednek arra, hogy aktuális kérdéseket is beillesszenek a programba.¹⁶

A Nemzeti Kisebbségügyi Közös Munkacsoportban tagsággal bíró interjúalanyaim mindegyike megerősítette, hogy pártállástól függetlenül valamennyi elnökkel kiválóan együtt tudnak működni: valamennyi társelnök és alelnök nyitott minden problémafelvetésre, még a politikai szempontból kényesebb témákra is.¹⁷ A képviselőkön túl a kisebbségekkel foglalkozó európai ernyőszervezetek is megkereshetik témajavaslatukkal¹⁸ a Közös Munkacsoport elnökségét. A döntéshozatal és a kiadott dokumentumok kapcsán Szent-Iványi István aláhúzta, hogy a Közös Munkacsoport álláspontját elnöki következtetések/ajánlások képviselik,¹⁹ amelyek formális szavazás nélküli konszenzust vagy domináns álláspontot jelenítenek meg. Ezek ajánlásokat fogalmaznak meg a képviselők számára, hogy az adott ügyben milyen álláspontot képviseljenek a szakbizottságok és a politikai csoportok ülésein. Ugyanakkor, a Közös Munkacsoport félhivatalos jellege miatt senki sem kéri/kérheti számon ezt a tagoktól.

A Közös Munkacsoport tagjai munkájuk során – hosszas tárgyalások eredményeként, külső szakértőket is meghallgatva – közös álláspontot alakítanak ki egy-egy kérdésről, és ezt a kialakított álláspontot igyekeznek képviselni mind saját képviselőcsoportjuk, mind pedig az adott kérdéssel foglalkozó parlamenti bizottság ülésén, illetve megpróbálják meggyőzni a többi – képviselői csoportosulásban tagsággal nem rendelkező – képviselőt álláspontjukról.

Végül, a kisebbségi érdekképviselés terén tevékenykedő különböző ernyőszervezetek is meghatározó szerepet játszanak az európai parlamenti érdekvéonyesítés folyamatában.

A nemzeti és etnikai kisebbségi érdekvéonyesítés ernyőszervezetei

A kisebbségvédelem területén tevékenykedő ernyőszervezetek közül három foglalkozik kiemelten a nemzeti és etnikai kisebbségi érdekek Európai Unió döntéshozatalába történő becsatornázásával: az Európai Népcsoportok Föderatív Uniója (*Federal Union of European Nationalities, FUEN*), a Hálózat a Nyelvi Sokszínűség Előmozdításáért (*Network to Promote Linguistic Diversity, NPLD*), valamint az Európai Nyelvi Egyenlőségért Hálózat (*European Language Equality Network, ELEN*). Ezek szorosan együttműködnek az Európai Unió intézményeivel, különösen a köztük legnyitottabbnak számító Európai Parlamenttel.

1. 32 európai országból származó mintegy 90 tagszervezetével az Európai Népcsoportok Föderális Uniója (FUEN) az őshonos nemzeti kisebbségek, illetve az őshonos etnikai csoportok európai ernyőszervezete. Székhelye a németországi Flensburgban található. A FUEN az európai kisebbségek érdekeit képviseli európai, nemzeti és regionális szinten, különös tekintettel a kisebbségek nyelvi és kulturális jogainak védelmére. A FUEN a nemzeti kisebbségek érdekeinek szószólója a nemzetközi szervezeteknél, mindegyikkel az Európai Unióban, az Európa Tanácsnál, az EBESZ-nél és az

ENSZ-nél. A FUEN tagjai között elsősorban közép- és kelet-európai kisebbségi érdekvédelmi szervezeteket találunk (FUEN 2025). Vezetője 2016 óta a romániai magyar Vincze Loránt, aki korábban Sógor Csaba RMDSZ-es EP-képviselő politikai tanácsadójaként tevékenykedett, 2019 óta pedig EP-képviselő és a Nemzeti Kisebbségügyi Közös Munkacsoport társelnöke. Vincze elmondta, hogy lobbitevékenységük során elsősorban az Európai Parlamentet célozzák meg. Azt is hozzátette, hogy a FUEN célja a nemzeti kisebbségek pártérdekeken túlmutató képviselete. Ennek jegyében együttműködnek az EP valamennyi politikai csoportjával.²⁰

2. A Hálózat a Nyelvi Sokszínűség Előmozdításáért (NPLD) olyan ernyőszervezet, amely az európai regionális és egyéb kisebb nyelveket érintő nyelvpolitikák kidolgozása területén tevékenykedik. Célja, hogy európai szinten felhívja a figyelmet a nyelvi sokszínűség alapvető fontosságára. Tagjai között 15 regionális kormányzat vesz részt. Teljes jogú tagjai között kizárólag nyugat-európai regionális kormányokat (önkormányzatokat) találunk, de a közép- és kelet-európai régióból is több szervezet rendelkezik társult tagsági státusszal (NPLD 2025). Az NPLD brüsszeli politikai tanácsadója a valenciai származású, katalán anyanyelvű Vicent Climent, aki egy interjúban elmondta, hogy az EP az EU legnyitottabb intézménye, ezért ezzel legintenzívebb az együttműködésük, hiszen az NPLD itt tudja a legegyszerűbben megosztani ötleteit és javaslatait. Véleménye szerint az érdekérvényesítő tevékenységük 80 százaléka az Európai Parlamentet, 20 százaléka az Európai Bizottságot érinti.²¹
3. A fentiekén túl meg kell még említeni az Európai Nyelvi Egyenlőségért Hálózatot (ELEN), amelynek székhelye a franciaországi Karaz-ban található. Az európai nyelvjogi szervezet 44 nyelvi közösséget képvisel, és legfőbb célkitűzése, hogy az Európai Unióban használt, kisebbségben lévő, veszélyeztetett nyelveket védje a különböző fórumokon (ELEN 2025).

Konklúzió

Bár az EU hatásköre nem terjed ki a kisebbségi kérdésekre, az EP – mindenekelőtt a közvetlen választás által nyújtott legitimációt kihasználva – jelentős, az EU Tanácsánál és az Európai Bizottságnál meghatározóbb szerepet játszik a nemzeti és etnikai kisebbségeket érintő kérdések megjelenítésében és Európai Unió döntéshozatalába történő becsatornázásában.

A nemzeti és etnikai kisebbségek érdekeinek érvényesítésekor nem mellékes szempont, hogy az adott EP-képviselőt (etno)regionális listán választották-e meg, esetleg az illető valamely nemzeti vagy etnikai kisebbség tagja-e, hiszen ebben az esetben hatékonyabban tudja becsatornázni az általa képviselt ügyeket az EU döntéshozatalába. Az érdekek érvényesítéséhez az EP struktúráján belül formális

(politikai csoport) és informális (közös munkacsoport) fórumok is rendelkezésre állnak. Emellett az EP-vel együttműködő európai kisebbségi ernyőszervezetek is hozzá tudnak járulni a kisebbségi érdekek parlamenti képviseléséhez.

Fontos, hogy a rendelkezésre álló eszközöket ne csupán az EP-képviselők és az EU döntéshozói ismerjék, hanem a nemzeti és etnikai kisebbségek érdekeiért küzdő hazai politikusok is tisztában legyenek a kisebbségi érdekek érvényesítésében szerepet játszó európai parlamenti testületek által kínált lehetőségekkel, illetve ezek korlátaival. Csak ebben az esetben nyílik ugyanis lehetőség arra, hogy az EU nemzeti és etnikai kisebbségek problémáira leginkább nyitott intézményében, a Parlamentben képviseljük a kisebbségek ügyét.

Jegyzetek

1. FUEN: <https://fuen.org/en/article/Autochthonous-minorities-in-Europe>.
2. Óshonos kisebbségek alatt azokat a kisebbségeket értjük, amelyek történelmi mérce szerint hosszú ideje élnek az ország területén és állampolgársággal rendelkeznek (Girasoli 1995).
3. Franciaország a 2004., 2009. és 2014. évi EP-választásokon regionális választási körzetekre volt osztva. A Brexit előtt az Egyesült Királyság is regionális választási körzetekkel vett részt az EP-választásokon.
4. Réunion szigete Franciaország tengeren túli megyéjeként és az Európai Unió legkülső régiójaként uniós perifériának minősül.
5. Franciaország 2004-től 2014-ig regionális választási körzetekkel vett részt az EP-választásokon.
6. Legkülső régió: néhány EU tagállam területének egy része Európától távol helyezkedik el. E régióknak – földrajzi adottságaik miatt – számos nehézséggel kell megküzdeniük, különösen a távoli fekvéssel, a szigetjelleggel, a kis területtel, valamint – nem ritkán – a kedvezőtlen domborzati és éghajlati viszonyokkal (Európai Parlament 2025).
7. Maria Badia katalán EP-képviselővel (S&D) készített interjú. Brüsszel, 2014. március 26.
8. További részletekért lásd az EP közös munkacsoportjainak tevékenységét bemutató alfejezetet.
9. Lásd az EP-választásokat másodrendű választásokként leíró szakirodalmat (Fábián 2005; Marsh 1998; Reif, Schmitt 1980; Schmitt 2005), amely szerint az EP-választások másodlagos jellege – más szóval: „tételnélkülisége” – a kisebb tematikus pártoknak kedvez.
10. A Catalunya en Comú katalán zöldpárt egy képviselővel rendelkezik a Zöldek/Európai Szabad Szövetség politika csoporton belül, a párt azonban – erős ökológiai elkötelezettsége miatt – az Európai Zöld Párt nevű transznacionalista párt tagja.
11. Tabajdi Csaba EP-képviselővel készített interjú. Brüsszel, 2014. március 4.
12. Göncz Kinga EP-képviselővel készített interjú. Brüsszel, 2014. március 5.
13. Bár Eplényi Kata elmondása szerint a Nemzeti Kisebbségügyi Közös Munkacsoport nem készít statisztikát a képviselői csoportosulás nemzetiség szerinti összetételéről, az EP-honlapján elérhető képviselői adatok alapján meg lehet állapítani, hogy az adott képviselő etnikai alapon a kisebbségi vagy a többségi társadalomhoz tartozik-e (Európai Parlament 2026).
14. Tabajdi Csaba EP-képviselővel készített interjú. Brüsszel, 2014. március 4.; Gál Kinga EP-képviselő politikai tanácsadójával, Demeter Dorottyaival készített interjú. Brüsszel, 2016. október 11.
15. François Alfonsi EP-képviselővel készített interjú. Brüsszel, 2014. március 19.; Gál Kinga politikai tanácsadójával, Eplényi Katával készített interjú. Brüsszel, 2014. március 20.; Gál Kinga EP-képviselő politikai tanácsadójával, Demeter Dorottyaival készített interjú. Brüsszel, 2016. október 11.
16. Gál Kinga EP-képviselő politikai tanácsadójával, Demeter Dorottyaival készített interjú. Brüsszel, 2016. október 11.

17. Bauer Edit EP-képviselővel készített interjú. Brüsszel, 2014. március 5.; Maria Badia EP-képviselővel készített interjú. Brüsszel, 2014. március 26.; Csáky Pál EP-képviselővel készített interjú. Brüsszel, 2016. október 10.; Schöpflin György EP-képviselővel készített interjú. Brüsszel, 2016. október 11.; Andrej Mamikins EP-képviselővel készített interjú. Brüsszel, 2016. október 13.; Yana Toom EP-képviselővel készített interjú. Brüsszel, 2016. október 18.; Josep-Maria Terricabras EP-képviselővel készített interjú. Brüsszel, 2016. október 19.
18. Vincze Loránttal, a FUEN elnökével készített interjú. Brüsszel, 2016. október 10.; Vincent Climenttel, az NPLD brüsszeli politikai tanácsadójával készített interjú. Brüsszel, 2016. október 19.
19. Lásd például „A lettországi oroszok honosításának javítása érdekében – a Közös Munkacsoport elnökének ajánlásai” (2005. április 8.); „Az Ausztriában és Olaszországban élő szlovén kisebbségek helyzetének javítása érdekében – a Közös Munkacsoport elnökének ajánlásai” (2005. szeptember 8.) stb.
20. Vincze Loránttal, a FUEN elnökével készített interjú. Brüsszel, 2016. október 10.
21. Vincent Climenttel, az NPLD brüsszeli politikai tanácsadójával készített interjú. Brüsszel, 2016. október 19.

Köszönetnyilvánítás

A 146411 számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a K-23 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Irodalom

- Brucker B. (2013): *Alternative Platforms of the European Parliament for the Interest Representation in Minority Questions*. In Pálné Kovács I., Kákai L. (szerk.): *Ten Public Policy Studies*. Publikon, Pécs, 29–50.
- Brucker B. (2019): Az Európai Parlament félhivatalos érdekérvényesítő fórumai. A közös munkacsoportok. *Politikatudományi Szemle*, 3., 57–84. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2019.3.57>
- Brucker B. (2022a): Az Európai Parlament szerepe a szubnacionális érdekek képviseletében. *Politikatudományi Szemle*, 1., 99–124. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2022.1.99>
- Brucker B. (2022b): Az Európai Parlament közös munkacsoportjainak (intergroupjainak) szerepe a területi érdekérvényesítésben. *Tér és Társadalom*, 4., 3–31. <https://doi.org/10.17649/TET.36.4.3449>
- Brucker B. (2025): Az Európai Parlament kisebbségügyi munkacsoportjának szerepe a kisebbségek érdekeinek védelmében (2004–2024). *Politikatudományi Szemle*, 1., 67–95. <http://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2025.1.67>
- Coakley, J. (2012): *Nationalism, Ethnicity and the State: Making and Breaking Nations*. SAGE Publications, London <https://doi.org/10.4135/9781473915107>
- Corbett, R., Jacobs, F., Neville, D. (2016): *The European Parliament*. John Harper Publishing, London
- Costa, O. (1999): L'Europe par les régions au Parlement de Strasbourg. *Critique internationale*, 5. *Mémoire, justice et reconciliation*, 14–21.
- Csáky A. Zs. (2009): Egy hajóban evezünk? Európai parlamenti képviselőink. In: Szarka L., Vizi B., Tóth N., Kántor Z., Majtényi B. (szerk.): *Etnopolitikai modellek a gyakorlatban*. Gondolat Kiadó, Budapest, 275–297.
- Csergő, Zs., Vangelov, O., Vizi, B. (2017): Europeanization and Changes in Minority Inclusion in Central and Eastern Europe. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 4., 5–16. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v3i4.415>
- De Winter, L., Cachafeiro, G-R. M. (2002): European integration and ethnoregionalist parties, *Party Politics*, 4., 483–503. <https://doi.org/10.1177/1354068802008004007>

- De Winter, L., Türsan, H. (eds.) (1998): *Regionalist parties in Western Europe*. Routledge, London
- ELEN (2025): *Information*. <https://elen.ngo/information/> (Letöltés: 2025. 06. 15.)
- Enyedi Zs., Körösiényi A. (2004): *Pártok és pártrendszerek*. Osiris, Budapest
- Eplényi K. (2013): A nemzeti kisebbségek védelme az Európai Unióban. *Létünk*, különszám, 44–54.
- Fábián Gy. (2005): Európai parlamenti választások és választási rendszerek. *Politikatudományi Szemle*, 2., 59–88.
- felvidek.ma (2014a): *A Strasbourgi Kiáltvány és Kalmár jelentése a kisebbségvédelmi szabályozást sürgeti*. 2014.04.19. <http://felvidek.ma/2014/04/a-strasbourgi-kialtvany-es-kalmar-jelentese-a-kisebbssegvedelmi-keretszabalyozast-surgeti/> (Letöltés: 2025. 06. 15.)
- felvidek.ma (2014b): *Már teljes a Fidesz-KDNP EP-lista – Ismertek a határon túli képviselőjelöltek*. 2014. 04. 18. <https://felvidek.ma/2014/04/18/mar-teljes-a-fidesz-kdnp-ep-lista-ismertek-a-hataron-tuli-kepviselojeloltek/> (Letöltés: 2025. 06. 15.)
- Fiala-Butora, J. (2024): Allies or foes? Does the inclusion of new minorities undermine or strengthen the European system of minority protection? *Hungarian Journal of Legal Studies*, 4., 468–484. <https://doi.org/10.1556/2052.2024.00555>
- FUEN (2025): *Magunkról*. <https://www.fuen.org/hu/magunkrol/tudnivalok/> (Letöltés: 2025. 01. 15.)
- Gál, K., Hicks, D., Eplényi, K. (szerk.) (2011): *Traditional Minorities, National Communities and Languages. The issues raised in the European Parliament's Intergroup, 2009–2011*. Kinga Gál (publisher), Brussels – Budapest
- Girasoli, N. (1995): *National minorities. Who they are?* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Hegedűs D. (2004): Az Európai Unió nemzeti, etnikai és nyelvi kisebbségeit érintő politikáinak összefoglalása. *Européer. Nemzetközi Kapcsolatok*, 1–25.
- Kiss T., Barna G., Demeter G. (szerk.) (2017): *Kisebbségek és regionalizmus Közép-Európában*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet, Budapest
- Laczkóné Tuka Á. (2004): *Európai Parlament. A meg-megújuló intézmény*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs
- Malloy, T. H. (2013): *Minority Governance in Europe*. Palgrave Macmillan, Basingstoke
- Mangas, A. (2024): The European Union's Response to the Catalan Secessionist Process. *Hague Journal on the Rule of Law*, 16., 63–88. <https://doi.org/10.1007/s40803-024-00202-x>
- Manzinger K. (2018): Konstruktív párbeszéd vagy párhuzamos monológok? Az Európai Parlament nemzetiiségi vonatkozású tevékenysége 2014–2019 között. *Kisebbségi Szemle*, 4., 7–26.
- Manzinger K. (2019): Nemzetiségi régiók és Európa: Az EU regionális politikája és a regionális nemzetiiségi törekvések. *Pro Minoritate*, 2., 27–49.
- Manzinger, K. (2020): The Question of National Minorities in the European Parliament Between 2014 and 2019: A Hungarian Perspective. *Hungarian Journal of Minority Studies*, 3., 7–30.
- Marsh, M. (1998): Testing the Second-Order Election Model after Four European Elections. *British Journal of Political Science*, 4., 591–607. <https://doi.org/10.1017/S000712349800026X>
- Müller-Rommel, F. (1998): Ethnoregionalist Parties in Western Europe. Theoretical considerations and framework of analysis. In: De Winter, L., Türsan, H. (eds.): *Regionalist parties in Western Europe*. Routledge, London, 17–27.
- Nistor, I. (2009): The Minorities Status in the European Union. *CES Working Papers*, 2., 76–85. https://ceswp.uaic.ro/articles/CESWP2009_I2_NIS.pdf (Letöltés: 2026. 02. 14.)
- NPLD (2025): *About us*. <http://www.npld.eu/about-us/> (Letöltés: 2025. 06. 15.)
- Pentassuglia, G. (2001): The EU and the Protection of Minorities: The Case of Eastern Europe. *European Journal of International Law*, 1., 3–38. <https://doi.org/10.1093/ejil/12.1.3>
- Reif, K., Schmitt, H. (1980): Nine second-order elections – a conceptual framework for the analysis of European elections result. *European Journal of Political Research*, 1., 3–44. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.1980.tb00737.x>
- Schmitt, H. (2005): The European Parliament Elections of June 2004: Still Second-order? *West European Politics*, 3., 650–679. <https://doi.org/10.1080/01402380500085962>
- Strmiska, M. (2003): Conceptualization and typology of European regional parties: a note on methodology. *Central European Political Studies Review*, 2–3., 1–8.

- Tabajdi Cs. (szerk.) (2009): *Pro minoritate Europae. Az európai kisebbségekért.* Az Európai Parlamentben működő Nemzeti Kisebbségi Intergroup tanulmánykötete. EU-Ground Kft., Budapest
- Tsilevich, B. (2001): *EU Enlargement and the Protection of National Minorities: Opportunities, Myths, and Prospects.* Open Society Institute <https://www.opensocietyfoundations.org/uploads/63c3cacf-25a6-416d-bf0d-7d0e20d580a3/eu-minority-protection-20011001.pdf> (Letöltés: 2026. 02. 14.)
- van der Eijk, C., van Egmond, M. (2007): Political effect of low turnout in national and European elections. *Electoral Studies*, 3., 561–573. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2006.10.003>
- Vizi B. (2001): Az Európai Unió és a kisebbségek jogai. *Kisebbségkutatás*, 2., 275–287. <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00010/6.htm> (Letöltés: 2026. 02. 14.)
- Vizi, B. (2002): The European Union and the Rights of Ethnic Minorities. *Minorities Research*, 4., 145–159. https://epa.oszk.hu/00400/00463/00004/pdf/145_vizi.pdf (Letöltés: 2026. 02. 14.)
- Vizi B. (2007): Regionális, kisebbségi politikai mozgalmak és az európai integráció. In: Szarka L., Vizi B., Majtényi B., Kántor Z. (szerk.): *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában.* Gondolat Kiadó, Budapest, 324–333.
- Vizi B. (2013): *Európai kaleidoszkóp. Az Európai Unió és a kisebbségek,* L'Harmattan, Budapest
- Waterbury, M. A. (2016): National Minorities and Intra-Ethnic Coordination in the European Parliament: Evidence from Central and Eastern Europe. *Europe-Asia Studies*, 3., 391–408. <https://doi.org/10.1080/09668136.2016.1148663>

Dokumentumok

- Európai Parlament (1981): European Parliament Resolution on a Community Charter of Regional Languages and Cultures and on a Charter of Rights on Ethnic Minorities. HL C 287.
- Európai Parlament (1983): European Parliament Resolution on Measures in Favour of Linguistic and Cultural Minorities. HL C 68.
- Európai Parlament (1987): European Parliament Resolution on the Language and Cultures of the Regional and Ethnic Minorities in the European Community, HL C 318.
- Európai Parlament (1994): European Parliament Resolution on Linguistic Minorities in the European Community, HL C 61.
- Európai Parlament (2003): European Parliament resolution with recommendations to the Commission on European regional and lesser-used languages – the languages of minorities in the EU – in the context of enlargement and cultural diversity (2003/2057(INI)). <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A5-2003-0271+0+DOC+XML+V0//EN> (Letöltés: 2025. 04. 30.)
- Európai Parlament (2005): Az Európai Parlament állásfoglalása a kisebbségek védelméről és a megkülönböztetés elleni politikákról a bővítés utáni Európában (2005/2008(INI)). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:52005IP0228&from=HU> (Letöltés: 2025. 04. 30.)
- Európai Parlament (2010): Az Európai Parlament állásfoglalása az etnikai kisebbségi csoportokhoz tartozó nők társadalmi integrációjáról (2010/2041(INI)). <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P7-TA-2010-0305&language=HU&ring=A7-2010-0221> (Letöltés: 2025. 01. 03.)
- Európai Parlament (2013): Az Európai Parlament állásfoglalása a kihalás által fenyegetett nyelvekről és az Európai Unión belüli nyelvi sokszínűségről (2013/2007(INI)). <http://www.europarl.europa.eu/sidesgetDoc.do?type=TA&reference=P7-TA-2013-0350&language=HU&ring=A7-2013-0239> (Letöltés: 2025. 01. 15.)
- Európai Parlament (2018a): Az Európai Parlament 2018. február 7-i állásfoglalása az uniós tagállamokban élő kisebbségek védelméről és megkülönböztetésmentességéről (2017/2937(RSP)). https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0032_HU.html (Letöltés: 2025. 04. 30.)
- Európai Parlament (2018b): Az Európai Parlament 2018. november 13-i állásfoglalása az EU-ban élő kisebbségekre vonatkozó minimumszabályokról (2018/2036(INI)). https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0447_HU.html (Letöltés: 2026. 02. 14.)

Európai Parlament (2024a): European election. How to vote in Belgium? <https://elections.europa.eu/en/how-to-vote/be/> (Letöltés: 2026. 02. 14.)

Európai Parlament (2024b): Result – elections 2024: Spain. <https://results.elections.europa.eu/hu/spanyolorszag/> (Letöltés: 2026. 02. 14.)

Európai Parlament (2025): Ismertető az Európai Unióról. A legkülső régiók. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/hu/sheet/100/a-legkulso-regiok> (Letöltés: 2026. 02. 27.)

Európai Parlament (2026): Members of the European Parliament. <http://www.europarl.europa.eu/meps> (Letöltés: 2026. 02. 27.)

TÉNYKÉP / REPORTS

A cukorbetegséggel összefüggő halálozás területi egyenlőtlenségei nemek szerint

Spatial inequalities of diabetes-related mortality by gender

KOVÁCS KATALIN, SUSOVITS KITTI, KOLLÁNYI ZSÓFIA

KOVÁCS Katalin: tudományos főmunkatárs, KSH Népszámszámtudományi Kutatóintézet; 1024 Budapest, Buday László utca 1-3.; kovacs@demografia.hu; <https://orcid.org/0000-0002-2905-8965>

SUSOVITS Kitti: szociológus; susovits.kitti@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0004-0725-7201>

KOLLÁNYI Zsófia: egyetemi adjunktus, ELTE Társadalomtudományi Kar, Közgazdaságtudományi Intézet, Közgazdaságtudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c.; kutató, Environmental Social Science Research Group; 1051 Budapest, Nádor utca 9; kollanyi.zsolia@tat.k.elte.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1261-6745>

KULCSSZAVAK: diabétesz; egészség-egyenlőtlenségek; alkoholfogyasztás; nemi különbségek; étel- és táplálék-egyenlőtlenségek

ABSZTRAKT: A cukorbetegség növekvő népegészségügyi probléma Magyarországon, hiszen a betegek száma az utóbbi két évtizedben megháromszorozódott. A tanulmány a diabéteszes halálozás területi és nemek közötti egyenlőtlenségeit vizsgálja, kapcsolatot keresve a szocioökonómiai tényezőkkel, az egészségügyi ellátás elérhetőségével és minőségével, valamint a különféle szolgáltatásokhoz való hozzáféréssel. A tanulmány a 2013–2016 közötti időszakra vonatkozó, járási szintű, férfi és nő diabéteszes halálozás egyenlőtlenségeit elemzi, főként nyilvánosan hozzáférhető adatbázisok aggregált adatai alapján. A magyarázó változók négy csoportba sorolhatók: lakosság társadalmi-gazdasági státusza, területi szintű depriváció, egészségmagatartás és az egészségügyi ellátás mennyiségi és minőségi jellemzői. Az elemzés eszköze lineáris regresszió.

Eredményeink alapján a területi depriváció szintje (különösen az étel- és táplálék-egyenlőtlenség), az alkoholfogyasztás, a nők esetében pedig a járás népességének átlagos társadalmi státusza is összefüggést mutat a diabéteszes halálozással. Az egészségügyi ellátás minősége kevésbé meghatározó. A nemek közötti különbség jelentős: a nők diabéteszes halálozása erősebb összefüggésben állt a férfiak alkoholfogyasztásával, mint a sajátjukkal. Az elemzés meglepő eredménye, hogy az egészségügyi ellátáshoz történő hozzáférés kevésbé meghatározó tényezője a diabétesz okozta halálozásnak, míg az alkoholfogyasztás minden modellben szignifikáns előrejelzőnek bizonyult. A nemek szerinti elemzés kimutatta, hogy a társadalmi-gazdasági tényezők inkább a nők diabéteszes halálozását befolyásolják. Az ún. étel- és táplálék-egyenlőtlenség szintén fontos kockázati tényező. A kutatás konklúziója, hogy a diabéteszes halálozással a depriváció és az alkoholfogyasztás mutat összefüggést. Figyelemre méltó az ellenkező nem alkoholfogyasztásának hatása, ami vélhetően stressz, támogatáshiány és anyagi problémák következménye. Mindez kiemeli az egészségügyön kívüli tényezők jelentőségét.

Katalin KOVÁCS: senior research fellow, HCSO Demography Research Institute; Buday László utca 1-3., H-1024 Budapest, Hungary; kovacs@demografia.hu; <https://orcid.org/0000-0002-2905-8965>

Kitti SUSOVITS: sociologist; susovits.kitti@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0004-0725-7201>

Zsófia KOLLÁNYI: assistant professor, Department of Economics, Institute of Economics, ELTE Faculty of Social Sciences; Pázmány Péter sétány 1/c., H-1117 Budapest, Hungary; researcher at Environmental Social Science Research Group; Nádor utca 9., H-1051 Budapest, Hungary; kollanyi.zsofia@tat.k.elte.hu; <https://orcid.org/0000-0003-1261-6745>

KEYWORDS: diabetes; health inequalities; alcohol consumption; gender differences; food access

ABSTRACT: The article examines diabetes as a growing public health issue in Hungary, where cases tripled in two decades, affecting one in six Hungarians. Geographical disparities in diabetes mortality are analyzed, highlighting how both individual factors (education, economic status) and community-level factors (service availability, healthcare access) contribute to these inequalities. The research explores gender differences in diabetes outcomes, with women facing higher cardiovascular risks despite better healthcare utilization. Previous findings linked service availability and alcohol-related mortality to diabetes mortality rates across districts. **DATA AND METHODS:** The analysis was carried out across 197 Hungarian microregions (LAU1/NUTS4). Variables analyzed include gender-specific diabetes mortality rates, socioeconomic factors (education, taxpayers), measures of territorial deprivation (food access, services), indicators of health behaviour (BMI, alcohol-related mortality), and healthcare system characteristics (physician availability, pharmacy access, specialist hours, hospital beds, medication modernity, preventive care). OLS linear regression was applied as the main methodology to analyze these variables individually, in blocks, and in combinations to understand geographic disparities in diabetes mortality between men and women.

Key findings of the study are that territorial deprivation strongly correlates with diabetes mortality of both genders, but men are more affected by food accessibility while women are by service availability. Alcohol-related mortality is a significant predictor for both genders, with men's alcohol consumption strongly affecting also women's diabetes mortality. Socioeconomic status (especially education levels) particularly influences women's mortality. Healthcare access variables lose significance when controlling for socioeconomic factors, suggesting inequalities stem primarily from social determinants rather than healthcare access.

Healthcare capacity and quality variables show weak or no relationship with diabetes mortality, while territorial deprivation (particularly limited food access) strongly impacts mortality rates for both genders. Alcohol-related mortality emerged as the strongest predictor across all models. Several explanations can be proposed for this connection: biological interactions between diabetes and alcohol, poorer self-management among alcohol users, healthcare stigma, and family-level impacts where one person's alcoholism creates stress, reduces support, and causes financial strain for the entire household. Women's diabetes mortality was more influenced by socioeconomic status than men's.

Individual and territorial deprivation and alcohol consumption – especially among men – are significantly associated with diabetes mortality across genders. The models applied have moderate explanatory power, suggesting that not all factors influencing diabetes mortality at the regional level were identified. A notable finding is the strong correlation between diabetes mortality and alcohol-related deaths of the opposite gender, particularly for women. We interpret this as reflecting stress levels, lack of personal support, and financial constraints. While district-level data conceals some relationships, it enables population-level analysis that wouldn't be possible through individual surveys.

Bevezetés

A világ legtöbb országához hasonlóan Magyarországon is dinamikusan növekvő népegészségügyi probléma a cukorbetegség. A diabétesz önmagában is vezethet halálozáshoz, de közvetett hatása is jelentős, hiszen számos szövődménnyel járhat. Ezek közül a neuropátia, a látássérülés, a vakság, illetve az alsó végtag amputációja a leggyakoribbak. Az amputációkról szóló legutóbbi hazai áttekintés (Dózsa et al. 2020) alapján feltételezhető, hogy a cukorbetegség (így a diabétesz mortalitás) nagy területi különbségeket mutat Magyarországon.

Ezen túl, a diabétesz jelentősen növeli a más, elsősorban kardiovaszkuláris okokból bekövetkező halálozás kockázatát. Magyarországi vizsgálatok alapján kijelenthető, hogy a diabétesszel élők körében a teljes halálozás minden korcsoportban nagyobb a nem cukorbeteg népességhez viszonyítva, és ez a halálozási többlet lényegesen magasabb volt a cukorbeteg nők körében (Kiss et al. 2021). A diabétesszel élő betegek életminősége rossz (Heckenberger-Nagy, Tiringier 2024; Losonczy et al. 2025), a betegséggel kapcsolatos egészségbiztosítási kiadások pedig magasak (Kempler 2022; Vokó, Nagyjánosi, Kaló 2009). A regisztrált betegek száma Magyarországon az elmúlt két évtizedben megháromszorozódott: 2021-re az 1 100 000 főt is meghaladta (KSH 2023). A *Global Burden of Disease* munkacsoport számításai szerint a cukorbetegség okozta betegségteher Magyarországon hasonló mértékű a más közép-európai országokban tapasztalt állapotokhoz képest (GBD 2021; Diabetes Collaborators 2023).

A cukorbetegség menedzsmentjének sikeressége az életvitel milyenségén és az egészségügyi ellátás minőségén múlik, más betegségekhez viszonyítva nagyobb hangsúllyal az előbbin. Az életvitelt, azon belül is különösen a táplálkozás alakulását mind a társadalmi státusz, mind pedig közösségi, helyi különbségek befolyásolják. Az étkezés alakulását befolyásoló tényezők és az étkezés minőségének következményeit a napjainkra már önálló tudományterületté vált táplálkozástudomány vizsgálja. Ez Magyarországon elsősorban a tápanyagbevitel és az elhízás kérdéseire koncentrál, de más országokban hangsúlyos az élelmiszerekhez történő hozzáférés kutatása is. Utóbbi kapcsán az egyéni/családi jövedelem kérdésén túl, az elmúlt években egyre nagyobb figyelmet kapnak a területi egyenlőtlenségekhez kötődő jelenségek, például az „élelmiszersivatagok” vagy „élelmiszymocsarak”¹ (Ni Mhurcu et al. 2013; Rose et al. 2010).

A cukorbetegség okozta mortalitást befolyásoló társadalmi tényezőkről nem készült még átfogó kutatás Magyarországon. Ezért kutatásunk első szakaszában arra voltunk kíváncsiak, hogy a cukorbetegség halálozást befolyásoló, nemzetközi irodalomban azonosított tényezői milyen szerepet játszanak a hazai mortalitási minták alakulásában. Mindezekben belül különös figyelmet kapott az egészségügyi ellátás kérdése, hiszen a diabétesz esetszámainak alakulása világossá tette a betegség expanzióját, amely gyors választ kívánt az egészségügyi ellátás rendszerétől. Az intézményes diabetológiai ellátás kiépülése a 2010-es évektől vett lendületet

(Kis 2011; Molnár 2022), és feltételezhető, hogy az ellátás mennyiségi és minőségi ismérvei jelentős egyenlőtlenségeket mutatnak. A hazai szociológiai hagyomány (Szalai 1986), illetve a közelmúlt más betegségcsoportokra vonatkozó kutatásai (Uzzoli 2020; Uzzoli et al. 2020) alapján is az egészségügyi ellátás elérhetőségének legfontosabb dimenziója a területi.

A diabéteszt önmagában ritkán rögzítik fő halállokként, így a betegséghez kapcsolódó halálozás vizsgálatakor több év adatait szerencsés figyelembe venni. A területi összefüggések kutatása során a járási szintű elemzés mellett döntöttünk: ez differenciáltabb megközelítést tesz lehetővé, mint a vármegyei szintű vizsgálat, és négyéves időszakokat vizsgálva az elemszám is elegendő. A járásokra vonatkozóan számos társadalmi és gazdasági mutatószám érhető el vagy állítható elő a településszintű adatok aggregálásával. A korábbi kutatások során fontosnak bizonyult valamennyi dimenziót (iskolai végzettség, jövedelem, területi depriváció, életmód) megpróbáltuk változóként bevonni. A Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő adatbázisában az egészségügyi rendszer működésére vonatkozóan is hozzáférhetőek voltak járási szintű információk. Kutatásunk elején azzal a hipotézissel éltünk, hogy az egészségügyi ellátás hozzáférhetősége vagy minősége lényeges szerepet játszik a diabétesz mortalitás területi különbségeinek alakulásában. Ezért a kiválasztott járásokban az adminisztratív adatok gyűjtésén túl – különböző településtípusokat is reprezentálva – több tucat interjút készítettünk diabéteszrel élő betegek körében.

Az adminisztratív adatok elemzése során összehasonlítottuk a mortalitást meghatározó tényezőket a 2008–2012 és 2013–2016 közötti időszakokban (Kollányi et al. 2023). Meglepetésünkre, az ellátás mennyiségi és minőségi mutatóinak nem volt önálló hatása a diabétesz mortalitás alakulására. A rossz alaporvosi ellátás, a gyógyszerárak hiánya valójában összefüggésben állt a magasabb diabétesz mortalitással, ugyanakkor a járások általános, e változókat nem magába foglaló deprivációs mutatóit is bevonva az elemzésbe, ez a hatás elenyészett. A deprivációs mutatók, amelyeknek egyik komponense az élelmiszerellátás volt, illetve az alkoholos halálozás viszont mindkét időszakban a mortalitás erős determinánsainak bizonyultak.

Interjúink alapján a diabétesz szakellátás nagyjából hozzáférhető, az ellátást inkább foltszerűen jellemzik különösen jól teljesítő, innovatív szakrendelések, amelyek hatása térbelileg nem terjed tovább. Forrásaink ugyanakkor jelentős különbségekre világítottak rá a férfiak és a nők diabétesz menedzsmentjének különbségeit illetően (Kollányi, Szántó, Kovács megjelenés alatt). Mindezek alapján, érdemesnek láttuk a korábbi, adminisztratív adatokra vonatkozó kvantitatív elemzést férfiakra és nőkre külön-külön is elvégezni. Az első elemzés megszületése óta eltelt idő indokolttá tette volna egy újabb, napjainkhoz közelebb eső időszakra vonatkozó vizsgálat elkészítését. A járványos években ugyanakkor a mortalitási minta valamelyest felborult, a COVID-19 nagyobb eséllyel okozott halálozást a diabéteszben szenvedők körében. Az olyan tényezők, mint például az élelmiszerek hozzáférhetősége, valószínűleg kevésbé tanulmányozhatók a járványos időszakokban. Így a következő elemzés időablaka 2022 és 2025 között lehet, de ehhez a munkához legkorábban egy év múlva lehet hozzákezdni.

Adatok és módszerek

Az elemzés egysége a járás volt: a budapesti kerületekkel együtt összesen 197 területi egységet elemeztünk. Az adatok az Eurostat által 2016-ig használt LAU1 (korábban NUTS4) szintre vonatkoznak, melyek népessége 11 000 és 125 000 fő között változik. Azért a járást használtuk elemzési egységként, mert ez az a legalacsonyabb szint, ahol bizonyos területi jellemzők (például foglalkoztatás, gazdasági prosperitás) és a halandósági különbségek még értelmezhetők, és a járások között olyan különbségek figyelhetők meg, amelyek a magasabb – például vármegyei (NUTS3) – területi szinteken már rejtve maradnak. A járások összetételében és szerkezetében bekövetkezett változások kiszűrésére a járások 2013. évi lehatárolását használtuk. A bevezetésben részletezett okok miatt a 2013–2016 közötti időszakot elemeztük, a változóinkat ennek megfelelően aggregáltuk. A változók leírását az 1. táblázat tartalmazza.

Kimeneti változóink a férfi és a női diabétesszel összefüggő, járási szintű halálozás indirekten standardizált mutatói. Magyarázó változóink kiválasztásakor több lehetőséget teszteltünk. A végső változók körét aszerint azonosítottuk, hogy egyrészt a lényegesnek ítélt dimenziókat lefedjük (vagyis például legyen az iskolázottságot és a jövedelmet jellemző változónk is), másrészt minimalizáljuk az ezek közötti korrelációt.

A változók első blokkja (ISKOLÁZOTTSÁG és ADÓFIZETŐK) a járás lakosságának társadalmi-gazdasági státuszára vonatkozik. Ezek a változók a regionális depriváció hagyományos, inkább egyéni szinten értelmezhető aspektusaira vonatkoznak.

A második blokk a területi szintű depriváció hagyományos, szocioökonómiai típusú változókon túli jellemzőit ragadja meg, melyek a vidékszociológia eredményei szerint jól leírhatók a szolgáltatások elérhetőségével (Koós 2015). Itt több szóba jöhető változót is teszteltünk (például különböző szolgáltatások elérhetősége, nagyon kis településeken élő lakosság aránya, nagyobb városoktól mérhető átlagos távolság). Végül két mutató került be a végső elemzésbe (ÉLELMISZER és SZOLGÁLTATÁS). A szocioökonómiai mutatókkal ellentétben ezek a változók települési szintű adatokon alapulnak, és a járás lakosságán belül az adott jellemzővel rendelkező településeken élők arányát jelzik. Az ÉLELMISZER változóban az élelmiszerbolt nélküli településekkel azonos kategóriaként kezeltük azokat a településeket, ahol egyetlen élelmiszerbolt van csupán, hiszen egy helyben monopolhelyzetű élelmiszerbolt feltehetően magasabb árakat számít fel, így csökkenti a termékek elérhetőségét. A SZOLGÁLTATÁS változót főkomponens-elemzéssel (PCA) állítottuk elő. Itt három változót (bölcsőde, bank és bármilyen kulturális intézmény nélküli településen élő lakosság aránya) vontunk be, és így hoztuk létre a SZOLGÁLTATÁS változót. A Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) teszt értéke 0,7 volt, ami azt jelenti, hogy a változók alkalmasak voltak a főkomponens-elemzésre, és magas volt az első faktor által magyarázott varianciarány (71%). Összetett mutató lévén ez a változó nem értelmezhető közvetlenül; ehelyett a szolgáltatások általános elérhetetlenségét, az adott népesség szolgáltatásokkal való ellátatlanságát jelzi.

A harmadik blokk az egészségmagatartás főbb dimenzióira vonatkozik és két változóból áll, a gyerekek testtömegindexe (Body Mass Index, BMI) alapján számolt, a túlsúlyos gyermekek arányát mutató BMI, és az ALKOHOL változókából. Utóbbi a kockázatos mértékű alkoholfogyasztás jelzőszámaként használt alkoholos halálozás, a férfiakra és nőkre vonatkozó értékek külön szerepelnek. Meg kell jegyeznünk, hogy általánosan alacsony mértéke miatt a női alkoholos halálozás nem tekinthető nagyon megbízható változónak.

Az utolsó blokk az egészségügyi rendszer mennyiségi és minőségi jellemzőit, az egészségügyi rendszer hozzáférhetőségét írja le. Az egészségügyi ellátás mennyiségi dimenzióit illetően egyrészt a háziorvosok elérhetőségére (HÁZIORVOS) vonatkozó adatokat használtuk fel, figyelembe véve, hogy a háziorvosi körzetek közel 10 százaléka átmenetileg vagy tartósan betöltetlen volt a vizsgált időszakban. Mennyiségi mutatóknak tekinthetők a gyógyszerárak elérhetőségére (GYÓGYSZERTÁR), illetve a járóbeteg- (SZAKORVOS) és a fekvőbeteg-szakellátás (FEKVŐBETEG) kapacitásaira vonatkozó változók. Ezek a mutatók a 2010-es években meglehetősen stabilitást mutattak (Vokó et al. 2014). A szolgáltatások minőségének megragadására két változót használtunk: az egyik a gyógyszeres kezelés korszerűségét (TRADI), a másik pedig a megelőző intézkedések elterjedtségét (NEURO) mutatja. A gyógyszeres kezelés korszerűségét (pontosabban korszerűtlenségét, tradicionális jellegét) a szulfonilureás szerek használatának gyakoriságával mértük. Ezt a gyógyszert a 2-es típusú cukorbetegségben évtizedekig széles körben használták, de már a 2010-es évek eleje óta nem javasolják Magyarországon „első vonalbeli” kezelésként. Ezzel együtt a szer, ha kisebb mértékben is, de továbbra is használatban van. Minden olyan beteget, akinek a vizsgálati időszakban szulfonilkarbamid hatóanyagú gyógyszert írtak fel, „hagyományos” gyógyszeres kezelés alatt állónak tekintettünk. A NEURO változó a cukorbetegség lábvizsgálatának gyakoriságát méri. Ez egy egyszerű és fontos vizsgálat, ami a neuropátia, vagyis a végtagi idegek károsodásának korai diagnosztikájában és megelőzésében segíthet.

Az OLS lineáris regressziót a magyarázó változókra egyenként, a négy változóblokkra külön-külön, valamint ezek összes lehetséges kombinációjára is elvégeztük, beleértve a „teljes” modellt, amely tartalmazza az összes fent leírt változót. Az elemzés első fázisában az azonos neműek alkoholos halálozását vettük csak figyelembe, a második fázisban pedig mind a férfi, mind a női diabéteszes halálozásnál beemeltük a modellbe az ellenkező nem alkoholos halálozását is. A hatásérősség értelmezésének érdekében minden modellhez közöljük a módosított (adjusted) R2 értékét is. Az elemzést az IBM SPSS 22-es verziójával készítettük.

1. táblázat: A vizsgálat változóinak leírása
Description of variables

	Változó neve	Változó leírása	Változó értelmezése	Adatforrások
Eredményváltozók	T2DMMORT_NŐ	A nők járási szintű, 2-es típusú cukorbetegséggel összefüggő halálózása (BNO-10, E10-E14 – inzulin-dependens és nem inzulin-dependens cukorbetegség, malnutrióhoz társuló cukorbetegség, egyéb és külön meg nem nevezett cukorbetegség – 30 éves kor felett), a magyar népesség korstruktúrájára indirekten standardizálva.	Ha $0 < x < 1$, akkor arányosan alacsonyabb, ha $x > 1$, akkor arányosan magasabb, mint az országos átlag ($= 1$).	HDD ¹ - KSH ²
	T2DMMORT_FFI	A férfiak járási szintű, 2-es típusú cukorbetegséggel összefüggő halálózása (BNO-10, E10-E14 – inzulin-dependens és nem inzulin-dependens cukorbetegség, malnutrióhoz társuló cukorbetegség, egyéb és külön meg nem nevezett cukorbetegség – 30 éves kor felett), a magyar népesség korstruktúrájára indirekten standardizálva.	Ha $0 < x < 1$, akkor arányosan alacsonyabb, ha $x > 1$, akkor arányosan magasabb, mint az országos átlag ($= 1$).	HDD ¹ - KSH ²
Magyarázó változók	1. blokk – A járás lakosságának társadalmi-gazdasági helyzete	ISKOLÁZOTTSÁG	A legfeljebb szakiskolai végzettséggel rendelkező felnőttek aránya a járásban, a 2011. évi népszámlálás alapján.	KSH ²
		ADÓFIZETŐK	A személyi jövedelemadót fizetők (vállalkozók, alkalmazottak vagy mezőgazdasági termelők) aránya a járás teljes népességéhez viszonyítva.	TEIR ³ - NAV ⁴

		Változó neve	Változó leírása	Változó értelmezése	Adatforrások
Magyarázó változók	2. blokk – Az egyéni szocioközményi helyzetén túli területi szintű depriváció	ÉLELMISZER	A legfeljebb egy élelmiszerüzlettel rendelkező településeken élő lakosság aránya.	Az összlakosság %-ában; a magasabb érték rosszabbul ellátott lakosságot jelez.	TEIR ³ - KSH ²
		SZOLGÁLTATÁS	A járás lakosságának olyan településeken élők arányára vonatkozó adatokat tömörítő index, ahol a vizsgált időszakban volt legalább egy olyan év, amikor nem működött a településen (1) bölcsőde, (2) bankfiók vagy ATM, vagy (3) bármilyen kulturális intézmény.	Az összlakosság %-ában; a magasabb érték rosszabbul ellátott lakosságot jelez.	TEIR ³ - KSH ²
		BMI	A gyermekorvosi rendelőkben nyilvántartott, emelkedett BMI-vel rendelkező gyermekek aránya a járásban, az összes nyilvántartott gyermekhez viszonyítva (helyettesítő adat a felnőtt lakosságra vonatkozó adatok hiányában).	Az összes regisztrált gyermek %-a; a magasabb érték azt jelzi, hogy több gyermeknél emelkedett a BMI.	KSH ²
	3. Egészségmagatartás	ALKOHOL_NŐ	A nők alkohollal kapcsolatos halálozása, indirekt úton standardizált arány (BNO-10 kódok: F10 – alkohol okozta mentális- és viselkedészavarok, G31.2 – alkohol okozta központi idegrendszeri elváltozás, K74 – Májfibrosis és májsugorodás).	Ha $0 < x < 1$, akkor arányosan alacsonyabb, ha $x > 1$, akkor arányosan magasabb, mint az országos átlag ($= 1$).	HDD ¹ - KSH ²
		ALKOHOL_FFI	A férfiak alkohollal kapcsolatos halálozása, indirekt úton standardizált arány (BNOICD-10 kódok: F10 – alkohol okozta mentális- és viselkedészavarok, G31.2 – alkohol okozta központi idegrendszeri elváltozás, K74 – Májfibrosis és májsugorodás).	Ha $0 < x < 1$, akkor arányosan alacsonyabb, ha $x > 1$, akkor arányosan magasabb, mint az országos átlag ($= 1$).	HDD ¹ - KSH ²

Változó neve	Változó leírása	Változó értelmezése	Adatforrások
HÁZIORVOS	A betöltetlen háziorvosi körzethez tartozó járási népesség aránya.	A lakosság %-ában; a magasabb érték azt jelzi, hogy több ember él betöltetlen háziorvosi körzetekben.	TEIR ³ - KSH ²
GYÓGYSZERTÁR	A gyógyszerterrárral nem rendelkező településeken élő lakosság aránya az adott járásban.	A népesség %-ában; a magasabb érték több alulellátottat jelez.	TEIR ³ - KSH ²
SZAKORVOS	Az adott járásban található közfinanszírozott egészségügyi intézményekben a diabetológiai és endokrinológiai szakorvosok heti hivatalos szerződéses rendelési óráinak száma a teljes lakosságra vetítve (2018. évi adatok).	A magasabb érték több kapacitást jelent egy adott populáció esetében.	NEAK ⁵
FEKVŐBETEG	Az endokrinológiai kórházi ágyak száma az adott járásban található közfinanszírozású intézményekben, az összlakosságra vetítve (2018. évi adatok).	A magasabb érték több kapacitást jelent egy adott populáció esetében.	NEAK ⁵
TRADI	A szulfonil-karbamidok (ATC A10BB csoport) használatának gyakorisága a cukorbetegséggel kapcsolatos összes gyógyszerhasználathoz képest.	A magasabb értékek a kevésbé korszerű gyógyszeres kezelés alatt álló betegek nagyobb százalékát jelzik.	NEAK ⁵
NEURO	A cukorbetegség lábvizsgálatainak gyakorisága; a végzett lábvizsgálatok száma osztva az olyan, 35 évnél idősebb betegek számával, akiknek az adott időszakban antidiabetikus gyógyszert írtak fel.	A magasabb értékek gyakoriabb lábvizsgálatot jeleznek	NEAK ⁵

Megjegyzések: ¹ KSH Tájékoztatási Adatbázis; ² Központi Statisztikai Hivatal; ³ Területi Információs Rendszer, Magyarország; ⁴ Nemzeti Adó- és Vámhivatal, Magyarország; ⁵ Nemzeti Egészségbiztosítási Alapkezelő, Magyarország.
 Forrás: a szerzők szerkesztése

Eredmények

A használt adatok leíró statisztikai jellemzői

A 2. táblázat a magyarázó változók alapvető leíró statisztikai jellemzőit mutatja.

2. táblázat: A magyarázó változók leíró statisztikai jellemzői
Descriptive statistics of the variables

N = 197	Min	Max	Átlag	Szórás
ISKOLÁZOTTSÁG ¹	15%	80%	59,3%	13,3%
ADÓFIZETŐK ¹	37,8%	53,6%	47,4%	2,85%
ÉLELMISZER ²	0%	43,5%	6,04%	9,05%
SZOLGÁLTATÁS ³	-1,26	2,96	0	1
ALKOHOL_FFI ⁴	0,347	2,405	1	0,37
ALKOHOL_NŐ ⁴	0	2,36	1	0,44
BMI ¹	0	3,3	1,04	0,53
HÁZIORVOS ²	0%	29%	6%	5%
GYÓGYSZERTÁR ²	0%	62%	13%	15%
SZAKORVOS ⁵	0	1,29	0,21	0,25
FEKVŐBETEG ⁵	0	0,83	0,03	0,11
TRADI ⁶	0,23	0,48	0,33	0,04
NEURO ⁷	0,01	1,06	0,22	0,23

1 - Az adott feltételnek megfelelő népesség aránya

2 - A járás azon lakosainak aránya, akik olyan településen laknak, ahol legfeljebb egy élelmiszerbolt van (ÉLELMISZER), nincs gyógyszertár (GYÓGYSZERTÁR), vagy betöltetlen a háziorvosi körzet (HÁZIORVOS)

3 - A szolgáltatássűrűség kompozit indikátora

4 - Indirekten standardizált, járási szintű halálozási ráta

5 - Lakosságarányos kapacitás: szakorvosi óraszám (SZAKORVOS), vagy kórházi ágy (FEKVŐBETEG)

6 - A „hagyományos” gyógyszerelési részesülő cukorbeteg aránya

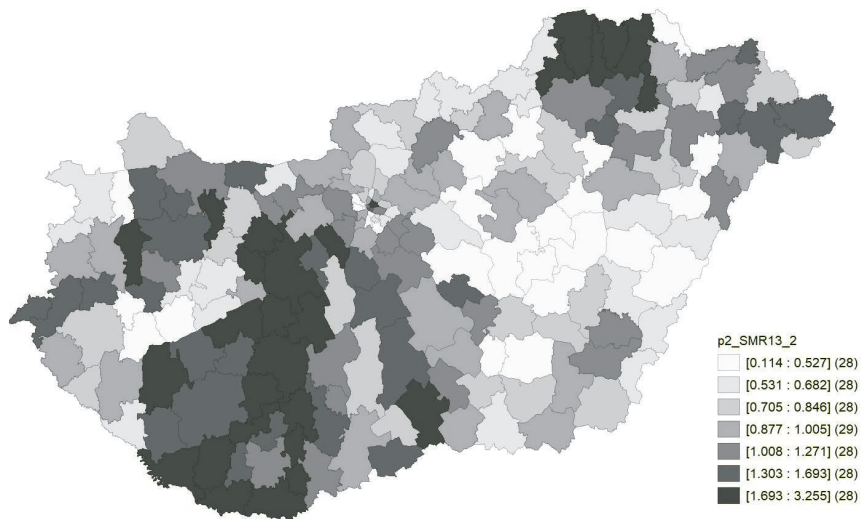
7 - Az egy betegre jutó lábvizsgálatok átlagos száma az időszakban.

Forrás: a szerzők szerkesztése

Az 1-2. ábrákon a férfiak és nők diabéteszes halálozásának indirekten standardizált mutatói láthatók, míg a 3-4. ábra az alkoholos halálozás értékeit mutatják járási bontásban.

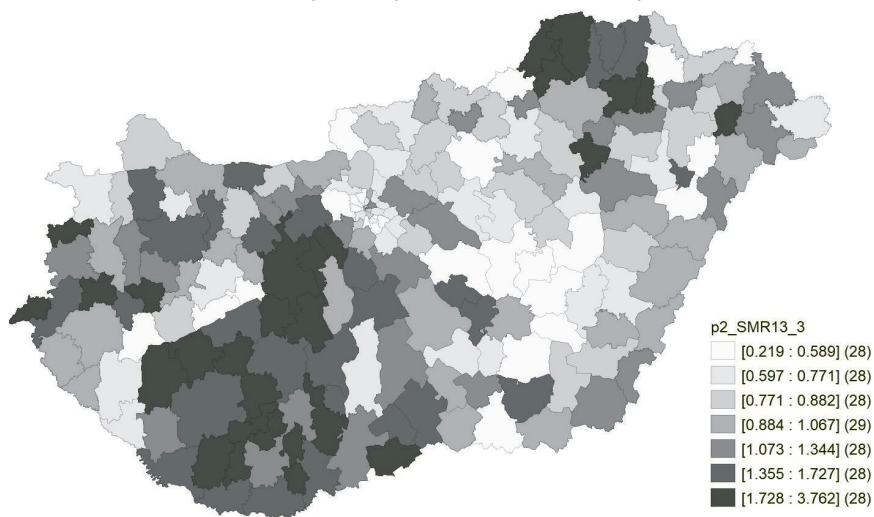
A férfiak és a nők diabéteszes halálozásának területi mintái (1-2. ábra) hasonlítanak egymáshoz. A magas halálozású járások mind a férfiak, mind pedig a nők esetében az ország északkeleti részén, Ózd környékén, valamint a Dunántúlon találhatók. A Dél-Dunántúl teljes egésze magas diabétesz-mortalitást mutat, az észak-dunántúli területeken a Balaton északi partján fekvő járások ugyanakkor kifejezetten kedvező mortalitási értékekkel rendelkeznek.

1. ábra: A férfiak diabétesz-halálozásának indirekten standardizált mutatója járási szinten
Diabetes mortality, indirectly standardized ratio, men, by districts

Forrás: a szerzők szerkesztése

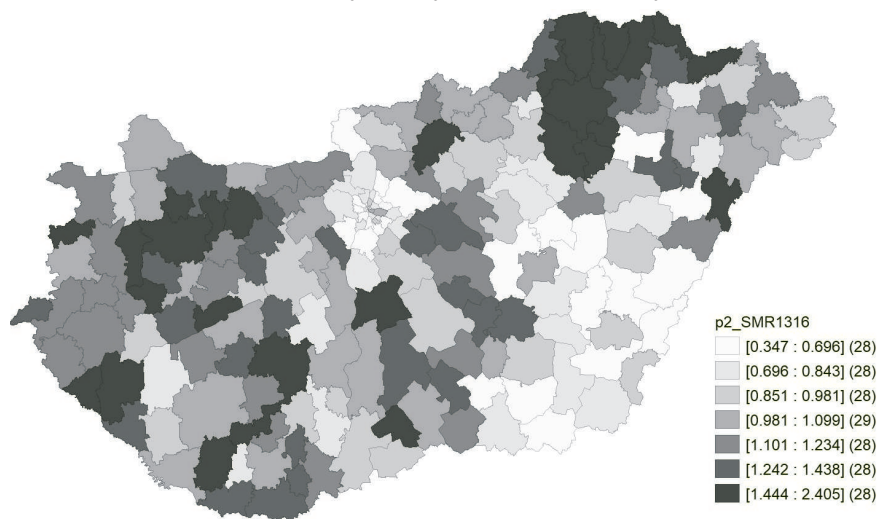
2. ábra: A nők diabétesz-halálozásának indirekten standardizált mutatója járási szinten
Diabetes mortality, indirectly standardized ratio, women, by districts

Forrás: a szerzők szerkesztése

3. ábra: A férfiak alkoholfogyasztással összefüggő halálozásának indirekten
standardizált mutatója járási szinten

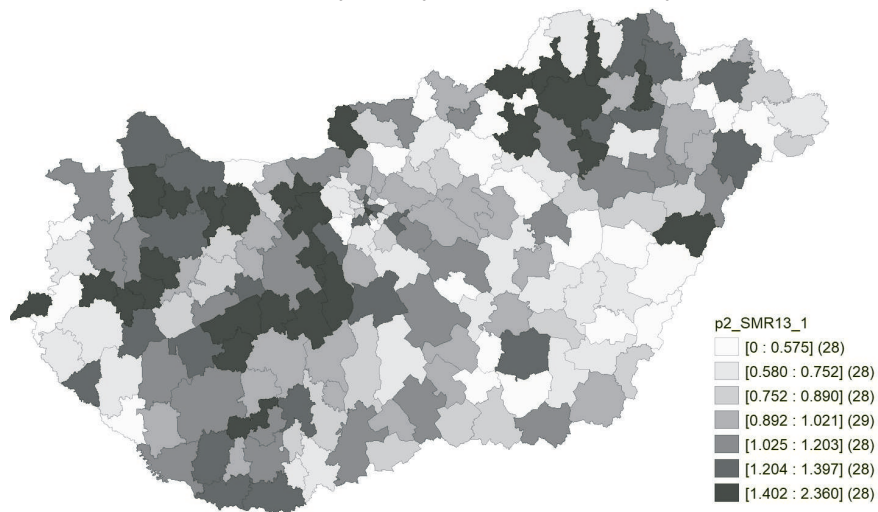
Alcohol-related mortality, indirectly standardized ratio, men, by districts

Forrás: a szerzők szerkesztése

4. ábra: A nők alkoholfogyasztással összefüggő halálozásának indirekten
standardizált mutatója járási szinten

Alcohol-related mortality, indirectly standardized ratio, women, by districts

Forrás: a szerzők szerkesztése

Az alkoholfogyasztással kapcsolatba hozható halálozás mintái nagyon hasonlítanak a diabéteszes halálozás mintázataihoz, de az észak-magyarországi magas halálozású terület az alkoholos halálozás esetében a férfiaknál nagyobb kiterjedésű, a nők esetében pedig délebbre fekvő járásokat érint, mint a különösen magas diabéteszes halálozás. A Dél-Dunántúlon magas az alkohollal összefüggő halálozás, az Észak-Dunántúl járásai esetében viszont jelentős a különbség a két ok-specifikus halálozási térkép között: az alkoholfogyasztáshoz kapcsolódó halálozásban például nem látunk különösen kedvező mortalitású járásokat a Balaton északi partján, és összességében jóval több kedvezőtlen, magas halálozású járást találunk a régióban.

A diabéteszhez és az alkoholfogyasztáshoz köthető halálozás hasonló térbeli mintázatai jelentősen eltérnek más, fontos betegcsoportok halálozási mintáitól: teljesen különböztek a szívizom-infarktuszok 2005–2008 közötti és 2012–2015 közötti mintázataitól (Uzzoli, Vitrai, Tóth 2017), illetve az ischaemiás szívbetegségek és cerebrovaszkuláris betegségek 2017. évi mintázataitól, amelyek a Tiszántúl és Bács-Kiskun vármegye járásaiban mutattak különösen magas halálozási értékeket. Egy másik elemzés az Alföld közepén – a Salgótarján és Ózd járásától induló és Mezőkovácsháza járásáig húzódó sávban – mutatta legmagasabbnak az ischaemiás szívbetegségek okozta halálozást a 2015–2019-es évek átlagában (Bényi et al. 2021). A mintázatok összevetése alapján feltételeztük, hogy az alkoholfogyasztás, illetve az alkoholfogyasztáshoz kapcsolódó mortalitás kiemelt szerepet kap majd az elemzésünkben.

Népegészségügyi szempontból, a diabéteszszel kapcsolatos gyógyszerhasználat, illetve a területi depriváció kapcsolatát elemezve Nagy (2021) vizsgálta a cukorbetegség térbeli mintázatait 2018–2019-ben. Eredményei alapján a járások legkevésbé deprivált harmadában a diabéteszes halálozás szignifikánsan alacsonyabb volt, mint a járások legdepriváltabb harmadában, ugyanakkor a különbségek nem voltak különösen nagyok. A gyógyszerhasználati szokások sem teljesen a feltételezések szerint alakultak: a járások legdepriváltabb harmadában volt a legmagasabb a felírt gyógyszerek kiváltási aránya. Ezek az eredmények is arra utalnak, hogy a területi depriváció szerepe lényeges a diabétesz-mortalitás alakulásában, illetve hogy ennek a kapcsolatnak a természetét érdemes lenne további elemzés alá venni.

A lineáris regressziók eredményei

A 3-4. táblázatban a férfiak és nők diabéteszes halálozásának különböző magyarázó változókkal megfigyelhető összefüggései láthatók. Az egyváltozós lineáris regressziók mellett kilenc modell eredményeit mutatjuk be a lehetséges 15-ből: a négy változóblokkot egymástól függetlenül tartalmazó modelleket (M1-4), az egy kivételével az összes változóblokkot tartalmazó modelleket (M5-8) és a teljes modellt (M9). Azokban a modellekben, amelyek tartalmazzák a magyarázó változókat

harmadik, az egészséggel összefüggő életmódot leírni hivatott blokkját, a cellákban szereplő felső, normál betűvel szedett szám ahhoz a modellhez tartozik, amelybe csak az azonos nemű alkoholos halálozást vontuk be, a vastagon szedett, alsó szám pedig ahhoz, amelyben mindkét nem alkoholos halálozási mutatói szerepelnek.

Az egyváltozós vizsgálat eredményei alapján egyedül a gyógyszertár hiánya jár együtt mindkét nemnél magasabb diabéteszes halálozással, míg a nők halálózása összefüggést mutat a betöltetlen háziorvosi körzetekben élők nagyobb arányával és (gyengén) a fekvőbeteg-ellátás alacsonyabb kapacitásaival. A járóbeteg-szakellátás kapacitásai és minőségi mutatói egyik nemnél sem mutatnak kapcsolatot a diabéteszes halálozással. Ugyanezen mutatók többváltozós regressziójában csak a gyógyszertár elérhetősége és a halálozás közötti erős összefüggés marad mindkét nemnél szignifikáns (M4 modell). A szolgáltatásokhoz történő hozzáférést tartalmazó második változóblokk figyelembevételével azonban a gyógyszertárral való ellátottság elveszíti magyarázó erejét, ami arra utal, hogy ez a változó inkább a szolgáltatások általános hiányának hatását tükrözi.

A területi szintű szocioökonómiai változók közül csak az iskolázottság erős előrejelzője mind a férfi, mind a női cukorbeteg-halálozásnak. Ezzel együtt, a férfiak esetében ez a leggyengébb (és kifejezetten gyenge) a négy prediktorblokk közül, a nők esetében pedig akkor a leggyengébb, ha a férfiak alkoholos halálozását is bevonjuk az életmód-blokkba. A férfiaknál más prediktorblokkok bevonásával ennek a két változónak a magyarázó ereje elvész, a nőknél ezzel szemben erősebbé válik: náluk mind a népesség iskolázottsági szintje, mind a személyi jövedelemadót fizetők aránya szignifikáns marad az összes, több blokk magyarázó változóit is tartalmazó modellben (M5-M9).

Míg a korábbi, teljes népességre vonatkozó elemzésünk (Kollányi et al. 2023) szerint a területi szintű depriváció és a halálozás között erős összefüggés mutatkozott (az ÉLELMISZER és SZOLGÁLTATÁS változók blokkja önmagában a halálozás teljes varianciájának 20 százalékát magyarázza), a férfi és a női halálozás külön történő vizsgálata esetében ennek a blokknak a magyarázó ereje valamivel kisebb (férfiaknál 16,8%, nőknél 19% a megmagyarázott variancia aránya). A további változóblokkok bevonásával ugyanakkor a nők esetében is csökken a SZOLGÁLTATÁS változó jelentősége, míg az élelmiszerboltok elérhetősége valamennyi blokkban szignifikáns marad. A férfiaknál ugyanez figyelhető meg: az élelmiszer-hozzáférés szignifikáns összefüggést mutat a halálozással, míg a SZOLGÁLTATÁS változó nem.

Az életmódváltozók közül az alkohollal kapcsolatos halálozás kiemelkedő hatásának bizonyult a teljes népességet vizsgáló elemzésünkben, és hasonló eredményt kaptunk a férfiak és nők külön-külön történő figyelembevételével is. A nemek szerinti elemzés, pontosabban az ellenkező nem alkoholos halálozásának modellekbe történő bevonása ugyanakkor rávilágít ezen összefüggés természetének további, eddig nem kutatott dimenzióira is. Egyrészt, az egyváltozós elemzés szerint a férfi és a női alkoholos halálozás is szignifikánsan összefügg a diabéteszes halálozással, és mindkét nemnél a férfi alkoholos halálozás korreláci-

ója erősebb: tehát a nők diabéteszes halálozásával erősebb kapcsolatban van a férfiak alkoholfogyasztása, mint a sajátjuk. Ez az összefüggés annyira erős, hogy a többváltozós elemzésben (M3) csak a férfiak alkoholfogyasztása mutat szignifikáns kapcsolatot a női diabéteszes halálozással, míg a férfiaknál mindkét változó erős és szignifikáns kapcsolatot mutat. A további változóblokkok bevonásával ez változik, a több változóblokkot tartalmazó modellekben mindkét nem alkoholfogyasztása szignifikáns előrejelzője a diabéteszes halálozásnak mindkét nemnél. A férfiaknál nagyjából azonos súlya van a férfi és a női alkoholfogyasztásnak azokban a modellekben, ahol a szocioökonómiai státusz vagy a területi depriváció nem szerepel. Ezek bevonásával a férfiak alkoholfogyasztásának jelentősége kisebbnek tűnik, mint a nőké, vagyis a saját nem alkoholfogyasztása részben a szocioökonómiai, illetve a területi deprivációs hatást hordozza. A nőknél ugyanakkor az M5-M9 modellek mindegyikében erősebb a férfi alkoholfogyasztás hatása, mint a nőié. A másik életmóddal kapcsolatos változó, a túlsúlyos gyermekek aránya egyik nem esetében sem mutatott összefüggést a diabéteszes halálozással.

Összességében tehát a férfiaknál kettő, a nőknél pedig négy fő, egymástól meglehetősen független tényező magyarázta leginkább a cukorbetegség okozta halálozás járási szintű egyenlőtlenségeit: a területi depriváció és az alkohollal kapcsolatos halálozás mindkét nemnél, míg csak a nőknél az iskolázottság és a gazdasági jólét is. Az egyváltozós modellekben az alap- és a diabétesz szakellátásra vonatkozóan megfigyelt összefüggések mindkét nemnél eltűnnek, ha a területi szintű szocioökonómiai és szolgáltatási deprivációs változókat is bevonjuk (M6 modell). A legnagyobb magyarázó erővel rendelkező modell mindkét nemnél az M5, és közel azonos erősségű a végső modellünk (M9) is: az egészségügyi ellátással kapcsolatos változók bevonása tehát nem növeli (sőt, inkább enyhén csökkenti) a magyarázó erőt.

A térbeli hatások jelentőségének megítélésére térbeli regressziós modelleket futtattunk. A térbeli lag (SAR) és a térbeli hiba (SEM) modellek illeszkedését az Akaike információs kritérium alakulása alapján értékeltük (5. táblázat).

A férfiaknál minden esetben az M5 bizonyult a legjobb modellnek, a SAR és SEM modellek hatékonysága egymáshoz képest változóan alakult, ugyanakkor mindkettő egyértelműen hatékonyabb volt az OLS modellnél. A nők esetében a SEM modellek közül az M1 és az M5 modell hatékonysága igen közel állt egymáshoz, és szintén nem volt egyértelmű, hogy a SAR vagy a SEM típusú modellek lennének-e hatékonyabbak. A SAR modellek azt jelzik, hogy a diabétesz-halálozás értékét adott járásban a környező járásokban tapasztalható diabétesz mortalitás értékei is befolyásolják. Számunkra azonban fontosabbnak bizonyult a SEM modellek OLS modellekénél jobb illeszkedése, amely azt jelezte, hogy a modellünkben nem szereplő változók térbeli eloszlása jelentős hatást gyakorolna a mortalitás mintázatára. Mindezek alapján fontosnak tűnik további, a társadalmi mechanizmusok működését potenciálisan jelző, ugyanakkor az eddigi változóinkhoz hasonlóan jól interpretálható változók modellbe történő bevonása. Ez a lépés azonban meghaladná jelen cikk terjedelmi kereteit.

3. táblázat: A férfi diabétesz-halálozás magyarázó tényezők:
egy- és többváltozós regressziós modellek
Covariates of male diabetes-related mortality – Uni- and multivariate OLS models

	Egyváltozós regresz- ziós együtthatók (Adj R2)	Standardizált regressziós együtthatók								
		M1	M2	M3	M4	M5	M6	M7	M8	M9
ISKOLÁZOTTSÁG	,235*** (,051)	,247***				,042; ,092	,132	,080; ,114		,082; ,115
ADÓFIZETŐK	,040 (-,003)	-,037				-,107; -,123	-,094	-,096; -,108		-,111; -,124
ÉLELMISZER	,401*** (,156)		,296***			,277**; ,254**	,291*		,255*; ,280*	,268*; ,295*
SZOLGÁLTATÁS	,571*** (,120)		,163(*)			,044; ,034	,041		,009; ,035	-,029; -,014
ALKOHOL_FFI	,387*** (,145)			,389***; ,323***		,242**; ,174*		,262**; ,201*	,258**; ,198*	,257**; ,190*
ALKOHOL_NŐ	,312*** (,093)			,213**		,210**		,201**	,198**	,212**

Egyváltozós regresz- ziós együtthatók (Adj R2)		Standardizált regressziós együtthatók								
		M1	M2	M3	M4	M5	M6	M7	M8	M9
BMI	,003 (-,005)			-,028; -,037		,016; ,003		,006; -,005	-,005 -,015	,005 -,006
HÁZIORVOS	,114 (,008)				,007		-,034	-,058; -,042	-,012; ,012	-,040; -,023
GYÓGYSZERTÁR	,393*** (,150)				,390***		,094	,274***; ,231**	,047; -,028	,066; -,011
SZAKORVOS	-,056 (-,002)				,002		,012	,030; ,006	,007; -,022	,015; -,011
FEKVŐBETEG	-,087 (,003)				-,011		,017	,012; ,011	,011; ,004	,006; ,006
TRADI	-,074 (,000)				-,086		-,088	-,084; -,084	-,077; -,073	-,086; -,085
NEURO	-,037 (-,004)				-,055		-,077	,171; -,072	-,112; -,111	-,108; -,107
		0,047	,168	,142; ,178	,137	,201; ,236	,155	,182; ,212	,190; ,220	,192; ,227

Forrás: a szerzők szerkesztése

4. táblázat: A női diabétesz-halálozás magyarázó tényezők: egy- és többváltozós regressziós modellek
Covariates of female diabetes-related mortality - Uni- and multivariate OLS models

	Egyváltozós regresz- ziós együtthatók (Adj R2)	Standardizált regressziós együtthatók								
		M1	M2	M3	M4	M5	M6	M7	M8	M9
ISKOLÁZOTTSÁG	,362*** (,126)	,392***				,272***; ,232**	,265**	,301**; ,243**		,275**; ,235*
ADÓFIZETŐK	,026 (-,004)	-,096				-,170*; -,175**	-,141*	-,154*; -,157*		-,166*; -,172*
ÉLELMISZER	,401*** (,156)		,237*			,250**; ,221**	,314*		,323*; ,293*	,334**; ,311*
SZOLGÁLTATÁS	,407*** (,161)		,254**			,091; ,038	,085		,200(*); ,120	,088; ,029
ALKOHOL_FFI	,426*** (,177)			,387***		,194*		,225**	,230**	,209**
ALKOHOL_NŐ	,248*** (,057)			,247***; ,127		,197**; ,152*		,198**; ,146*	,185**; ,134(*)	,207**; ,158*
BMI	,031 (-,004)			,015; -,007		,039; ,027		,028; ,014	,038; ,013	,030; ,015

Egyváltozós regresz- ziós együtthatók (Adj R2)		Standardizált regressziós együtthatók								
		M1	M2	M3	M4	M5	M6	M7	M8	M9
HÁZIORVOS	,215** (,042)				,113		,021	,026; ,012	,114; ,094	,037; ,028
GYÓGYSZERTÁR	,394*** (,151)				,349***		-,024	,245***; ,175*	-,130; -,135	-,102; -,107
SZAKORVOS	-,072 (,000)				,016		-,050	,037; ,049	-,013; -006	,021; ,032
FEKVŐBETEG	-,156* (,019)				-,080		-,012	-,016; -,020	-,059; -,050	-,018; -,024
TRADI	-,050 (-,003)				-,077		-,082	-,091; -,082	-,054; -,056	-,080; -,078
NEURO	-,045 (-,003)				-,054		-,068	-,042; -,066	-,074; -,103	-,072; -,097
Adj R ²		,130	,190	,052; ,183	,153	,259; ,279	,213	,223; ,253	,207; ,237	,247; ,270

$p < 0,1$ - (*); $p < 0,05$ - *; $p < 0,01$ - **; $p < 0,001$ - ***

Forrás: a szerzők szerkesztése

5. táblázat: Akaike információs kritérium a különféle modellekben, férfiak és nők
Akaike Information Criteria in the models, males and females

		M1	M2	M3	M4	M5	M6	M7	M8	M9
Férfiak	SEM	263,9	257,6	261,4	267,5	256,3	264,4	264,9	263,4	263,0
	SAR	265,5	256,7	257,6	268,1	254,2	266,8	265,2	263,3	263,2
	OLS	332,5	306,2	312,3	317,2	302,0	316,8	310,6	308,6	309,8
Nők	SEM	270,5	282,1	291,7	289,7	271,3	277,9	278,7	289,8	279,4
	SAR	277,2	278,6	290,2	289,3	267,2	280,6	279,9	284,4	276,3
	OLS	330,2	316,2	347,2	328,8	302,7	318,3	315,7	319,9	311,6

Forrás: a szerzők szerkesztése

Diszkusszió

Kutatásunk magyarázó jellegű, nem pedig prediktív: elsősorban az érdekelt benünket, hogy milyen irányú és erősségű kapcsolatok mutathatók ki a diabéteszes halálozás és az egyes szocioökonómiai és egészségügyi jellemzők között. Ebben az esetben a lineáris regresszió (OLS) jó kiindulási pont, mert a becslt regressziós együtthatók jól értelmezhetők és az összefüggések természetét is bemutatják. Modelljeink determinációs együtthatói (R^2) közepesek vagy alacsonyak, azonban ez a társadalomtudományi kutatásokban nem szokatlan.

Kutatásunk kezdetén azt feltételeztük, hogy az egészségügyi kapacitásokhoz és az egészségügyi ellátás minőségéhez kapcsolódó jellemzők magyarázni fogják a járási diabétesz-halálozás egyenlőtlenségeinek nagy részét. Azt gyanítottuk például, hogy a háziorvosoknak a kezelésben betöltött, központinak feltételezett szerepe, valamint a betöltetlen praxisok arányának növekedése miatt (Fabula et al. 2020) jelentős összefüggést találunk a háziorvosok elérhetősége és a mortalitás között. Valójában ilyen összefüggést nem találtunk. A helyzet értelmezésére többféle lehetséges magyarázat is felmerül. Egyrészt, mivel a betöltetlen háziorvosi körzeteket jellemzően a szomszédos háziorvosi körzetek ellátják, senki nem marad ténylegesen „ellátatlan”. Másrészt, a helyettesítő háziorvosok terhei nőnek, így az ő saját pácienseik is érintettek lesznek (negatívan), ami torzíthatja a hatásokat. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy a háziorvosok valójában kevésbé fontos szerepet játszanak a cukorbeteg-ellátásban: az alap- és a szakellátás között formálisan megosztott feladatok ellenére az ellátás fókusza az utóbbinál van (Kovács et al. 2019; Vokó et al. 2014). Az egyváltozós elemzésben a háziorvosi ellátottság korlátozottsága azonban kismértékben magasabb halálozással járt együtt a nők körében: ebben az esetben a háziorvosi ellátást a tágabb értelemben vett depriváció egyik, a többihez képest gyengébb elemeként kell értelmeznünk.

A szakellátás kapacitásai és minősége, illetve a cukorbeteg-halálozás között szintén a kapcsolat hiányát tapasztaltuk, ami – véleményünk szerint – részben a felhasznált adatok jellemzőinek, elsősorban a hivatalos adatok és a szolgáltatások tényleges, valós elérhetősége közötti esetleges eltéréseknek tudható be. Utóbbiak egyik lehetséges forrása az, hogy az egészségügyi szakellátások igénybevétele átlépheti a járáások határait; továbbá a járóbeteg-szakellátók külső, akár a saját járásukon kívüli helyszíneken is nyújthatnak szolgáltatásokat, „közelebb hozva” szolgáltatásaikat a betegekhez, akár a hivatalos adatok szerint nem ellátott helyszínekre is. Ez utóbbi gyakorlat ismert a magyar járóbeteg-szakellátásban. Ugyanakkor az egyértelműbb helyhez kötődést mutató, ellátás minőségét jellemző változóink esetében még az egyváltozós elemzésben sem találtunk a halálozással összefüggést. Ennek egyik oka az lehet, hogy a hatások – az ellátás preventív jellegének megfelelően – mindkét változónk esetében időben később jelentkeznek, ennek a késleltetésnek a pontos hosszáról azonban nincs tudásunk. Nem akarjuk az ellátás – különösen a jó ellátás – jelentőségét kisebbíteni, de eredményeink ér-

telmezhető annak illusztrációjaként is, hogy mennyire fontosak az egészségügyi ellátáson kívüli tényezők a diabétesz-menedzsment sikerességében (Bukhsh et al. 2020; Lawton et al. 2005). Ennek a közvetett hatásnak az egyik hordozója kétségtelenül a társadalmi-gazdasági helyzet. Ugyanakkor elemzésünkben azt találtuk, hogy ennek a tényezőnek csak a nők diabétesz-halálozására van hatása a több változóblokkot tartalmazó modellekben, és az iskolai végzettség hatása erősebb, mint a gazdasági prosperitás jelzőszámáé. A jelenség lehetséges magyarázata, hogy ezek az összefüggések a magasabb iskolai végzettségű nők élelmiszerekkel kapcsolatos tudatosabb attitűdjeinek tulajdoníthatók. Azaz, inkább az egyéni szinten értelmezhető összefüggések aggregált hatásait, vagy pedig a diabéteszes halálozás olyan meghatározóinak jelenlétét jelzik, amiket nem sikerült megragadnunk a változóinkkal.

A teljes népességre vonatkozó elemzés (Kollányi et al. 2023) egyik legfőbb tanulsága az volt, hogy míg a cukorbetegség halálozása és a szolgáltatások, illetve az élelmiszerboltok elérhetősége közötti korreláció erős, és más változók hatásának kiszűrése után is jelentős marad, addig az önmagában erős hatásúnak tűnő SZOLGÁLTATÁS változóval tapasztalható összefüggés eltűnik más változók bevonása esetén. Ez ugyanígy történt jelen elemzésünkben is, mind a férfiakra, mind a nőkre vonatkozó modellek esetében.

Figyelembe véve a legfeljebb egy élelmiszerbolttal bíró településeken élő népesség arányának erős összefüggését a cukorbetegség okozta halálozással, felmerül lehetőségként, hogy e helyzeteket ún. élelmiszersivatagként kezeljük (Balázs 2019), és megpróbáljuk jelentőségüket a cukorbetegség kontextusában értelmezni (Oh, Lee, Hipp 2024). A speciális és egyéni étrend követését (ami pedig kulcstényezője a cukorbetegség önmenedzsmentjének) nyilvánvalóan akadályozza az élelmiszerválaszték korlátozottsága. A SZOLGÁLTATÁS és az ÉLELMISZER változók hordozzák a központoktól távol eső kistelepüléseken élhető élet hátrányait. A fennálló összefüggésből arra következtethetünk, hogy a cukorbetegséggel élő emberek számára az élelmiszersivatag valós akadályokat jelent a megfelelő élelmiszerekhez történő hozzájutásban, és ez egy olyan tényező, ami nem más, esetlegesen rejtett változók hatását közvetíti. Ezt a magyarázatot támasztja alá az a tény, hogy a SZOLGÁLTATÁS változó elveszíti magyarázó erejének nagy részét, ha más magyarázó változókat is bevonunk, míg az ÉLELMISZER változóval való kapcsolat mindig szignifikáns marad.

Az alkohol okozta halálozás az egyetlen változó, amely minden modellben megőrzi a szignifikanciáját, függetlenül attól, hogy milyen más változókat veszünk figyelembe. A témára vonatkozó szakirodalom kiterjedtsége dacára úgy tűnik, hogy a diabétesz és a problémás alkoholfogyasztás kapcsolatának pontos természete még nem teljesen tisztázott. A cukorbetegség egyrészt az alkoholfogyasztás ismert szövődménye (Gucciardi et al. 2014). Ugyanakkor, némiképp elmentmondásos módon, olyan kutatási eredmények is napvilágot láttak, amelyek szerint a mérsékelt alkoholfogyasztás a diabétesz kialakulásának védőfaktora le-

het (Baliunas et al. 2009; Holst et al. 2017; Takahashi et al. 2024). Ez az elvileg jótékony hatás azonban a teljes egészséget tekintve eltűnik: nincs az alkoholfogyasztásnak olyan formája vagy mennyisége, ami ne lenne káros az egészségi állapotra (Burton, Sheron 2018).

Ami a fiziológiai összefüggéseket illeti, mindkét állapot metabolikus diszregulációt eredményez, amelyek aztán kölcsönösen befolyásolják egymást (Kim, Kim 2012). Ennek a kölcsönhatásnak a következményei azonban nagyon heterogének lehetnek az állapotok súlyosságától, az alkalmazott gyógyszerektől, a beteg tápláltsági állapotától stb. függően. A mértéktelen alkoholfogyasztás magas, de akár életveszélyesen alacsony vércukorszintet is okozhat. A biológiai mechanizmusok mellett azok a nehézségek is jól dokumentáltak a szakirodalomban, amelyekkel az alkoholproblémákkal küzdők szembesülnek a cukorbetegség önmenedzmentje során (Emanuele, Swade, Emanuele 1998; O'Donnell 2020).

A már többször idézett, teljes populációra vonatkozó cikkünkben (Kollányi et al. 2023) részletesen elemeztük az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés és az alkoholbetegség közötti lehetséges kapcsolatokat is. Felmerül például, hogy a magyarországi szakellátásra általánosan jellemző erőforrás-szűkösség körülményei között a „könnyen kezelhető betegek” sokasága mellett a szolgáltatók kevesebb erőfeszítést tesznek a „nehéz betegek” elérésére vagy kezelésben tartására: az alkoholproblémákkal küzdők pedig tipikusan a „nehéz betegek” csoportjába tartoznak (Engler, Ramsey, Smith 2013). Ismert és dokumentált jelenség az alkoholfüggők megbélyegzése is az egészségügyben (Haas et al. 2005; Schomerus et al. 2011). A magyar egészségügyi dolgozók attitűdjeit feltáró tanulmányok (Bodnár 2008; Marek et al. 2020; Neményi, Ságvári, Tardos 2019) azt találták, hogy az „önkárosító” szokásokkal – például az alkoholfogyasztással – szembeni előítéletek a szakdolgozók elutasító és hibáztató attitűdjéhez vezethetnek. Ez az ismert alkoholfüggőséggel rendelkező cukorbeteg esetében a diabétesz-ellátás alacsonyabb hatásosságát, és a diabétesz-halálozás magasabb értékeit okozhatja azokban a járássokban, ahol elterjedtebb az alkoholfogyasztás.

Mind a magasabb alkoholos, mind a magasabb diabéteszes halálozás valami harmadik, külső ok következménye is lehet. Ilyen például az intenzív helyi szőlő- és gyümölcsstermesztés, ahol a termelt gyümölcsöket frissen is fogyasztják, illetve házilag bort vagy más szeszesítalt is készítenek belőlük. Adatok hiányában azonban ezt a hipotézist még nem tudtuk ellenőrizni.

A jelen cikkben bemutatott eredmények ugyanakkor rámutattak arra, hogy korábban az ökológiai tévkövetkeztetés hibájába estünk a detektált jelenség értelmezése során: a kétfajta mortalitás közötti kapcsolat magyarázatainak keresését leszűkítettük a saját alkoholbetegség saját diabéteszre gyakorolt hatására, ami területi szintű adatoknál csak az egyik lehetséges eset. Most az a kérdés, hogy mi következik abból az eredményünkből, amely szerint mindkét nem alkohollal kapcsolatos érintettsége erős kapcsolatban áll a másik nem diabéteszes halálozásával is. A magyarázat jelentős része az egyéni szinten túl keresendő. Itt elsősorban a

családi, háztartási szintre koncentrálunk, de nem zárhatjuk ki ennél magasabb, közösségi szintű hatásmechanizmusok működését sem. Értelmezésünk szerint az eredmények között látott összefüggések részben annak tudhatók be, hogy az egy háztartásban vagy egymással személyes interakcióban álló férfiak és nők alkoholbetegsége hatással lesz egymás diabétesz-menedzsmentjére. Ennek megfelelően, a saját nem alkoholos halálozása és diabétesz-kimenetei közötti kapcsolat is lehet részben egy másik ember alkoholbetegségének a következménye.

A közösségi hatások között a családi szintű összefüggéseknek különösen nagy szerepe lehet. A családokon belül feltehetően a legfontosabb, legáltalánosabban jellemző tényező az alkoholbeteggel történő együttélésből következő stressz és depresszív tünetek. Ezt számos tanulmány dokumentálja (George, Devi 2022; Gilchrist et al. 2010; Kaur, Ajinkya 2014; Moos et al. 2010; Sharma et al. 2016; Tempier et al. 2006). Dawson és szerzőtársai (2007) szerint, a problémás alkoholfogyasztóval való együttélés ront a házastárs egészségi állapotán: rosszabb kedélyállapothoz, szorongáshoz, stresszhez és az életminőség általános romlásához vezet. A stressz a diabétesz dokumentált, de bonyolult és még nem teljesen ismert hatásmechanizmusú rizikófaktora (Harris et al. 2017; Kramer et al. 2000; Lloyd, Smith, Weinger 2005; Pouwer, Kupper, Adriaanse 2010; Sharma et al. 2022; Surwit, Schneider, Feinglos 1992).

Ehhez kapcsolódik a cukorbeteg által megtapasztalt személyes támogatás mértéke és minősége is, ami – a szakirodalom szerint – a sikeres betegségmenedzsment kiemelten fontos feltétele (Aweko et al. 2018). A családban jelen lévő alkoholbetegség ezzel összefügghet, egyrészt a személyközi támogatás közvetlen hiánya miatt, másrészt azért, hogy az „akutabb” problémák mellett a diabétesz menedzsmentje egyszerűen háttérbe szorul. Ez mutatkozhat meg a női alkoholizmus férfi diabétesz-kimenetekre gyakorolt hatásánál, mert általánosan jellemző, hogy a férfiak diabétesz-menedzsmentjének is a háztartásban élő nők az irányítói (Aweko et al. 2018; Kollányi, Szántó, Kovács megjelenés alatt). Az alkoholbeteggel történő együttélés nehézségeinek szélsőséges esete, amikor az alkoholfogyasztás fizikai erőszakkal társul. Egyértelmű összefüggés van a családon belüli erőszak és az alkoholbetegség között: bár az alkoholbetegeknek csak kis része válik erőszakossá (Foran, O’ Leary 2008; George Devi 2022), a családon belül történő erőszakos cselekmények jelentős része kapcsolódik alkoholos befolyásoltsághoz (Gadd et al. 2019; Hagelstam, Häkkinen 2006; Mayshak et al. 2022). Hasonlóan a stresszhez, az ilyen traumák megtapasztalása is növeli a diabétesz kialakulásának veszélyét (Mason et al. 2013; Sanderson et al. 2023; Weitzman, Goosby 2021).

A harmadik lehetséges magyarázat anyagi természetű. Egy 2012-ben végzett német vizsgálat szerint az alkoholproblémákkal élő családok alkohol-addikcióval kapcsolatos kiadásai havi 650 Euro körüli összeget tettek ki, és a betegséggel kapcsolatos heti időráfordítás (informális munka) 33 óra körül alakult (Salize et al. 2013). A probléma érzékelt intenzitása összefügg a kiinduló anyagi helyzettel, vagyis a különféle hátrányok összeadódását is jelenti.

Eredményeink további érdekessége a férfi és a női diabéteszes halálozás magyarázó változói között tapasztalható eltérések. Az egyéni szintre vonatkozó szocioökonómiai változók (ISKOLÁZOTTSÁG, ADÓFIZETŐK) a legnagyobb magyarázó erejű modellekben csak a nők esetében mutatnak szignifikáns összefüggést a diabéteszes halálozással: ez azt jelenti, hogy ezek a „hagyományos” szocioökonómiai dimenziók kevésbé hatnak a férfiak, mint a nők halálozásának alakulására. Egyéni szinten ez úgy értelmezendő, hogy míg a magasabb iskolázottságú, jobb anyagi helyzetű nőknél érvényesülnek a magasabb szocioökonómiai státusz előnyei, a férfiaknál nem: nem fog jobban odafigyelni, megfelelőbben táplálkozni, jobb betegségmenedzsmentet követni egy férfi attól, hogy magasabb státuszú. Mivel az adataink járási szintűek, ez közel sem ennyire egyértelmű, mert szerepet játszhatnak benne olyan egyéni, illetve ökológiai tényezők is, amiket nem tudtunk megragadni. Egyéni tényezőként a férfiak és a nők szokásainak, motivációinak és lehetőségeinek eltéréseit említhetnénk, ökológiaiként pedig például a változóinkkal nem jellemzett földrajzi vagy társadalmi jellemzőket. Ugyanakkor például a magasabb iskolai végzettségű nők nagyobb aránya a helyi közösség szintjén is hatással lehet az élelmiszerekkel és a táplálkozással kapcsolatos beállítódásokra.

Következtetések

Eredményeink szerint az általunk vizsgált változók közül a szocioökonómiai jellemzők, azaz az élelmiszerboltok elérhetősége, valamint az alkoholfogyasztás – különösen a férfiak alkoholfogyasztása – áll szignifikáns összefüggésben a nők diabéteszes halálozásával, a férfiak esetében pedig leginkább az élelmiszerboltok elérhetősége és az alkoholfogyasztás számít. Ugyanakkor, a modelljeink magyarázó ereje közepes, ami arra utal, hogy a figyelembe vett változókon túl még számos tényező befolyásolja a cukorbetegség okozta halálozás alakulását.

Eredményeink egyik különlegessége a diabéteszes halálozás ellenkező nem alkoholos halálozásával megfigyelhető, különösen a nőknél nagyon erős együttjárása. Értelmezésünk szerint ez elsősorban a családtagok alkoholfogyasztása miatt megemelkedett stressz-szinttel, a személyközi támogatás hiányával és az anyagi lehetőségek szűkülésével lehet magyarázható.

A diabéteszes halálozás esetében erős összefüggést várnánk az elhízás gyakorisága, illetve az étkezési szokások között. Erre vonatkozó adat azonban nem állt rendelkezésre, így ezek hiányában a gyerekek körében tapasztalt túlsúlyosság változója került be a modelljeinkbe: ez ugyanakkor nem biztos, hogy hűen tükrözte a felnőttek körében tapasztalható elhízás vagy túlsúlyosság gyakoriságát, nem is szólva az étkezési szokások jellemzéséről. Feltételezzük, hogy e szokások térbeli mintázata jelentős részben magyarázhatja a diabétesz-halálozás térbeli eltéréseinek meg nem magyarázott hányadát, ugyanakkor azt még nem tudjuk, hogy mely szokások lennének ebben a tekintetben különösen fontosak. Ebben a

tanulmányban meg kellett elégednünk azzal, hogy saját szempontunkból bemutassuk az elérhetőségen keresztül definiált élelmiszersivatagok, valamint az alkoholfogyasztás térbeli hatásainak jelentőségét.

Jegyzet

1. A „food swamps” terminust Rose és munkatársai (2010) vezették be, arra a helyzetre utalva, amikor az egészséges élelmiszerek ugyan jól elérhetők, de az adott környéken ezeket az elérhetőségeket az egészségtelen élelmiszereket kínáló helyek (elsősorban gyorséttermek) áradata elfedi.

Köszönetnyilvánítás

A cikk elkészítését lehetővé tevő kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K129071 számú kutatási pályázata támogatta.

Irodalom

- Aweko, J., De Man, J., Absetz, P., Östenson, C. G., Swartling Peterson, S., Mölsted Alvesson, H., Daivadanam, M. (2018): Patient and Provider Dilemmas of Type 2 Diabetes Self-Management: A Qualitative Study in Socioeconomically Disadvantaged Communities in Stockholm. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 9., 1810. <https://doi.org/10.3390/ijerph15091810>
- Balázs B. L. (2019): *Alternatív élelmiszer-hálózatok szocioökonómiai elemzése*. Doktori (PhD) értekezés. Szent István Egyetem, Gödöllő. <https://www.doi.org/10.14751/SZIE.2019.041>
- Baliunas, D. O., Taylor, B. J., Irving, H., Roerecke, M., Patra, J., Mohapatra, S., Rehm, J. (2009): Alcohol as a risk factor for type 2 diabetes: A systematic review and meta-analysis. *Diabetes Care*, 11., 2123–2132. <https://doi.org/10.2337/dc09-0227>
- Bényi M., Kéki Z., Juhász A., Muzsik B. (2021): A szív-és érrendszeri betegségek morbiditási és mortalitási adatainak alakulása a XXI. század első két évtizedében Magyarországon. *Egészségtudomány*, 3., 50–71. <https://doi.org/10.29179/EgTud.2021.3.50-71>
- Bodnár M. (2008): A női alkoholizmus ápolói megítélése [Nurses' perception of female alcoholism]. *Nővér – A Hungarian Journal of Nursing Theory and Practice*, 3., 3–14.
- Bukhsh, A., Goh, B. H., Zimbudzi, E., Lo, C., Zoungas, S., Chan, K. G., Khan, T. M. (2020): Type 2 Diabetes Patients' Perspectives, Experiences, and Barriers Toward Diabetes-Related Self-Care: A Qualitative Study From Pakistan. *Frontiers in Endocrinology*, 11., 534873. <https://doi.org/10.3389/fendo.2020.534873>
- Burton, R., Sheron, N. (2018): No level of alcohol consumption improves health. *The Lancet*, 10152., 987–988. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(18\)31571-X](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(18)31571-X)
- Dawson, D. A., Grant, B. F., Chou, S. P., Stinson, F. S. (2007): The impact of partner alcohol problems on women's physical and mental health. *Journal of Studies on Alcohol and Drugs*, 1., 66–75. <https://doi.org/10.15288/jsad.2007.68.66>
- Dózsa C., Szeberin Z., Sótónyi P., Nemes B., Tóth-Vajna Z., Kövi R., Fadgyas-Freyler P., Korponai Gy., Herczeg A. (2020): Az amputációk területi gyakorisága társadalmi és ellátórendszeri összefüggésben Magyarországon 2016–2017-ben. *Orvosi Hetilap*, 18., 747–755.
- Emanuele, N. V., Swade, T. F., Emanuele, M. A. (1998): Consequences of alcohol use in diabetics. *Alcohol Health and Research World*, 3., 211–219.

- Engler, P. A., Ramsey, S. E., Smith, R. J. (2013): Alcohol use of diabetes patients: the need for assessment and intervention. *Acta Diabetologica*, 2., 93–99. <https://doi.org/10.1007/s00592-010-0200-x>
- Fabula S., Lados G., Makra Z. I., Pál, V. (2020): A magyarországi egészségügyi humán erőforrás-kapacitás és -hiány térségi és települési szintű mintázatai. *Településföldrajzi Tanulmányok*, 2., 97–111. <https://ojs.elte.hu/index.php/tft/article/view/3606/3299> (Letöltés: 2023. 03. 13.)
- Foran, H. M., O' Leary, K. D. (2008): Alcohol and intimate partner violence: a meta-analytic review. *Clinical Psychology Review*, 7., 1222–1234. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2008.05.001>
- Gadd, D., Henderson, J., Radcliffe, P., Stephens-Lewis, D., Johnson, A., Gilchrist, G. (2019): The dynamics of domestic abuse and drug and alcohol dependency. *British Journal of Criminology*, 5., 1035–1053. <https://doi.org/10.1093/bjc/azz011>
- GBD 2021 Diabetes Collaborators (2023): Global, regional, and national burden of diabetes from 1990 to 2021, with projections of prevalence to 2050: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2021. *The Lancet*, 10397., 203–234. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(23\)01301-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(23)01301-6)
- George, M., Devi, N. B. (2022): The lived experiences of the spouses of alcohol dependent partners: A phenomenological study. *Journal of Global Health Reports*, 6., e2022064. <https://doi.org/10.29392/001c.57376>
- Gilchrist, G., Hegarty, K., Chondros, P., Herrman, H., Gunn, J. (2010): The association between intimate partner violence, alcohol and depression in family practice. *BMC Family Practice*, 11., 72. <https://doi.org/10.1186/1471-2296-11-72>
- Gucciardi, E., Vahabi, M., Norris, N., Del Monte, J. P., Farnum, C. (2014): The Intersection between Food Insecurity and Diabetes: A Review. *Current Nutrition Reports*, 4., 324–332. <https://doi.org/10.1007/s13668-014-0104-4>
- Hagelstam, C., Häkkänen, H. (2006): Adolescent homicides in Finland: Offence and offender characteristics. *Forensic Science International*, 2-3., 110–115. <https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2005.12.006>
- Haas, L. J., Leiser, J. P., Magill, M. K., Sanyer, O. N. (2005): Management of the difficult patient. *American Family Physician*, 10., 2063–2068.
- Harris, M. L., Oldmeadow, C., Hure, A., Luu, J., Loxton, D., Attia, J. (2017): Stress increases the risk of type 2 diabetes onset in women: A 12-year longitudinal study using causal modelling. *PLoS one*, 2., e0172126. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0172126>
- Heckenberger-Nagy E., Tiringer I. (2024): A diabétesz okozta distressz és az életminőség összefüggései 2-es típusú cukorbetegséggel élők körében – szisztematikusan irodalmi áttekintés. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 2., 85–97. <https://doi.org/10.1556/0406.2024.00049>
- Holst, C., Becker, U., Jørgensen, M. E., Grønbaek, M., Tolstrup, J. S. (2017): Alcohol drinking patterns and risk of diabetes: a cohort study of 70,551 men and women from the general Danish population. *Diabetologia*, 10., 1941–1950. <https://doi.org/10.1007/s00125-017-4359-3>
- Kaur, D., Ajinkya, S. (2014): Psychological impact of adult alcoholism on spouses and children. *Medical Journal of Dr. D.Y. Patil University*, 2., 124–127. <https://doi.org/10.4103/0975-2870.126309>
- Kempler P. (2022): A 2-es típusú cukorbetegség incidenciája, prevalenciája, a kórházi kezelés mutatói és a betegség költségei hazánkban. *Diabetologia Hungarica*, 2., <https://doi.org/10.24121/dh.2022.5.2>
- Kim, S. J., Kim, D. J. (2012): Alcoholism and diabetes mellitus. *Diabetes & Metabolism Journal*, 2., 108–115. <https://doi.org/10.4093/dmj.2012.36.2.108>
- Kis J. T. (2011): Kikből legyenek a diabetológusok? *Elitmed*, 2011. 08. 15. <https://elitmed.hu/ilam/klinikum/kikbol-legyenek-a-diabetologusok> (Letöltés: 2026. 02. 08.)
- Kiss Z., Jermendy G., Rokszin G. A., Abonyi-Tóth Z., Bajcsayné Fábián I., Kempler P., Wittmann I. (2021): A 2-es típusú hazai cukorbetegek többéthalálzásának nem és korcsoport szerinti értékelése. *Diabetologia Hungarica*, 3., 161–173. <https://doi.org/10.24121/dh.2021.15>
- Kollányi, Z., Bálint, L., Susovits, K., Csépe, P., Kovács, K. (2023): Inequalities in Diabetes Mortality between Microregions in Hungary. *International Journal of Public Health*, 68., 1606161. <https://doi.org/10.3389/ijph.2023.1606161>

- Kollányi Zs., Szántó Zs., Kovács K. (megjelenés alatt, várható megjelenés: 2026): „Ez a világ most nem kezért” – Étkezés és életmenedzsment a cukorbetegséggel élők körében. *Esély*
- Koós B. (2015): A szegénység és depriváció a magyar településállományban az ezredfordulót követően – avagy kísérlet a települési deprivációs index létrehozására. *Tér és Társadalom*, 1., 53–68. <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2681>
- Kovács, N., Pálincás, A., Sipos, V., Nagy, A., Harsha, N., Kőrösi, L., Papp, M., Ádány, R., Varga, O., Sándor, J. (2019): Factors Associated with Practice-Level Performance Indicators in Primary Health Care in Hungary: A Nationwide Cross-Sectional Study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17., 3153. <https://doi.org/10.3390/ijerph16173153>
- Kramer, J. R., Ledolter, J., Manos, G. N., Bayless, M. L. (2000): Stress and metabolic control in diabetes mellitus: methodological issues and an illustrative analysis. *Annals of Behavioral Medicine*, 1., 17–28. <https://doi.org/10.1007/BF02895164>
- KSH (2023): *Tájékoztatósi adatbázis: Népesség és társadalomstatisztika / egészségügy / megbetegedések, balesetek/felnőttek betegségei*. <https://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haDetails.jsp?query=kshquery&lang=hu> (Letöltés: 2023. 03. 13.)
- Lawton, J., Peel, E., Parry, O., Araoz, G., Douglas, M. (2005): Lay perceptions of type 2 diabetes in Scotland: bringing health services back in. *Social Science & Medicine*, 7., 1423–1435. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2004.08.013>
- Lloyd, C., Smith, J., Weinger, K. (2005): Stress and diabetes: A review of the links. *Diabetes Spectrum*, 2., 121–127. <https://doi.org/10.2337/diaspect.18.2.121>
- Losonczi, A., Kazinczi, C., Fehervari, F., Illenyi, M., Herold, Z., Palmai, D., Rigo, A., Varga, E., Zemplenyi, Z. M., Vincze, A., Nagy, G. (2025): The Relationship Between Quality of Life, Diabetes Distress, and Metabolic Control in Hungarian Type 1 Diabetic Patients: A Cross-Sectional Study. *Diabetology*, 3., 19. <https://doi.org/10.3390/diabetology6030019>
- Marek E., Kalmár R., Faubl N., Orsós Z., Németh T. (2020): Előítéletek és hatásaik az egészségügyi ellátásban. Egy felmérés tanulságai. *Orvosi Hetilap*, 19., 789–796. <https://doi.org/10.1556/650.2020.31694>
- Mason, S. M., Wright, R. J., Hibert, E. N., Spiegelman, D., Jun, H. J., Hu, F. B., Rich-Edwards, J. W. (2013): Intimate partner violence and incidence of type 2 diabetes in women. *Diabetes Care*, 5., 1159–1165. <https://doi.org/10.2337/dc12-1082>
- Mayshak, R., Curtis, A., Coomber, K., Tonner, L., Walker, A., Hyder, S., Liknaitzky, P., Miller, P. (2022): Alcohol-Involved Family and Domestic Violence Reported to Police in Australia. *Journal of Interpersonal Violence*, 3-4., NP1658–NP1685. <https://doi.org/10.1177/0886260520928633>
- Molnár G. A. (2022): A diabetológiai alapellátás és szakellátás helyzete és jövője. *Diabetologia Hungarica*, 2., 155–169. <https://doi.org/10.24121/dh.2022.5.17>
- Moos, R. H., Brennan, P. L., Schutte, K. K., Moos, B. S. (2010): Spouses of older adults with late-life drinking problems: health, family, and social functioning. *Journal of Studies on Alcohol and Drugs*, 4., 506–514. <https://doi.org/10.15288/jsad.2010.71.506>
- Nagy C. (2021): *A magyar lakosság elkerülhető korai halálózásának jellegzetességei és azok összefüggése a társadalmi-gazdasági helyzettel*. Doktori (PhD) értekezés, Debreceni Egyetem
- Neményi M., Ságvári B., Tardos K. (2019): *A diszkrimináció személyes és társadalmi észlelése és az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság*. Egyenlő Bánásmód Hatóság – Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Budapest http://real.mtak.hu/104962/1/EBH_2019_FI-NAL_20191208_HU_vegles.pdf (Letöltés: 2023. 03. 20.)
- Ni Mhurchu, C., Vandevijvere, S., Waterlander, W., Thornton, L. E., Kelly, B., Cameron, A. J., Snowden, W., Swinburn, B. (2013): Monitoring the availability of healthy and unhealthy foods and non-alcoholic beverages in community and consumer retail food environments globally. *Obesity Reviews*, S1., 108–119.
- O'Donnell, S. (2020): 'Your wealth is your health': the fundamental causes of inequalities in diabetes management outcomes: a qualitative analysis. *Sociology of Health & Illness*, 7., 1626–1641. <https://doi.org/10.1111/1467-9566.13156>

- Oh, J. I., Lee, K. J., Hipp, A. (2024): Food deserts exposure, density of fast-food restaurants, and park access: Exploring the association of food and recreation environments with obesity and diabetes using global and local regression models. *PLoS ONE*, 4., e0301121. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0301121>
- Pouwer, F., Kupper, N., Adriaanse, M. C. (2010): Does emotional stress cause type 2 diabetes mellitus? A review from the European Depression in Diabetes (EDID) Research Consortium. *Discovery Medicine*, 45., 112–118. <https://www.discoverymedicine.com/Frans-Pouwer/2010/02/11/does-emotional-stress-cause-type-2-diabetes-mellitus-a-review-from-the-european-depression-in-diabetes-edid-research-consortium> (Letöltés: 2026. 02. 08.)
- Rose, D., Bodor, J. N., Hutchinson, P. L., Swalm, C. M. (2010): The importance of a multi-dimensional approach for studying the links between food access and consumption. *The Journal of Nutrition*, 6., 1170–1174. <https://doi.org/10.3945/jn.109.113159>
- Salize, H. J., Jacke, C., Kief, S., Franz, M., Mann, K. (2013): Treating alcoholism reduces financial burden on care-givers and increases quality-adjusted life years. *Addiction*, 1., 62–70. <https://doi.org/10.1111/j.1360-0443.2012.04002.x>
- Sanderson, M., Cook, M., Brown, L. L., Mallett, V., Coker, A. L. (2023): Lifetime Interpersonal Violence or Abuse and Diabetes Rates by Sex and Race. *American Journal of Preventive Medicine*, 5., 783–791. <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2023.06.007>
- Schomerus, G., Lucht, M., Holzinger, A., Matschinger, H., Carta, M. G., Angermeyer, M. C. (2011): The stigma of alcohol dependence compared with other mental disorders: a review of population studies. *Alcohol and Alcoholism*, 2., 105–112. <https://doi.org/10.1093/alcac/agq089>
- Sharma, K., Akre, S., Chakole, S., Wanjari, M. B. (2022): Stress-Induced Diabetes: A Review. *Cureus*, 9., e29142. <https://doi.org/10.7759/cureus.29142>
- Sharma, N., Sharma, S., Ghai, S., Basu, D., Kumari, D., Singh, D., Kaur, G. (2016): Living with an alcoholic partner: Problems faced and coping strategies used by wives of alcoholic clients. *Industrial Psychiatry Journal*, 1., 65–71. <https://doi.org/10.4103/0972-6748.196053>
- Surwit, R. S., Schneider, M. S., Feinglos, M. N. (1992): Stress and diabetes mellitus. *Diabetes Care*, 10., 1413–1422. <https://doi.org/10.2337/diacare.15.10.1413>
- Szalai J. (1986): *Az egészségügy betegségei*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Takahashi, F., Okada, H., Hashimoto, Y., Kurogi, K., Murata, H., Ito, M., Fukui, M. (2024): Association between alcohol consumption and incidence of type 2 diabetes in middle-aged Japanese from Panasonic cohort study 12. *Scientific Reports*, 14., 20315. <https://doi.org/10.1038/s41598-024-71383-6>
- Tempier, R., Boyer, R., Lambert, J., Mosier, K., Duncan, C. R. (2006): Psychological distress among female spouses of male at-risk drinkers. *Alcohol*, 1., 41–49. <https://doi.org/10.1016/j.alcohol.2006.09.032>
- Uzzoli A., Vitrai J., Tóth G. (2017): Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés területi egyenlőtlenségeinek vizsgálata az akut szívizominfarktus okozta halálozás adatainak felhasználásával. *Egészségfejlesztés*, 3., 7–17. <https://doi.org/10.24365/ef.v58i3.173>
- Uzzoli A. (2020): Az egészségyenlőtlenségek területi különbségei Magyarországon – az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés szerepének értelmezése. *Közép-Európai Közlemények*, 4., 9–24.
- Uzzoli, A., Egri, Z., Szilágyi, D., Pál, V. (2020): Does better availability mean better accessibility? Spatial inequalities in the care of acute myocardial infarction in Hungary. *Hungarian Geographical Bulletin*, 4., 401–418. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.69.4.5>
- Vokó Z., Nagyjánosi L., Kaló Z. (2009): A cukorbetegség közvetlen egészségügyi költségei Magyarországon. *Lege Artis Medicinae*, 12., 775–780.
- Vokó, Z., Beran, D., Pusztai, Z., Bak Pedersen, H., Evetovits, T., Szigeti, S. (2014): *Better non-communicable disease outcomes: Challenges and opportunities for health systems. Hungary country assessment: Focus on diabetes*. World Health Organization Regional Office for Europe <https://apps.who.int/iris/handle/10665/148190> (Letöltés: 2023. 03. 13.)
- Weitzman, A., Goosby, B. J. (2020): Intimate partner violence, circulating glucose, and non-communicable Disease: Adding insult to injury? *SSM - Population Health*, 13., 100701. <https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2020.100701>

Betegellátás: önálló új misszió az egészségügyi felsőoktatásban?

Patient care: a new independent mission in medical higher education?

SOLTI PÉTER, KONCZOSNÉ SZOMBATHELYI MÁRTA,
ANDRÁS ISTVÁN

SOLTI Péter: PhD hallgató; Széchenyi István Egyetem, Regionális- és Gazdaságtudományi Doktori Iskola; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; solti.peter.ferenc@sze.hu; <https://orcid.org/0009-0000-5844-1747>

KONCZOSNÉ SZOMBATHELYI Márta: egyetemi tanár; Széchenyi István Egyetem, Apáczai Csere János Pedagógiai, Humán- és Társadalomtudományi Kar, Bölcsészettudományi- és Humánerőforrás-fejlesztési Tanszék; 9026 Győr, Egyetem tér 1.; kszm@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5248-7752>

ANDRÁS István: rektor; Dunaújvárosi Egyetem; 2400 Dunaújváros, Tancsics Mihály u. 1/a.; andras@uniduna.hu; <https://orcid.org/0009-0006-4465-3259>

KULCSSZAVAK: felsőoktatás; egészségügy; területi politika; regionális fejlesztés; klinikai központ

ABSZTRAKT: A tanulmány célja három meghatározó vidéki tudományegyetem (a Debreceni Egyetem, a Pécsi Tudományegyetem és a Szegedi Tudományegyetem) példáján keresztül a magyar felsőoktatás egészségügyi közfeladat-ellátásban játszott szerepének feltárása. A kutatás azt vizsgálja, hogy miként járul hozzá az egyetemek egészségügyi tevékenysége a regionális kohézió erősítéséhez, a területi egyenlőtlenségek mérsékléséhez és a helyi társadalmak életminőségének javításához. A cikk a kutatás céljainak és elméleti háttérének ismertetésével indul, majd bemutatja a kormányzati felsőoktatási és területi politikák, valamint az állami egészségügyi prioritások szerepét az egyetemek regionális hatásainak formálásában. Ezt követi az intézményi stratégiai dokumentumok elemzése, amely rávilágít az egészségügyi feladatellátás egyetemi fejlesztési irányokban elfoglalt helyére. Végül, a tanulmány összegzi a főbb következtetéseket. A módszertan dokumentumelemzésre épül, amely magába foglalja a hazai területfejlesztési és egészségpolitikai stratégiákat, valamint az érintett intézmények honlapjait, intézményfejlesztési terveit és egyéb stratégiai anyagait. Az eredmények alapján a betegellátási funkció megerősödése új stratégiai lehetőséget kínál a vidéki tudományegyetemek számára: erősíti regionális beágyazottságukat, növeli országos jelentőségüket és hozzájárul a fenntartható térségi fejlődéshez. A betegellátás – részben elkülönülve az oktatás, a kutatás és a harmadik misszió klasszikus szerepkörétől – egyfajta „negyedik misszióként” is értelmezhető, amely ugyanakkor visszahat az egyetemek hagyományos funkcióira is. A vizsgált intézmények egészségügyi közfeladat-ellátása nem csupán a régiók ellátásának színvonalát és hozzáférhetőségét javítja, hanem számottevő multiplikátorhatást gyakorol a regionális gazdaságra, az innovációra és a humán erőforrás-fejlesztésre is.

Péter SOLTI: PhD student; Doctoral School of Regional and Economic Sciences, University of Győr; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; solti.peter.ferenc@sze.hu; <https://orcid.org/0009-0000-5844-1747>

Márta KONCZOSNÉ SZOMBATHELYI: professor; Department of Humanities and Human Resources, Apáczai Csere János Faculty of Humanities, Education and Social Sciences, University of Győr; Egyetem tér 1., H-9026 Győr, Hungary; kszm@sze.hu; <https://orcid.org/0000-0001-5248-7752>

István ANDRÁS: rector; University of Dunaujváros; Táncsics Mihály u. 1/a., H-2400 Dunaujváros, Hungary; andras@uniduna.hu; <https://orcid.org/0009-0006-4465-3259>

KEYWORDS: higher education; health care; regional policy; regional development; clinical center

ABSTRACT: The aim of the paper is to investigate the role played by Hungarian medical higher education in healthcare provision, with particular reference to three leading rural universities: the University of Debrecen, the University of Pécs, and the University of Szeged. The objective of this study is to ascertain the manner in which the health-related initiatives of these institutions contribute to the enhancement of regional cohesion, the mitigation of territorial inequalities, and the improvement of the quality of life within local communities.

The article is structured in accordance with these objectives. Firstly, the theoretical underpinnings of the research are presented, outlining the evolution of university missions and the growing significance of regional engagement. In the subsequent phase of the study, the focus shifts to governmental higher education and regional development policies, together with the state's approaches to university-based healthcare provision. The following section analyses institutional strategic materials and development plans, enabling the identification of the position of healthcare-related activities within university development strategies. The discussion concludes with key findings concerning the regional significance, institutional embeddedness, and prospective relevance of healthcare as a university function.

The methodology of the study is grounded in systematic document analysis, whereby domestic regional development and health policy strategies, as well as institutional development plans, websites, and other strategic materials of the universities concerned, are examined. This methodological approach facilitates a nuanced exploration of the interaction between national policy frameworks and institutional objectives.

The findings indicate that the enhancement of the patient care function can be regarded as a novel strategic opportunity for rural universities. The evidence presented indicates that this function serves to consolidate their regional embeddedness, augment their national significance, and contribute to sustainable regional development. Furthermore, it has been posited that the provision of patient care may be conceptualised as a distinct "fourth mission" of the university. This fourth mission operates partially outside the traditional domains of education, research, and the third mission, yet simultaneously exerts feedback effects upon them by influencing training pathways, research priorities, and community-oriented activities.

The conclusions indicate that the provision of public health services by the examined institutions enhances the accessibility and quality of healthcare in their respective regions. Furthermore, it has been demonstrated that such services generate significant multiplier effects on the regional economy, innovation capacity, and human resource development. Moreover, the findings indicate that university-led healthcare provision contributes to long-term territorial resilience, addressing demographic and workforce challenges while strengthening the universities' role as key regional public actors.

Bevezetés

A felsőoktatási intézmények nem csupán tudásközpontok, hanem térformáló szereplők is, melyek jelentős hatást gyakorolnak régiójuk gazdasági és társadalmi fejlődésére. Ez a megállapítás kiemelten érvényes azokra a nagy vidéki tudományegyetemekre, amelyek egyre jelentősebb egészségügyi irányítási feladatszerkezettel rendelkeznek, emellett tágabb térségük kiemelkedő fontosságú intézményei és csúcsgazdálkodói – ezáltal motorjai – is egyben. E körülményekből adódóan, szerepük az országos területi politika alakításában is meghatározó.

A hazai felsőoktatási és egészségügyi rendszer metszéspontjainak vizsgálata mindeddig kevésbé került a területi politika fókuszába, noha ezek a kapcsolódások érdemi hatást gyakorolnak a regionális fejlődésre. Jelen tanulmány ezt a hiányt kívánja pótolni a három meghatározó vidéki tudományegyetem – a Debreceni Egyetem, a Szegedi Tudományegyetem és a Pécsi Tudományegyetem – komplex szerepének elemzésével. A vizsgálat a területi politika, az oktatáspolitikai és az egészségpolitika metszéspontjaira összpontosít: feltárja azokat az ágazatpolitikai elképzeléseket, amelyek révén ezen felsőoktatási intézmények egészségügyi közfeladat-ellátási szerepe stratégiai jelentőségre tesz szert. Az elemzés bemutatja, hogy miként váltak ezek a szereplők nemcsak a hazai felsőoktatás és egészségügyi ellátás pilléreivé, hanem térségi közszolgáltatási központokká is, amelyek nagymértékben befolyásolják régióik képzettségi és egészségügyi mutatóit, és ezáltal közvetett hatással vannak azok gazdasági fejlődésére. A Semmelweis Egyetemmel ugyanakkor nem foglalkozik jelen tanulmány. Bár egészségtudományi profilú felsőoktatási intézmény ez is, képzési portfóliója a másik három egyetemhez képest kevésbé heterogén, fővárosi székhelyű intézményként pedig – Közép-Magyarország régiójának sajátos helyzetéből adódóan – a térségfejlesztésben kisebb, illetve eltérő szerepet játszik, mint a kiemelt vidéki egyetemek.

Magyarországon kisebb-nagyobb mértékben mind a fejlesztéspolitika, mind pedig az egészség- és felsőoktatás-politika foglalkozott az egészségügyi felsőoktatási intézmények és az egészségügy területi beágyazottságának erősítésével az elmúlt évtizedekben. A „Fokozatváltás a felsőoktatásban” című középtávú szakpolitikai stratégia, az „Egészséges Magyarország 2021–2027” egészségügyi ágazati stratégia, a *Nemzeti Népegészségügyi Program Tervezet (2023–2033)*, illetve az *Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió* céljai között számos kapcsolódási pont azonosítható, ugyanakkor e színergiák nem mindig érvényesülnek a gyakorlatban, bizonyos esetekben más szakpolitikai elképzelések felülírják a stratégiai szinten már megjelenített célokat.

A tanulmány dokumentumelemzésen alapul, kiemelt figyelmet fordít a központi ágazati és helyi (egyetemi) stratégiai célok közötti kapcsolódások feltárára. Célja pedig annak vizsgálata, hogy a fenti szakpolitikai stratégiák egyetemeiket és egészségügyi ellátást érintő metszéspontjai hol kapcsolódnak az egyetemek regionális és országos szerepéhez, mennyiben jelentkezik kiemelt elvárásként az egyetemek irányába az eredeti oktatási-kutatási és harmadik missziós szerepkörük mellett (vagy azon belül) a markáns betegellátási szerepkör.

Elméleti áttekintés

Az egyetemi szerepek folyamatos változása, a klasszikus szerepek mellett a harmadik misszió feltűnése és erősödése, valamint az ezekhez kapcsolódó irányítási modellek, az állam és a felsőoktatási intézmények viszonya régóta kedvelt és kutatott témája az irányítás kérdéseivel foglalkozó szerzőknek (Clark 1983, 1998; Etzkowitz 1997; Gornitzka, Massen, de Boer 2017; van Vaught, de Boer 2015).

A felsőoktatási intézmények funkciói több dimenzióban értelmezhetők. Az egyetemek elsődleges feladata továbbra is a képzés, a versenyképes tudással felvértezett munkaerő biztosítása. Az ún. humboldti fordulat óta az egyetemek további alapvető feladata a kutatás (beleértve az alap- és alkalmazott kutatásokat), mára azonban a hangsúly eltolódott a kísérleti fejlesztések, valamint a nemzetközi kutatási hálózatokba történő integrálódás felé. A kutatási tevékenységek révén az egyetemek nemcsak új tudást hoznak létre, hanem közvetlenül is hozzájárulnak az innovációhoz és a technológiai fejlődéshez. A felsőoktatási intézmények fejlődéséről, feladataik, illetve misszióik alakulásáról Erdős Katalin (2024) ad átfogó képet.

A 20. század második fele óta egyre jelentősebbé vált az egyetemek azon rendeltetése, hogy aktív közreműködői legyenek a térség- és gazdaságfejlesztésnek. Ez a funkció elsősorban tudástranszferen és együttműködésen alapul, amelyben a felsőoktatás, az innováció és a gazdasági környezet összekapcsolódik. A felsőoktatási intézmények különösen a periférikus térségekben töltenek be meghatározó szerepet a helyi gazdaságban: nemcsak nagy munkáltatók, hanem – a hallgatói jelenlét révén – a fogyasztói kereslet élénkítői is. A térségi beágyazottság mellett ugyanakkor elengedhetetlen a nemzetközi kapcsolódás, mivel a kutatási eredmények nemzetközi tudáshálók nélkül nem hasznosíthatók hatékonyan. Az egyetemek hosszú távon stabil, „tartós” szereplői a helyi társadalomnak, így nemcsak az oktatásban és a kutatásban, hanem a társadalmi fejlesztésben is fontos feladatuk van. Ennek megvalósításához szoros kapcsolatot kell ápolniuk a helyi önkormányzatokkal, a civil szervezetekkel és a gazdasági szereplőkkel. Ez a szerepvállalás a regionálisan elkötelezett, közösségi szolgálatot vállaló egyetem modellje felé mutat, ami a társadalmi felelősségvállalás hangsúlyozásával a területi felzárkóztatáshoz és közösségfejlesztéshez járul hozzá (Gál 2014).

Nemzetközi viszonylatban számos kutató (például Burton Clark, Henry Etzkowitz, Elias Carayannis, John Goddard, Paul Chatterton, Krzysztof Pawlowski) vizsgálta és vizsgálja, hogy a változó körülmények miként alakítják az egyetemek feladatait, környezetükkel ápolt viszonyát, tevékenységük összetételét, továbbá társadalmi intézményrendszerben elfoglalt helyét. Az egyetemek 1980-as években megfigyelhető ún. vállalkozói fordulata (lásd a Henry Etzkowitz nevéhez kötődő „hármasspirál” elméletet, továbbá az Elias Carayannis által továbbfejlesztett „négyes és ötös spirál” koncepciókat) megváltoztatta az egyetemek pozícióját a társadalmi intézményrendszerben. Több hazai egyetemen önálló ku-

tatóműhely foglalkozik a felsőoktatási intézmények regionális szerepével (lásd Rechnitzer János, Lengyel Imre, Bartha Ildikó, Erdős Katalin, Gál Zoltán, Lukovics Miklós, Polónyi István, Hrubos Ildikó és más szerzők munkáit). Így komoly feladatot jelent a nemzetközi és a hazai szakirodalom részletes feltárása, továbbá a kevésbé kidolgozott irányok, kiaknázatlan kutatási lehetőségek azonosítása.

Az egyetemek regionális szerepének erősödése, valamint vállalkozói és szolgáltatói attitűdjének vizsgálata nemzetközi és hazai szinten egyaránt intenzíven kutatott terület (lásd Carayannis, Campbell 2012; Clark 1998; Etzkowitz, Leydesdorff 2000). Az általunk vizsgált három intézmény esetében kiemelendő, hogy a magyar felsőoktatási rendszerben – harmadik missziós feladataik révén – meghatározó regionális szolgáltató szerepet töltenek be. E helyi-térsgégi elkötelezettségük (Chatterton, Goddard 2000; Wissema 2009) legmarkánsabban az orvos- és egészségtudományi képzésekben és kutatásokban, valamint az egyes esetekben önálló misszióként megjelenő, felértékelődő regionális betegellátási tevékenységben érhető tetten. Mindezek alapján stratégiai érdek, hogy a területi és a felsőoktatási politika tudatosan építsen ezen intézmények közvetlen és közvetett hatásaira: ezt az egészségügyi feladatrendszer kapcsán más európai országokban is megteszik (Borlaug, Aanstad 2021). Szerepük világos azonosítása és célzott erősítése nemcsak az érintett régiók képzettségi és egészségügyi mutatóit javíthatja, hanem hosszú távon is stabil és fenntartható pályára állíthatja térségeik gazdasági fejlődését.

Kormányzati politikák és az egyetemek regionális hatásai

A hazai felsőoktatás fejlődésének – az intézményrendszer átalakítása mellett – lényeges tényezője, hogy a magyarországi régiók önmagukban nem meghatározó szereplői az innovációs politikának: regionális politikája inkább az államnak van. Polónyi István és Tóth Dorina Anna (2017) felveti a kérdést, hogy a központi politika mennyiben közvetít tudatosan az egyetemek felé regionális szerepet erősítő hatásokat. Lengyel Imre a probléma megfogalmazásában még tovább megy, amikor kijelenti, hogy a „hazai felsőoktatás olyan ’állatorvosi ló’, amelyen jól vizsgálhatók a terület- és településfejlesztési politika betegségei” (Lengyel 2023, 72.). Véleménye szerint széles körben elfogadott felsőoktatási politika nem létezik, az egyes ad hoc ágazati döntések gyakran ellentétesen hatnak a felsőoktatási fejlesztési célokkal. Tudatos állami szerepvállalás nélkül ugyanakkor a vidéki egyetemek innovációs lehetőségei nem használhatók ki megfelelő mértékben (Gál 2014).

Az elmúlt csaknem húsz év kormányzati elképzeléseinek tükrében megállapítható, hogy a felsőoktatás regionális fejlesztési szerepe megtalálható volt már a 2008-ban meghirdetett Pólus Programban is (Bartha 2016a). Bár e koncepció inspiráló kormányzati elképzelésnek tűnt, a finanszírozási háttér, az intézményi, a központi államigazgatási, illetve a regionális gazdasági felkészültség is hiányzott

a hatékony végrehajtásához (Rechnitzer 2011). A 2010 után nyilvánossá vált kormányzati fejlesztési elképzelések már az egyetemek harmadik missziós tevékenységét célozták meg, és a gazdaságilag hasznosítható tudástermelés fontosságát hangsúlyozták (Bartha 2016a). Az egészségügyi ellátás az érintett felsőoktatási intézmények életében az ún. oktatás-kutatás-betegellátás hármas egységének részeként volt azonosítható: önálló szerepe csak az elmúlt négy-öt évben vált egyre kevésbé megkérdőjelezhetővé.

A 2020-as években a központi kormányzat által kezdeményezett fenntartói modellváltás az államháztartási kontrollmechanizmusok által meghatározott finanszírozási béklyók egy részét oldotta, új lehetőségeket nyitott az intézmények előtt. Kérdés ugyanakkor, hogy a vállalt közszolgáltatások (közfeladatok) – például a nagy vidéki tudományegyetemek egészségügyi közfeladattömege vagy a szakképzési intézmények fenntartásában lévő egyetemi érdekeltségek – ezt követően mennyiben tudnak megjelenni: az új fenntartói formában működő felsőoktatási intézmények kulcsszereplői lesznek-e a regionális közfeladat-ellátásnak (Bartha 2016b).

Az alábbiakban megvizsgáljuk a kiválasztott ágazati stratégiai dokumentumokban az egészségügyi felsőoktatás funkcióit, különösen annak egészségügyi ellátásban betöltött szerepeit, az ezzel kapcsolatos állami elképzeléseket, valamint stratégiai célokat.

Az egyetemek egészségügyi tevékenysége az állami stratégiákban

Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió

A Nemzeti Fejlesztés 2030 – Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió [1/2014. (I. 3.) OGY határozat] az „átgondolt, a gazdasági fejlődéssel együtt kialakított felsőoktatást” a hosszú távú fejlődést megalapozó társadalomstratégiai területek közé sorolja (OFTK, 63.). A dokumentum (továbbiakban: OFTK) a területi prioritások között kiemeli, hogy mérsékelni kell a felsőoktatás Budapest-központúságát, és célzott fejlesztéseket kell biztosítani, igazodva a konvergencia régiók intézményeinek tényleges társadalmi-gazdasági szerepéhez. Fontos szempont a közlekedési kapcsolatok javítása az azonos felsőoktatási térséghez tartozó intézmények között, illetve az egyetemek közösségi közlekedéssel és kerékpárutakkal történő elérhetőségének biztosítása. Az OFTK hangsúlyozza, hogy Debrecen, Pécs és Szeged egyetemei országos jelentőségű felsőoktatási és egészségügyi központok, amelyek a szellemi élet vidéki alternatíváit erősítve az innováció új helyszíneit teremthetik meg. Jelenlétük elősegíti a nemzetközi tudományos és gazdasági munkamegosztásba, különösen az európai hálózatokba és határ menti együttműködésekbe történő bekapcsolódást.

Az egészségügy ágazatban az OFTK számos területi prioritást határoz meg, amelyek közvetlenül érintik a három egyetem egészségügyi ellátási feladatrendszerét. A prioritásokat leíró felsorolást követő megjegyzésekben az aktuális helyzetet bemutató reflexiók olvashatók.

- „Az egészségügyi és szociális szolgáltatások terén tapasztalható területi különbségek mérséklése, különös tekintettel a perifériák egészségügyi ellátásának fejlesztésére” (OFTK, 211.).

A területi különbségek mérséklése még várat magára; a 2020-ban begyűrűző COVID-19 járvány és az egészségügyi irányítás 2020-ban történt átalakítása is fenntartotta a területi különbségeket, és ebben az intézményi átszervezések sem jelentettek érdemi változást.

- „A különböző földrajzi területek egészségügyi szükségleteit, ellátási kapacitások forrásigényeit figyelembe vevő szükségletterkép és kapacitástervezési rendszer kiépítése, folytatása kiemelt feladat” (OFTK, 211-212.).

A DE, az SZTE és a PTE egészségügyi ellátásszervezési feladatrendszere a szervezetükbe beolvadt városi kórházak teljes feladatrendszerének átvételével 2023 júliusa¹ óta kiterjed nemcsak az otthont adó városok és vonzáskörzetük, hanem (Csongrád-Csanád kivételével) az érintett vármegyék teljes járó- és fekvőbeteg szakellátására. Így az egyetemek ebben a feladatban az állami egészségirányítás vármegyei – sőt, regionális – szintű partnereivé válhatnak. Ilyen jellegű egyetemi szerepvállalás ugyanakkor a Nyugat- és Közép-Dunántúl régióiban nem jelent meg, bár a Széchenyi Egyetem részéről folyamatosan fogalmazódnak meg állami egészségügyi intézményirányítással kapcsolatos szerepvállalási javaslatok.²

- „A speciális erőforrásokat igénylő szakterületek centralizált, míg a beteg-közel ellátások (pl. egynapos ellátás, járóbeteg-ellátás, házi betegápolás) decentralizált fejlesztésének elősegítése érdekében tett intézkedések” (OFTK, 212.).

A három vizsgált egyetem klinikai központjai – elsődleges, magas progresszivitási szintű betegellátási feladatuk mellett – széles körű egészségügyi szolgáltatásokat nyújtanak az alapellátástól a járóbeteg- és fekvőbeteg-szakellátáson át a sürgősségi ellátási feladatokig a városukban, a régiójukban és az ország távolabbi térségeiben élő lakosok számára, így komplex fejlesztésük érinti ezt a prioritást.

- „Az ellátórendszerek szervezésének tükröznie kell a településhálózati-vonzáskörzeti, valamint határmenti sajátosságokat, ügyelve arra, hogy a szolgáltatásokhoz való hozzáférés minden társadalmi csoport és terület számára biztosítva legyen. Város és térsége ellátásának megszervezése integrált megközelítést igényel, de javítani kell a kisebb településekről történő elérhetőséget is” (OFTK, 212.).

Az egészségügyben jelentkező humán erőforrás-hiányok³ és infrastruktúrális problémák eredményeként jelentősen csökkentek a közvetlen lakossági hozzáférési lehetőségek bizonyos szolgáltatásokhoz. Ez a szakmaportfóliók folyamatos ártértékelését igényli a lakossági elérhetőség elsődlegessége érdekében.

- „Az ellátórendszer és az egészségipar (pl. orvosi berendezések és eszközök gyártása, gyógynövényipar) komplex, egymásra épülő fejlesztésének tervezése során fon-

tos olyan centrumok kialakítása, amelyek magas technológiai színvonalú szolgáltatásokat, korszerű diagnosztikai eljárásokat és ellátási formákat tehetnek elérhetővé Budapesten kívül is” (OFTK, 212.).

Az egészségügyi felsőoktatási intézmények ideális központokká tehetők, hiszen a területet érintő képzési és kutatási kapacitással is rendelkeznek, az egészségipari szereplőkkel folytatott egyeztetéseket követően pedig a gyártókapacitások is kiépíthetők lennének.

Bár az OFTK elfogadásakor a COVID-19 járvány és az egészségügyi válság hatásai még nem voltak előre láthatók, a dokumentum célkitűzései ma is relevánsak. A vizsgált intézmények kiemelt szerepe különösen abban ragadható meg, hogy nemcsak teljes vármegyék egészségügyi ellátásának irányításáért felelnek, hanem az orvos- és egészségügyi tudományi képzések, a szakképzések és a magas progresszivitású klinikai infrastruktúra révén egyúttal érdemben emelhetik a regionális egészségügyi ellátás színvonalát és szervezettségét.

„Fokozatváltás a felsőoktatásban” szakpolitikai stratégia

Az OFTK elfogadásának évében, 2014-ben készített, de azt csak kis mértékben alapul vevő, majd 2016-ban a kormány által is elfogadott felsőoktatási ágazati stratégia (továbbiakban: Fokozatváltás) bizonyos tekintetben jelentős regionális szerepet szánt az egyetemeknek. Ez a megállapítás különösen igaz a vidéki egészségügyi felsőoktatási intézményekre. Az OFTK területi prioritásához kapcsolódóan ez a stratégia is kiemeli a felsőoktatás hangsúlyos szerepét „az ország kevésbé fejlett régióiban, ahol sürgető módon és egyszerre jelentkeznek a társadalmi mobilitás és a gazdaságfejlesztés igényei, viszont az intézményrendszer jelen állapotában csak korlátozottan tud megfelelni e kettős kihívásnak” (Fokozatváltás, 20.).

A vizsgált három egyetemmel kapcsolatos régiófejlesztési célok elsősorban a közösségi terek, a nyilvánosság számára hozzáférhető infrastruktúra és a nyújtott közszolgáltatások (sport, közgyűjtemény, egészségügyi ellátás stb.) biztosítása révén a regionális gazdasági és kulturális élet katalizátor-szerepének betöltésére fókuszálnak. A stratégia – a régiófejlesztési célokhoz illeszkedve – a vizsgált egyetemek közösségi, kulturális és egészségügyi szolgáltatásait tekinti kulcsfontosságúnak, ugyanakkor különös hangsúlyt helyez az orvos- és egészségügyi tudományi, valamint a szociális képzések fejlesztésére. A szociális képzések ugyan nincsenek az egészségügyi ellátási tevékenységet érintő jelen tanulmányunk fókuszában, az időskorú lakosság ellátásával összefüggésben azonban jelentős a szociális és az egészségügyi ágazat – ezáltal pedig a kapcsolódó egyetemi tevékenységek – közötti összefonódás.

Az orvos- és egészségügyi tudományi képzési célkitűzések közé tartozik az orvosképzés volumenének növelése, a klinikai infrastruktúra és oktatás korszerűsítése, az oktatói állomány bővítése, valamint az egészségügyi tudományi képzések gyakorlatorientált fejlesztése. Emellett fontos szerepet kap a felnőttképzés, a gyógyszer-

részeti képzés és kutatás modernizálása, továbbá a hazai egészségiparhoz kapcsolódó egyetemi K+F kapacitások erősítése. A klinikák az elméleti és gyakorlati oktatás együttműködésének helyszíneiként fontos szerepet töltenek be a tananyag kialakításában és a készségfejlesztésben. A stratégia indoklásában nincs még szó a klinikákhoz rendelendő egészségügyi intézményirányítás feladatairól, ez csak 2020-ban jelenik meg külön jogszabályban.⁴ Érdekességként ugyanakkor megemlíthető, hogy a stratégia az orvosképzés infrastrukturális fejlesztését egyes kórházak részleges vagy teljes egyetemi integrációjával kívánta támogatni. Ez az elképzelés – bár elsődlegesen képzési célt szolgált – a későbbi, 2023-as kórházintegrációs döntéseknél is visszaköszönt, tovább erősítve a klinikai központok jelentőségét a regionális egészségügyi ellátás irányításában.

Bár a felsőoktatási szakpolitikai stratégia elsődlegesen a képzések és a kutatási háttér fejlesztése felől közelít, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a magyar felsőoktatás-politika mindig is úgy tekintett az orvosképzést végző egyetemekre, mint a hazai felsőoktatás sikerágazatának (orvosképzés) képviselőire. Az egyetemi és a közpolitikai gondolkodásban teret nyert az elképzelés, miszerint a sikeresség feltétele az oktatás-kutatás-betegellátás korábban már említett, elválaszthatatlanul összekapcsolódó hármas egysége: „a gyógyítás biztosítja a tapasztalatszerzést, amely meghatározza az oktatás és a kutatás kérdéseit, a kutatás megadja, az oktatás pedig közvetíti a válaszokat a gyógyítás számára” (Fokozatváltás, 56.).

„Egészséges Magyarország 2021-2027” Egészségügyi Ágazati Stratégia

2014-ben készült az „Egészséges Magyarország 2014-2020” stratégia, amelynek fő céljai közé tartozott a születéskor várható egészségben eltöltött évek növelése, az egészségtudatos magatartás és az egyéni felelősségvállalás erősítése, valamint a területi egészség-egyenlőtlenségek csökkentése. Ezek a célok a 2021-2027 közötti időszakban is fennmaradtak, hangsúlyozva, hogy megvalósításuk hosszú távú folyamat, amely akár évtizedes intézkedéseket igényel. Az új stratégia ugyanakkor önkritikusan megállapítja, hogy a javuló tendenciák ellenére Magyarország egészségi állapota – részben a különböző kockázati tényezők, részben pedig az egészségügyi ellátás korlátozott hatékonysága miatt – továbbra is elmarad az Európai Unió átlagától (Egészséges Magyarország 2021). Noha a stratégia nem foglalkozik a felsőoktatással, több ponton kiemeli az egyetemek jelentőségét:

- *Klinikai vizsgálatok és kutatás:* a biotechnológiai és digitalizációs fejlesztések nyomán szükségessé válik a klinikai és transzlációs kutatások átalakítása, amelyben az egyetemek meghatározó szerepet kapnak.
- *Új szakmák kialakítása:* EU-projekt keretében az egyetemek klinikai központjai részt vesznek a gyermeksürgősségi és gyermekbaleseti szakmák feltételrendszerének kidolgozásában.
- *Szakorvosképzés fejlesztése:* a képzési rendszer megerősítésére, az utánpótlás biztosítására és a rezidensképzés színvonalának fenntartására van

szükség annak érdekében, hogy a végzett orvosok önálló, körülhatárolt kompetenciákkal rendelkezzenek.

- *Szakpolitikai döntések támogatása:* a népegészségügyi fejlesztésekhez szükséges tudományos bizonyítékok előállítása és szintetizálása érdekében nélkülözhetetlenné válik az egyetemek kutatási kapacitásainak igénybevétele.

Érdekességgként érdemes megemlíteni, hogy bár jelenleg három vármegye esetében is a nem állami fenntartásban lévő felsőoktatási intézmények klinikai központjai látják el a városi kórházak és a járóbeteg-szakellátás szakmai irányítási feladatait (sőt, 2023-ban megtörtént a vármegyei városi kórházak szinte teljes körű integrálása az egyetemek szervezetébe), az ezzel kapcsolatos állami szerepvállalás változásairól nem tesz említést az egészségügyi stratégia.

Nemzeti Népegészségügyi Program Tervezet (2023-2033)

Bár 2024 őszen az egészségügyi ágazat vezetése bejelentette, hogy elkészült az új nemzeti népegészségügyi stratégia⁵ (a továbbiakban: NNPT), annak kormányzati elfogadása még várat magára. Mindazonáltal, a tervezet szövege elérhető a nyilvánosság számára. A dokumentum jelentősebb szerepet szán az országos népegészségügyi feladatok ellátásában az egészségügyi felsőoktatási intézményeknek, mint az egészségügyi stratégia. A dokumentum több területen számít az egyetemek közreműködésére:

- *Egyetemi ifjúság egészségfejlesztése:* a teljes körű intézményi egészségfejlesztés (TIE) felsőoktatásra történő kiterjesztésében az egészségfejlesztő egyetemek mozgalmának erősítésére van szükség.
- *Idősek egészségfejlesztése:* az Egészségfejlesztési Irodák (EFI) az orvos- és egészségügyi tudományi képzéseket folytató egyetemek részvételével ajánlásokat dolgoznak ki az idősebb népesség egészségi állapotának javítására.
- *Mozgásszervi betegségek megelőzése az egyetemeken:* a teljes felsőoktatási rendszerben szükség van a hallgatói sporttevékenységek fejlesztésére és a mozgásszervi betegségekre irányuló prevenciós szempontok beépítésére.
- *Népegészségügyi szemléletformálás:* a népegészségügyi ismereteket és készségeket integrálni kell az egyetemi képzésekbe, emellett erősíteni kell az állami és akadémiai szféra közötti együttműködést a beavatkozások hatásvizsgálatában.
- *Ritka betegségekkel kapcsolatos egyetemi együttműködés erősítése:* az orvosi egyetemeken – együttműködésben az Országos Onkológiai Intézettel – a ritka betegséggel sújtottak ellátására specializálódott hálózatok létrehozása szükséges.
- *Egészségobszervatórium-hálózat kialakítása:* regionális alapú, országos lefedettséget biztosító elemző központot kell létrehozni, amely az állam és az egyetemek partnerségében biztosítja a kutatási háttérrel és az oktatásfejlesztési lehetőségeket a határos népegészségügyi intézkedések kidolgozásához és eredményességük monitorozásához.

A Nemzeti Népegészségügyi Program Tervezete érdemi szerepet szán a felsőoktatási intézményeknek a népegészségügyi programok megvalósításában: ebben a tekintetben az egészségobszervatórium-rendszer kialakítása jelzi talán legeggyértelműbben a felsőoktatási tudás bekapcsolásának szükségességét a népegészségügyi tervezési folyamatokba.

Az országos szintű ágazati stratégiák mellett fontos megvizsgálni az egyes intézmények terveinek, elképzeléseinek alakulását is, különös tekintettel arra, hogy mennyiben reflektálnak az országos elvárásokra, és hová helyezik az egészségügyi ellátást saját célrendszerükben.

Az egészségügy szerepe az egyetemi stratégiákban

A felsőoktatási intézményekre nehezedő gazdasági, technológiai és társadalmi elvárások – így a vizsgálat tárgyát képező egyetemeken belül az egészségügyi ellátási szerepkör megerősödése – új küldetési irányt jelölnek ki, amely az innováció, a versenyképesség és a regionális fejlődés előmozdítását követeli meg. A folyamathoz elengedhetetlen a szervezeti alkalmazkodás és a gyors reagálás, mivel az egyetemek immár a hallgatókért, a befektetőkért és a partnerekért is versenyeznek. E kihívások közepette a stratégiaalkotás kulcsszerepet játszik a sikeres adaptációban és a hosszú távú fennmaradásban (Nagy et al. 2022).

A 2000-es évek eleje óta a felsőoktatási intézmények fenntartó által elvárt kötelezettsége a saját fejlődésükkel kapcsolatos stratégiai gondolkodás. Ennek egyik szabályozásba foglalt megnyilvánulása az Európai Unió tervezési ciklusaihoz igazított intézményfejlesztési terv készítése, melyet a felsőoktatási törvény ír elő.⁶ Az intézményfejlesztési tervek szükségességét az állami fenntartó még a modellváltást megelőzően rögzítette: elvárta, hogy az intézmények kitérjenek terveikben az oktatási, a kutatási és a harmadik missziós célrendszerükre.

Ha megvizsgáljuk a jelen elemzés fókuszában álló egyetemek intézményfejlesztési terveit, látható, hogy a harmadik missziós szerepkörük mellett egyfajta „negyedik misszióként”, önálló szerepben jelenik meg az egészségügyi ellátás. Ez a megállapítás az egyetemi honlapok vizsgálata során is kitűnik (bár ebben a tekintetben a Debreceni Egyetem honlapja kisebb mértékben eltér).⁷ A Pécsi Tudományegyetem és a Szegedi Tudományegyetem esetében az egészségügyi tevékenységgel kapcsolatos információk közvetlenül a főoldalról érhetők el, ugyanakkor az egyetemek harmadik missziós tevékenységével kapcsolatos tartalmi elemekkel csak az egyes menüpontokban elszórtan találkozhatunk. A Debreceni Egyetem esetében viszont az oktatás és a kutatás mellett a harmadik missziós tevékenységek is közvetlenül elérhetők a főoldalról, míg a betegellátás csak a harmadik missziós tevékenységeken belül található meg. Amennyiben pusztán a honlapok alapján tájékozódunk, arra a következtetésre juthatunk, hogy az egészségügyi tevékenység a három felsőoktatási intézmény közül kettő esetében az ok-

tatás és a kutatás – mint első és második misszió – mellett szinte önálló küldetés-ként van jelen.

Visszatérve az intézményfejlesztési tervekre⁸ (IFT), egyértelműen igazolható, hogy a vizsgált egyetemek kiemelt figyelmet fordítanak az egészségügyi tevékenység bemutatására, mind a helyzetelemzés, mind a stratégiai célok vonatkozásában. Szembetűnő ellentmondás a honlapvizsgálatok eredményeihez képest, hogy az egyetemek IFT-i közül nem a debreceni, hanem inkább a pécsi esetében érződik az egészségügyi tevékenység kiemelésének hiánya (PTE IFT 2021). A DE és az SZTE is hangsúlyozza az egészségügyi ellátás fontosságát, de Debrecen esetében az oktatási misszió keretei között a „Klinikai Központ: oktatás-kutatás-betegellátás hármas egységének biztosítása” alpont határozza meg az egészségügyi tevékenységet érintő stratégiai célokat, valamint a harmadik missziós és finanszírozási részcélok esetében tartalmaz még érintettségeket az IFT (DE IFT 2021, 21–22.). Az SZTE aktuális IFT-je ezzel szemben az oktatást, a kutatást és a harmadik missziót követően a helyzetértékelés és a stratégiai célok bemutatásánál is önálló fejezetet szentel a gyógyítás funkciójának (SZTE IFT 2021, 19–20., 42–43.). A Szegedi Tudományegyetem esetében ez a tudatosság már a korábbi IFT-k esetében is megfigyelhető volt: az első önálló stratégiai fejezet a 2012–2015-ös időszakot meghatározó IFT-ben jelent meg (SZTE IFT 2012, 227–233.), ezután minden szegedi IFT a helyzetértékelés és a stratégiai célok meghatározásakor is önálló fejezetet tartalmazott a gyógyításról.

Amennyiben tehát az intézményfejlesztési terveket vizsgáljuk, hasonló önállósodási tendenciák tűnnek fel a mindinkább negyedik misszióként kezelt gyógyítás esetében. Különálló tevékenységként természetesen csak az egészségügyi felsőoktatási intézményekben lehet ilyen szembetűnő ez a közfeladat, más egészségügyi képzéssel rendelkező intézmények (Miskolci Egyetem, Széchenyi István Egyetem) esetében az önállóság nem feltétlenül indokolt.

Érdemes kiemelni, hogy a Pécsi Tudományegyetem az intézményfejlesztési terv mellett intézményi stratégiával (a továbbiakban: PTE Stratégia) is rendelkezik, amely a 2023–2030 közötti időszakra sajátos célrendszerrel határoz meg (1. ábra). A célrendszerben az elsődleges prioritást az ún. intézményspecifikus célok jelentik: az egyetem megfogalmazása szerint ezek azokat a célokat foglalják össze, amelyek révén igyekeznek magukat megkülönböztetni a versenytársaiktól. A második prioritást az ún. hazai felsőoktatási feladatokat támogató célok jelentik: itt kapcsolódik be az egyetem a felsőoktatási középtávú stratégia (Fokozatváltás) által elvárt célrendszerbe. Végezetül a speciális missziók szerinti célrendszerrel jeleníti meg az intézmény, ahol az oktatási, a kutatási és a harmadik missziós (az egyetem szóhasználatában: „dimenziós”) célrendszer mellett önállóan szerepel az egészségügyi ellátás. Az egyetem stratégiai célrendszerében az első két prioritásban megjelölt céloknak az egyes dimenziókban mindenhol értelmezhetők a rész-céljai, így a stratégia egyfajta célmátrixként funkcionál.

1. ábra: A Pécsi Tudományegyetem stratégiai célrendszere
(4. misszióként az egészségügyi dimenzió)

The strategic objectives of the University of Pécs (health dimension as its fourth mission)

Forrás: Pécsi Tudományegyetem Stratégia (2023–2030) alapján a szerzők szerkesztése

Az egyetemi intézményfejlesztési tervek a kiemelt képzési területeken belül az orvos- és egészségtudományi képzéshez kapcsolódó célrendszer struktúráját is átveszik a középtávú felsőoktatási stratégiából és annak rész célrendszere mentén határozzák meg saját rész céljaikat. Ebben a tekintetben a három egyetem intézményfejlesztési terve ugyanazt a felépítést követi.

Következtetések

A felsőoktatási intézmények a tudományos és kulturális örökség őrzői, amit az oktatók és kutatók közössége gazdagít és továbbad. Feladatuk a társadalmi-gazdasági igények felismerése, a szükséges erőforrások hatékony felhasználása, valamint olyan szervezeti és működési formák kialakítása, amelyek a tudományos és oktatói munka minőségét emelik (Pupp, Filep 2021). A vizsgált egyetemeken esetében a legfontosabb ilyen társadalmi-gazdasági szükséglet az egészségügyi ellátás biztosítása és ebben az egyetem szerepének megtalálása.

Az intézmények regionális elkötelezettsége és egészségügyi tevékenységeik egyértelmű előtérbe kerülése mindhárom vizsgált egyetem esetében lehetőséget teremt tudományegyetemi szerepük újradefiniálására az egyre tágabban értelmezett térségi fejlődésben. Azaz első és második missziós „klasszikus” feladataik gyakorlása mellett tevékenységük fejlesztésének hangsúlyait egyre inkább régiós szerepkörük erősítése irányába helyezhetik át. Jelentős mértékben megnőtt be-

tegelletési szerepük:⁹ az erre alapozott képzési és kutatási lehetőségeik, valamint harmadik missziós szerepfelfogásuk komoly lehetőségeket teremt. Esetükben tehát felvethető az a gondolat is, hogy nem a humboldti funkciókra épülve fejlődnek tovább, hanem a megnövekedett betegellátási szerepük fog visszahatni „klasszikus” misszióik fejlődésére. Ezt arra alapozva is tehetik, hogy mindannyian régiójuk vezető foglalkoztatói közé tartoznak, városuknak mindenképpen a legnagyobb munkaadói (Kozma, Molnár 2021; Rác et al. 2021; Vida, Lengyel 2021). Hatásuk így kulturálisan és gazdasági értelemben is megkerülhetetlen. Emellett fontosnak tartjuk kiemelni azt is, hogy mindhárom egyetem esetében az orvos- és egészségtudományi képzések és kutatások komoly lehetőségeket kínálnak a régióban működő nagyvállalatokkal folytatott innovációs együttműködések intenzitásának javítására, ami a hazai közepes méretű egyetemeknél (Gál 2016) jellemzőbb folyamat (Bartha 2016a).

Betegellátó tevékenységük mellett – különösen a legnagyobb átvett állami kórházi portfólióval rendelkező Pécs esetében – kitörési pontot jelenthet az állami egészségügy irányításában betöltött egyre hangsúlyosabb szerepük is. Ez lehetőséget ad arra, hogy a régió meghatározó intézményeiként a szervezeti egységeikként működő kórházak által ellátott feladatrendszeren keresztül – például a tudás és technológia magasabb szintű hasznosítása vagy a lakosság életminőségének javítása révén – újabb fejlődési irányokat találjanak.

Ha a közfeladat-ellátás állami megbízáson vagy saját vállaláson alapuló formái alapján még tágabb összefüggésrendszerben vizsgáljuk ezen intézmények szerepét, jól látható, hogy megfelelő fejlesztésük révén az egyetemek szinte a teljes emberi életutat végig kísérhetik egy adott régióban. Az állampolgár a születésétől kezdődően kapcsolatba kerülhet az intézmény által nyújtott szolgáltatásokkal: az egyetem egészségügyi rendszere révén az élet kezdetétől jelen lehet, majd nevelési-oktatási intézményfenntartóként vállalhat részt az óvodai és iskolai nevelésben. Később hagyományos felsőoktatási funkcióján keresztül segítheti a fiatalokat a diploma megszerzésében, majd – saját intézményeiben vagy a régió gazdasági szereplőivel kialakított kapcsolatai által – hozzájárulhat a munkaerőpiacra történő belépéshez is. Emellett, életminőséget javító szolgáltatásokkal (például egészségügyi ellátás, sport, kultúra, rekreáció) hosszú távon is képes támogatni a régió lakosságát. Mindez azt jelenti, hogy egy jól pozicionált és integrált, regionális elkötelezettségű egyetem a társadalom meghatározó szereplőjévé válhat, az egyén életének minden fontosabb szakaszában értékteremtő módon lehet jelen.

Ha az egyetem ilyen mélyen ágyazódik be az egyén életébe, akkor ezen keresztül közvetetten a régió társadalmi-gazdasági igényeit is formálni képes. Az egyetemi jelenlét nemcsak a tudásátadásról szól, hanem arról is, hogy az egyént olyan pályáivra terelje, amely összhangban van képességeivel, érdeklődésével, miközben figyelemmel van a régió fejlődési irányaira és szükségleteire is. Az egyetem ezáltal olyan stratégiai beavatkozási pontokat képes azonosítani és működtetni, ahol az egyéni boldogulás és a térségi fejlődés szinkronba kerülhet, biztosítva ezzel a fenntartható és kiegyensúlyozott társadalmi-gazdasági növekedést.

Jegyzetek

1. Az egyes egészségügyi, egészségbiztosítási és gyógyszerészeti tárgyú törvények módosításáról szóló 2023. évi XIX. törvény 104. § (1) bekezdés, 111. § (1) bekezdés és 115. § (1) bekezdés.
2. A meglévő Egészségtudományi Kar szerepének növelése mellett a Széchenyi Egyetem esetében folyamatosan jelentkezett igény az orvos- és egészség tudományi képzések erősítésére, sőt, 2023 második felében a győri Petz Aladár Megyei Oktató Kórház lehetséges átvételéről is javaslatokat készített az egyetem fenntartója. A hivatalos elképzeléseket az egyetem Intézményfejlesztési Terve (2021–2024) tartalmazza (SZE IFT 2021). Ebben kórházintegrációs törekvések nem szerepelnek (az IFT hallgatói vagy munkatársi hozzáférési belső dokumentumként érhető el).
3. „Magyarországon az uniós átlaghoz viszonyítva alacsonyabb az orvosok és ápolók 1000 főre vonatkoztatott száma. Annak ellenére, hogy 2010 és 2020 között több mint 50%-kal nőtt a magyar egyetemen orvosi diplomát szerettek száma, 2000-től 2019-ig csak 30%-kal nőtt az 1000 főre jutó orvosok száma. Ugyanebben az időszakban az ápolók száma 25%-kal nőtt. Az OECD adatai alapján 2021-ben Magyarországon 1000 lakosra 3,28 orvos és 6,59 ápoló jutott; mindkét arányszám elmarad az EU átlagtól (3,9, illetve 8,4/1000 fő)” (NNPT, 134.).
4. Az állami fenntartású, egészségügyi szakellátást nyújtó egészségügyi szolgáltatók irányításának a veszélyhelyzetben alkalmazandó szabályairól szóló 507/2020. (XI. 17.) Korm. Rendelet.
5. MN (2024): Elkészült a nemzeti népegészségügyi stratégia. Magyar Nemzet, 2024.09.24.
6. A nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény (Nftv.) 12. § (4) bekezdés.
7. A Debreceni Egyetem (<https://unideb.hu/>), a Pécsi Tudományegyetem (<https://pte.hu/hu>) és a Szegedi Tudományegyetem (<https://u-szeged.hu/>) honlapjairól származó információk.
8. A Szegedi Tudományegyetem intézményfejlesztési terveinek korábban elfogadott változatait az intézménytől történt közvetlen adatkérés alapján volt lehetőségünk megvizsgálni.
9. Az egészségügyi szolgáltatások regionális léptékét igazolja, hogy például a Debreceni Egyetem Klinikai Központja a progresszív ellátás centrumaként mintegy 3 millió ember ellátásáért felel (DE IFT 2021).

Irodalom

- Bartha I. (2016a): Az egyetemek, mint a helyi és regionális fejlesztés közpolitikai szereplői. In: Horváth M. T., Bartha I. (szerk.): *Közzolgáltatások megszervezése és politikái. Merre tartanak?* Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 747–759.
- Bartha I. (2016b): Innováció a közfeladat-ellátás szervezésében. In: Horváth M. T., Bartha I. (szerk.): *Közzolgáltatások megszervezése és politikái. Merre tartanak?* Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 761–774.
- Borlaug, S. B., Aanstad, S. (2021): Knowledge Triangle in the Health Sector: The Case of Three Health Faculties in Norway. In: Meissner, D., Gokhberg, L., Kuzminov, Y., Cervantes, M., Schwaag Serger, S. (eds.): *The Knowledge Triangle. Science, Technology and Innovation Studies*. Springer, Cham https://doi.org/10.1007/978-3-030-81346-8_11
- Carayannis, E. G., Campbell, D. F. J. (2012): *Mode 3 knowledge production in quadruple helix innovation systems. Twenty-first-century democracy, innovation, and entrepreneurship for development*. Springer, New York <https://doi.org/10.1007/978-1-4614-2062-0>
- Chatterton, P., Goddard, J. (2000): The response of higher education institutions to regional needs. *European Journal of Education*, 4., 475–496. <https://doi.org/10.1111/1467-3435.00041>
- Clark, B. R. (1983): *The Higher Education System*. University of California Press, Berkeley <https://doi.org/10.1525/9780520340725>
- Clark, B. R. (1998): *Creating Entrepreneurial Universities*. Pergamon, Oxford

- Erdős K. (2024): Egyetemek a regionális fejlődés szolgálatában. *Közgazdasági Szemle*, 11., 1280–1302. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2024.11.1280>
- Etzkowitz, H. (1997): The Entrepreneurial University and the Emergence of Democratic Corporatism. In: Etzkowitz, H., Leydesdorff, L. (eds.): *Universities and the Global Knowledge Economy. The Triple Helix of University-Industry-Government Relations*. Pinter, London and Washington, 141–152.
- Etzkowitz, H., Leydesdorff, L. (2000): The dynamics of innovation: from National Systems and ‘Mode 2’ to a Triple Helix of university–industry–government relations. *Research Policy*, 29., 109–123. [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(99\)00055-4](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(99)00055-4)
- Gál Z. (2014): A felsőoktatás területi szerkezetének változásai. *Educatio*, 1., 108–120.
- Gál Z. (2016): Egyetem és a város. *Educatio*, 2., 220–233.
- Gornitzka, A., Massen, P., de Boer, H. (2017): Change in University Governance Structures in Continental Europe. *Higher Education Quarterly*, 3 (special issue), 274–289. <https://doi.org/10.1111/hequ.12127>
- Kozma G., Molnár E. (2021): Debrecen. In: Rechnitzer J., Berkes J. (szerk): *Nagyvárosok Magyarországon*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 125–140.
- Lengyel I. (2023): A hazai terület- és településfejlesztés egyik „állatorvosi lova”: a felsőoktatás leépülése a kevésbé fejlett térségekben. *Tér és Társadalom*, 4., 51–81. <https://doi.org/10.17649/TET.37.4.3490>
- Nagy G., András I., Konczosné Szombathelyi M. (2022): Az üzleti szféra felé nyitás tényezőinek vizsgálata egy hazai felsőoktatási intézmény példáján. *Marketing & Menedzsment*, 3., 33–42. <https://doi.org/10.15170/MM.2022.56.03.03>
- Polónyi I., Tóth D. A. (2017): A felsőoktatás és a régió kapcsolata. In: Hunyady Gy., Csapó B., Pusztai G., Szivák J. (szerk.): *Az oktatás korproblémái*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 240–258.
- Pupp Zs., Filep B. (2021): A felsőoktatási intézmények szerepe mint lehetőség, változó struktúra és fejlődő erőforrás a térségfejlesztésben. *Comitatus*, 237., 23–32.
- Rácz Sz., Kovács S. Zs., Horeczki R. (2021): Pécs. In: Rechnitzer J., Berkes J. (szerk): *Nagyvárosok Magyarországon*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 207–218.
- Rechnitzer J. (2011): A felsőoktatás tere, a tér felsőoktatása. In: Berács J., Hrubos I., Temesi J. (szerk.): *Magyar Felsőoktatás 2010*. Budapesti Corvinus Egyetem, Aula Kiadó, Budapest, 70–87.
- Vida Gy., Lengyel I. (2021): Szeged. In: Rechnitzer J., Berkes J. (szerk): *Nagyvárosok Magyarországon*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 219–232.
- van Vaught, F., de Boer, H. (2015): Governance Models and Policy Instruments. In: Huisman, J., de Boer, H., Dill, D. D., Souto-Otero, M. (eds.): *The Palgrave International Handbook of Higher Education Policy and Governance*. Palgrave Macmillan, Houndmills (UK), 38–56. https://doi.org/10.1007/978-1-137-45617-5_3
- Wissema, J. G. (2009): *Towards the Third Generation University. Managing the university in transition*. Edward Elgar, Cheltenham, UK <https://doi.org/10.4337/9781848446182>

Online források

- DE IFT (2021): Debreceni Egyetem Intézményfejlesztési Terv (2021–2024). <https://mad-hatter.it.unideb.hu/portal/displayDocument/id/3307006> (Letöltés: 2025. 08. 05.)
- „Egészséges Magyarország 2021–2027” Egészségügyi Ágazati Stratégia. <https://cdn.kormany.hu/uploads/document/d/dc/dc5/dc5e0cad5e44450024c624018aa351dfc0946e40.pdf> (Letöltés: 2025. 08. 10.)
- „Fokozatváltás a felsőoktatásban” középtávú szakpolitikai stratégia 2016. https://2015-2019.kormany.hu/download/c/9c/e0000/Fokozatvaltas_Felsooktatásban_HONLAPRA.PDF (Letöltés: 2025. 08. 10.)
- MN (2024): Elkészült a nemzeti népegészségügyi stratégia. Magyar Nemzet, 2024.09.24. <https://mti.hu/hirek/2024/09/24/takacs-peter-elkeszult-nemzeti-nepegeszsegugyi-strategia> (Letöltés: 2025. 08. 06.)
- Nemzeti Népegészségügyi Program Tervezet (2023–2033) szakpolitikai javaslat. https://www.nnk.gov.hu/attachments/article/2542/NNP_2023_2033.pdf (Letöltés: 2025. 08. 10.)

- Nemzeti Fejlesztés 2030. Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió. https://njt.hu/document/24/243920144130000001_1.PDF (Letöltés: 2025. 08. 10.)
- Pécsi Tudományegyetem Stratégia (2023–2030). <https://pte.hu/sites/pte.hu/files/share/PTE/PTEstrategia2023-2030.pdf> (Letöltés ideje: 2025.08. 05.)
- PTE IFT (2021): Pécsi Tudományegyetem Intézményfejlesztési Terv (2021–2024). <https://net.jogtar.hu/pte-jogszabaly?docid=A21S0326.PTE&dbnum=584&getdoc=1&searchUrl=/pte> (Letöltés ideje: 2025. 08. 05.)
- SZE IFT (2021): Széchenyi Egyetem Intézményfejlesztési Terve (2021–2024). <https://munkatars.sze.hu/downloadmanager/details/id/40070/m/13936> (Letöltés: 2025. 08. 10.)
- SZTE IFT (2021): Szegedi Tudományegyetem Intézményfejlesztési Terve (2021–2024). <https://u-szeged.hu/egyetemrol-141002/kozponti-szolgaltato/strategiai-fejlesztési-210321> (Letöltés: 2025. 08. 10.)

Tanulságok a Terület- és Településfejlesztési Operatív Program keretében támogatott baranyai projektek többlettámogatásával kapcsolatban

Lessons learned regarding the additional funding of projects supported under the Territorial and Settlement Development Operational Programme in Baranya County

PÉNZÁR ÁRPÁD, MÁTHÉ PÉTER

PÉNZÁR Árpád: PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola; 7622 Pécs, Rákóczi út 80.; penzar.arpad@ktk.pte.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0977-5614>

MÁTHÉ Péter: PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola; 7622 Pécs, Rákóczi út 80.; mathe.peter@ktk.pte.hu; <https://orcid.org/0009-0000-7776-2028>

KULCSSZAVAK: Strukturális Alapok; NUTS3; területi különbségek; önkormányzati fejlesztések

ABSZTRAKT: Baranya vármegye gazdasági teljesítményének romlását több tényező is befolyásolta az elmúlt évtizedekben, melyek együttesen hozzájárultak a vármegye periferiára jutásához. A fejlődés útját segítette és segítheti a jövőben is az európai uniós források hatékony és gazdaságos felhasználása. Az önkormányzati támogatási források nagyban hozzájárulnak a vármegye infrastruktúrájának fejlesztéséhez és az itt élők életminőségének javulásához.

Jelen tanulmányban Baranya vármegye példája alapján bemutatjuk, hogy a vármegyei önkormányzat közreműködésével 2014 és 2023 között a Terület- és Településfejlesztési Operatív Program (továbbiakban TOP) által támogatott projektek mely prioritásokhoz kapcsolódtak, és a megvalósítás helyszíne területileg hogyan oszlott meg a vármegyén belül. Először rövid áttekintést adunk a TOP-prioritásokról országos viszonylatban, majd az elemzés során Baranya vármegyére fókuszálunk. Ismertetjük a projektek megvalósítási fázisában igényelt többletforrás jogi hátterét, majd átfogó képet adunk az igénylés lehetőségeiről és folyamatairól. Az elemzés során a többlettámogatások megoszlását vizsgáljuk időben, földrajzi terület alapján, valamint támogatási konstrukciók és TOP-prioritások szerint. Az összefüggések feltárása során kapott eredmények segíthetik a következő időszak támogatási programjainak tervezését.

Vizsgálatunk legfontosabb megállapítása, hogy a ráemelési kérelmek száma a programozási időszak közepén, 2019-ben és 2020-ban szerződést kötött projektek esetében volt a legnagyobb arányú, továbbá a kedvezményezettek a nagyobb költségvetésű, komplexebb pályázatok esetében igényelték jelentősebb mértékű többletforrást. A térbeli eloszlás esetében arra az eredményre jutottunk, hogy a fejlettebb kelet-baranyai járássok több forráshoz jutottak, így megállapítható, hogy a TOP-konstrukció nem járult hozzá a járássok közötti fejlettségbeli különbségek csökkentéséhez.

Árpád PÉNZÁR: PhD candidate, Doctoral School of Regional Polity and Economics, Faculty of Economy, University of Pécs; Rákóczi út 80., H- 7622 Pécs, Hungary; penzar.arpad@pte.hu; <https://orcid.org/0000-0003-0977-5614>

Péter MÁTHÉ: PhD candidate, Doctoral School of Regional Polity and Economics, Faculty of Economy, University of Pécs; Rákóczi út 80., H- 7622 Pécs, Hungary; penzar.arpad@ktk.pte.hu; <https://orcid.org/0009-0000-7776-2028>

KEYWORDS: Structural Funds; NUTS3; regional disparities; local government developments

ABSTRACT: The economic decline of Baranya County has been influenced by several factors over the past decades, which collectively contributed to the region's marginalization.

The efficient and economical use of European Union funds has supported and may continue to support development in the future. Municipal funding sources contribute significantly to the improvement of infrastructure in the county and the quality of life of its residents. In many municipalities along the southern border, these funds represent the only opportunity for development, as few local governments can finance projects from their own resources. This study examines the amount, proportion, and spatial distribution of additional funding allocated to Baranya County. Based on cleaned data, the study seeks to answer the following research questions regarding the increase in resources. Were there more additional funding requests submitted for projects contracted early (before 2018) compared to those contracted afterward? Can spatial differentiation (in terms of legal status, level of development, geographical location) identify areas that were more significantly affected by the additional funding? Which funding schemes stood out in terms of additional allocations? Using the example of Baranya County, the study presents which priorities were associated with projects supported by the Territorial and Settlement Development Operational Programme (TOP) between 2014 and 2023, with the involvement of the county government, and how these projects were geographically distributed within the county. First, we provide a brief overview of TOP priorities at the national level, then the analysis focuses specifically on Baranya County. We outline the legal background of the additional funding requests made during the project implementation phase, and provide a comprehensive overview of the possibilities and processes for requesting such funding. The analysis examines the distribution of additional funding over time, by geographical area, funding schemes, and TOP priorities. The insights gained from uncovering these relationships may aid in the planning of support programs for the next funding period.

The key finding of our study is that the highest proportion of additional funding requests occurred for projects contracted during the middle of the programming period, specifically in 2019 and 2020. Furthermore, beneficiaries requested significantly more additional funding for larger-budget, more complex projects. In terms of spatial distribution, we found that the more developed districts of Eastern Baranya received more funding, indicating that the TOP framework did not contribute to reducing the development disparities between districts.

Bevezető

A területfejlesztés és területi tervezés fogalmainak meghatározásával már számos tanulmány foglalkozott, és többféle megközelítés született. Az egyik legszélesebb körben elfogadott definíció Faragó Lászlóhoz köthető, aki szerint a területfejlesztés a politika és annak intézményrendszere által a társadalom érdekében végzett fejlesztő és újraelosztó tevékenység, amely egy adott térség – régió, megye vagy település – lakóinak életére közvetlen hatással van (Finta et al. 2023). Enyedi György (2010) hangsúlyozza, hogy a területfejlesztés stabil és hosszú távú megva-

lósításához elengedhetetlen a tényezők közötti szoros együttműködés, így a megfelelő intézményi háttér és szakmai kompetencia.

A fogalom ugyan a mai napig releváns, de hazánk 2004-es uniós csatlakozása új alapokra helyezte a területfejlesztési gondolkodást. Igazodva az uniós alapelvekhez, a hazai szabályozás és intézményrendszer folyamatosan változott: míg a vizsgált időszakban a 1996. évi XXI. törvény, jelenleg a 2023. évi CII. törvény szabályozza a fejlesztési irányokat (Hargitainé Solymosi 2012). E jogszabályok elsődleges célja a fenntartható fejlődés, az innováció és a K+F támogatása, a gazdasági növekedés elősegítése országos és térségi szinten, valamint a lokális versenyképesség és foglalkoztatás erősítése.

A területi különbségek azonban továbbra is jelentősek. Faragó (2016) részletesen elemezte a tagállamok közötti és tagállamon belüli sokszínűséget, amely megköveteli az egyedi stratégiák kidolgozását. Ezt erősítik más empirikus vizsgálatok is (Molnár, Barna 2018; Németh, Vercse, Dövényi 2014; Papp, Nagy, Boros 2017), amelyek szerint a területi kohézió az eltérő adottságok miatt nem értelmezhető homogén módon. A fogalom tovább gondolásaként Gálósi-Kovács és Haffner (2017) rámutatott, hogy a gazdaságpolitikai és társadalmi folyamatokat rövid, közép- és hosszú távon egyaránt össze kell hangolni a fejlesztési elképzelésekkel.

E komplex keretbe illeszkedik az Európai Unió kohéziós politikája, amely a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek mérséklését szolgáló legfontosabb integrációs eszköz. Az 1975-ben létrehozott Európai Regionális Fejlesztési Alap (ERDF) jelentette az első lépést, amelyet a Strukturális Alapok és a Kohéziós Alap követtek (Bachtler, Mendez, Wishdale 2017). A reformfolyamat fontos mérföldköve volt a Barca-jelentés (2009), amely a helyalapú fejlesztéspolitika szükségességét hangsúlyozta, valamint az EU2020 stratégia, amely a tematikus koncentrációt és a teljesítményorientációt helyezte előtérbe (European Commission 2010).

A 2014–2020-as ciklustól a partnerségi megállapodások rendszere új szintre emelte az Európai Bizottság és a tagállamok közötti koordinációt, a döntési kompetenciák pedig folyamatosan változtak a centralizáció és a szubszidiaritás között (Nyikos, Kondor 2020). A 2021–2027-es időszakban tovább erősödött az integrált szemlélet, különösen a zöld és digitális átállás hangsúlyozásával (European Commission 2021).

Magyarországon a kohéziós politika végrehajtása speciális szabályozás mentén zajlik: az uniós rendeletekhez igazodva a 272/2014. és 256/2021. Korm. rendeletek határozzák meg a kereteket, a Támogatáskezelési Rendszer (TKR) pedig sajátos hazai megoldást jelent. A megyék szerepe a megyei koncepciók és programok kidolgozásában mutatkozik meg, amelyek ugyan a területfejlesztési törvényhez kötődnek, de tényleges tartalmukat és finanszírozásukat az uniós kohéziós politika határozza meg.

Összességében elmondható, hogy a területfejlesztés fogalma és hazai gyakorlata szorosan összekapcsolódik az EU kohéziós politikájával: míg az előbbi a fejlesztések átfogó célrendszerét határozza meg, addig az utóbbi biztosítja a vég-

rehajtási kereteket és a forrásokat. A magyar modell így egyszerre illeszkedik a hazai területi sajátosságokhoz és az uniós szabályozási környezethez, ami jól példázza a központi és helyi szintek közötti folyamatos egyensúlykeresést.

Vármegyei területfejlesztési dokumentumok és a Terület- és Településfejlesztési Operatív Program (TOP)

A strukturális és kohéziós alapból nyújtott támogatások kiemelt célja az egyenlőtlenségek mérséklése volt (Nádudvari 2014), így az olyan aprófalvas és mérsékelt fejlődést mutató térségekben, mint amilyen Baranya vármegye, ennek kiemelt jelentőséget kell tulajdonítani. A TOP források a megyei jogú városoktól a kistépülésig biztosították a helyi, elsősorban önkormányzati fejlesztések támogatását. A szükséges dokumentumokat az adott Vármegyei Önkormányzat és a mellette működő Hivatal apparátusa készítette el, melyre egy Államreform Operatív Program pályázat biztosított 90 millió forintot. Ebből a keretből felmérhették az egyes ágazati szükségleteket, és elkészíthették a megyei fejlesztési koncepciót és programot, melyet széles körű társadalmi egyeztetés követett. A koncepciókat 2013 őszén fogadták el a megyei önkormányzatok közgyűlései. A 218/2009. (X. 6.) Korm. rendelet értelmében a végleges koncepciók a 2030-ig tartó időtávot figyelembe véve biztosítják az egyes megyék fejlődését. Ezt követte a megyei területfejlesztési koncepciók elkészítése és jóváhagyása, melynek fő célja a megyék jövőképeinek meghatározása és a jövőkép eléréséhez szükséges irányok meghatározása volt. 2014 nyarán az utolsó dokumentum is elkészítésre és elfogadásra került, ami az adott vármegye Integrált Területfejlesztési Programja (ITP). Ez a dokumentum szabályozta a rendelkezésre álló TOP-forrás hatékony felhasználását, az elvárt eredményeket és a felhívások ütemezését. A vármegyei ITP kiemelt figyelmet fordított térségek közötti különbségek mérséklésére. A fent említett dokumentumokat számos korábban megjelent tanulmány elemezte, mint például Finta (2022) vagy Pámer (2021), ezért jelen tanulmányban részletesen nem kerül kifejtésre.

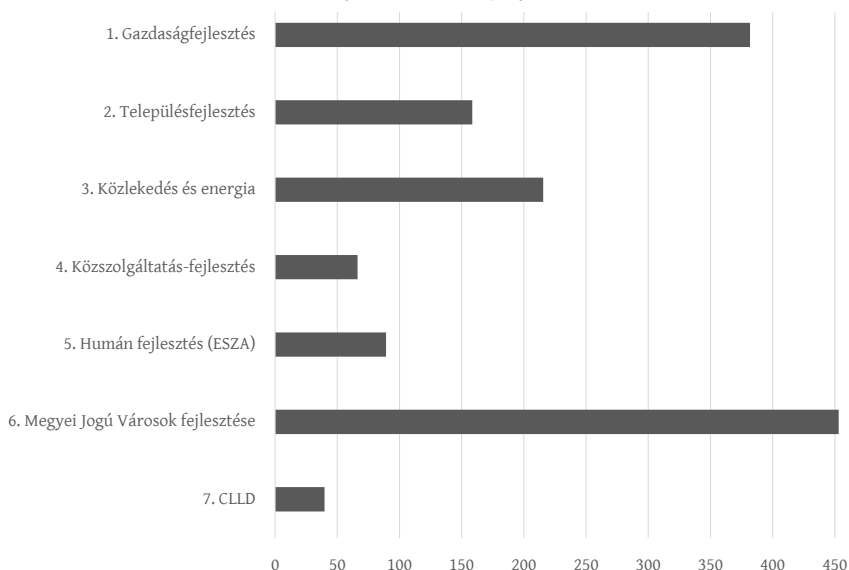
A Terület- és Településfejlesztési Operatív Program teljes forráskerete 3988,2 millió Euro volt a hazai társfinanszírozással együtt. A kedvezményezettek számára kifizetett támogatás összege végül 1852,5 milliárd forintot tett ki. A Terület- és Településfejlesztési Operatív Program támogatási forrásai hét prioritás mentén kerültek tervezésre és felhasználásra:

- TOP 1. Térségi gazdasági környezet fejlesztése a foglalkoztatási helyzet elősegítésére;
- TOP 2. Vállalkozásbarát, népességmegtartó településfejlesztés;
- TOP 3. Alacsony széndioxid kibocsátású gazdaságra való áttérés kiemelten a városi területeken;

- TOP 4. A helyi közösségi szolgáltatások fejlesztése és a társadalmi együttműködés;
- TOP 5. Vármegyei és helyi emberi erőforrás fejlesztések, foglalkoztatás-ösztönzés és társadalmi együttműködés;
- TOP 6. Fenntartható városfejlesztés a megyei jogú városokban;
- TOP 7. Közösségi szinten irányított városi helyi fejlesztések (CLLD).

1. ábra: A partnerségi megállapodás szerinti Terület- és Településfejlesztési Operatív Program forráseloszlása Magyarországon (milliárd Ft)

The distribution of funds (in billion HUF) for the Territorial and Settlement Development Operational Programme according to the Partnership Agreement

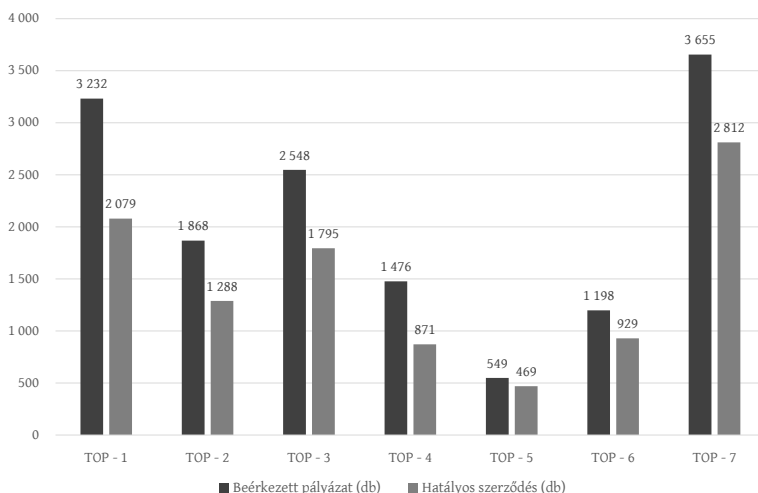

Forrás: a Miniszterelnökség adatai alapján a szerzők saját szerkesztése

Baranya esetében a TOP keretében kifizetett támogatási összeg elérte a 100,6 milliárd forintot, ami az összes TOP kifizetés 5,43 százalékát tette ki. Ez az arány közelítőleg megegyezik Baranya lakosságárányával, ami 5,41 százalékot tett ki a 2020-as népességadatok figyelembevételével (a TOP földrajzi hatóköre nem terjedt ki Budapestre és Pest vármegyére.) A projektek költségvetésének finanszírozása 100 százalékos volt, melyből átlagosan 85% uniós támogatás, míg a fennmaradó részt a hazai kormányzati társfinanszírozás tette ki. Emiatt a TOP pályázati felhívásai nagyon népszerűek voltak az önkormányzatok körében. Az első pályázatok 2016-ban kerültek beadásra, egészen 2022 első negyedévéig, megyénként eltérő intenzitással. A legtöbb pályázat a közösségi szinten irányított városi helyi fejlesztések (7. prioritás – CLLD) kiírásra érkezett. A legnagyobb pályázati forrást kizárólag a megyei jogú városoknak fenntartott, a többi (1-5) tematikus

prioritást tükrözve megjelenítő „Fenntartható városfejlesztés a megyei jogú városokban” (6. prioritás) érték el, ami a Partnerségi Megállapodásnak megfelelően a városok gazdaságfejlesztését szolgálja (Péti, Salamin 2016), és megmagyarázza az 1. ábra kiugró értékét, illetve a 2. ábra alacsony projektszámát.

2. ábra: Az egyes prioritásokra beérkezett és hatályos szerződéssel rendelkező pályázatok száma Magyarországon
The number of applications received and having a valid contract for each priority in Hungary

(TOP-1 Gazdaságfejlesztés, TOP-2 Településfejlesztés, TOP-3 Közlekedés és energia, TOP-4 Közfoglalkoztatás-fejlesztés, TOP-5 Humán fejlesztés (ESZA), TOP-6 Megyei Jogú Városok fejlesztése, TOP-7 CLLD)

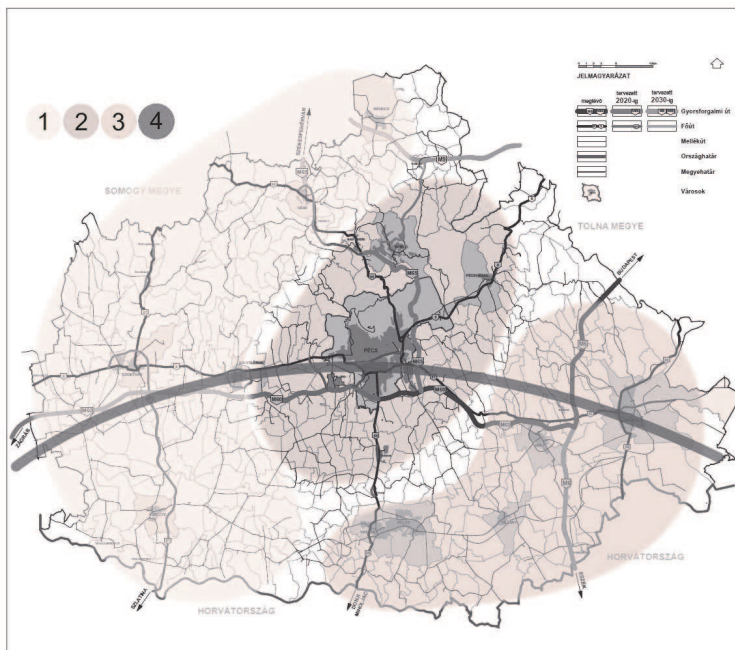
Forrás: palyazat.gov.hu adatai alapján a szerzők saját szerkesztése (2025. január végi legyűjtés)

Baranya vármegyei adatok alapján, összhangban az országos listákkal a TOP-7 (CLLD) forrásokra adták be a legtöbb pályázatot (118 db), ezt követte a környezetvédelmi TOP-3 prioritás (75 db) és a TOP-6 (megyei jogú város) (72 db). Az összes prioritást egyben vizsgálva megállapítható, hogy a gazdaságfejlesztési és foglalkoztatás-növelési projektek kerültek a legnagyobb arányban támogatásra, kiemelkedően magas összegek mellett.

A területi elemzést két területi megközelítésben is elvégeztük. Az egyik a 290/2014 (IX. 26.) Kormányrendelet szerinti fejlettségi besorolás szerint, mely alapján négy kategóriába sorolhatjuk az egyes járásokat. A Komplex programmal fejlesztendő járás Baranya vármegyében a Hegyháti és a Sellyei, a fejlesztendő a Szigetvári járás. Kedvezményezett járások közé a Bólyi, a Mohácsi, Pécsváradi, Siklósi és Szentlőrinci járás tartozik, míg a jogszabály alapján nem kedvezményezett a Komlói és a Pécsi járás.

A másik a Baranya vármegye területfejlesztési programjában meghatározott földrajzi célterület alapján, melynek kapcsolatrendszerét és integráltságát a 3. számú ábra szemlélteti.

3. ábra: Baranya ITP földrajzi célterület meghatározás
Definition of the geographical target area of the Baranya County Integrated Territorial Programme (ITP)

Forrás: Baranya Vármegyei Integrált Területi Program (ITP)

A Program négy területi célt fogalmaz meg:

1. Hátrányos helyzetű, fejletlen gazdaságú térségek komplex fejlesztése Baranya megye nyugati felén (Ormánság területe, Szigetvár, Sásd térsége);
2. Termelési szerkezetátalakítás, gazdasági szemléletváltás Pécs és agglomerációja területén, illetve Komló és térségében;
3. Helyi adottságokra, komparatív előnyökre és lehetőségekre épülő vidék- és gazdaságfejlesztés kiemelten Mohács-Bóly és Villány-Siklós-Harkány térségében;
4. Baranya megye horvát határ menti térsége határokon átnyúló kapcsolatainak javítása elsősorban közlekedési, gazdasági téren.

A fenti célok közül az első három célterület vonatkozásában határozható le a vármegye területe. A járásek besorolhatók az egyes földrajzi célterületekbe, egyedül a Szentlőrinci járás településeinek besorolása kapcsán merült fel a kérdés, hogy az első hátrányos helyzetű területek közé, vagy a második agglomerációs térség kategóriába kerüljön besorolásra. A fenti ábra alapján a járás inkább a hátrányos helyzetű térség célkitűzéshez kapcsolódik, melyet alátámaszthat az is, hogy a Szentlőrinci járás a 290/2014. (XI. 26.) Korm. rendelet a kedvezményezett járásek besorolásáról jogszabály szerint a kedvezményezett járás kategóriába került.

Így a területi elemzéskor az első területi cél esetében a Sellyei, Szigetvári, Szentlőrinci és Hegyháti járás településeinek megvalósult projekteket vettük alapul, a második területi cél esetében a Pécsi, Pécsváradi és Komlói járás települései tartoznak, azzal a szűkítéssel, hogy az elemzés nem tartalmazza a Pécs megyei jogú város által megvalósított projekteket, így esetünkben Pécs területe nem része az elemzésnek. A harmadik területi célhoz a Mohácsi, a Bólyi és a Siklói járás települései kapcsolódnak.

A többlettámogatás jogszabályi keretei és igénylésének folyamata

A 2014–2020-as Európai Uniók programozási időszak forrásainak felhasználását a 272/2014. (XI. 5.) Korm. rendelet szabályozza, amelyben külön paragrafusok rendelkeznek a többlettámogatásról. A rendelet 86. § (1) szerint a kedvezményezettet változásbejelentési kötelezettség terheli, ha a projekt szakmai, műszaki vagy költségvetési tartalmában módosítás történik, ideértve a többlettámogatási igényt is. Az eredeti támogatási összeg 30 százalékat, illetve 100 millió Forintot meg nem haladó igényekről az Irányító Hatóság dönthet, amennyiben az adott pénzügyi alapon rendelkezésre áll a szükséges forrás.

A 17/2017. (II.1.) Korm. rendelet 3. §-a a költségnövekmény alátámasztásának kategóriáit is rögzíti. Eszerint különbséget kell tenni az alapján, hogy a többletígyény nem haladja meg a támogatási szerződésben szereplő összeg 30 százalékát, vagy éppen eléri azt. Előbbi esetben az Irányító Hatóság vizsgálja a kért forrás piaci áraknak való megfelelést, míg 30% felett külső, a pénzügyekért felelős miniszter által kijelölt szakértő is bevonásra kerül. Bizonyos helyzetekben az építésgazdaságért felelős miniszter szakvéleménye az irányadó a piaci árak meghatározásánál. A jogszabály lehetőséget ad arra is, hogy a Kormány egyedi döntéssel eltérjen a rendeletben meghatározott szabályoktól, és magasabb összegű vagy arányú többletforrást is engedélyezzen.

A 2022 februárjában kirobbant orosz–ukrán háború következtében jelentősen megemelkedett építőanyagárak kezelésére a 13/2023. (I. 24.) Korm. rendelet biztosít speciális lehetőséget, amely engedélyezi a vállalkozói szerződések módosítását. Ilyenkor a kivitelezőnek részletesen igazolnia kell az eredeti ajánlat és az árváltozás utáni költségek közti különbséget. A projektek megvalósításához szükséges fedezetet ebben az esetben is többletforrásból lehet biztosítani.

A jogszabályi előírások alapján a TOP-projektek esetében két fő ok indokolhatja többlettámogatási kérelmet: egyrészt az ajánlattétel és a közbeszerzés közötti időszakban történt áremelkedés, másrészt a 2022-ben kezdődő háború miatt bekövetkezett jelentős költségnövekedés. A kedvezményezett ilyenkor írásban nyújtja be kérelmét a közreműködő szervezeten keresztül, amelyben részletesen ismertetnie kell, hogy a projekt során hol és hogyan merült fel forráshiány. A dokumentációhoz csatolandó a vármegyei önkormányzat pozitív testületi határozata.

ta (például Baranya vármegye esetében is), valamint a költségvetésben keletkezett megtakarítások átcsoportosítását igazoló bizonylatok vagy szerződések.

A kérelem elbírálásáról a 17/2017. (II.1.) Korm. rendelet alapján vagy az Irányító Hatóság vagy magasabb igény esetén maga a kormány dönt. Pozitív döntést követően meg kell vizsgálni, hogy az adott konstrukcióhoz tartozó, megyénkét elterő, az értékelésben a helyi adottságokra, sajátosságokra építő területspecifikus melléklet (TSM) 5.3 pontja lehetővé teszi-e a magasabb támogatás jóváhagyását. Amennyiben az igényelt pluszforrás nem lépi túl a TSM-ben rögzített maximumot, a jóváhagyást követően a költségvetés megfelelő sorára rávezethető az összeg. Ha viszont meghaladja a keretet, akkor szükséges a TSM-ben rögzített maximum megemelése, amelyet kezdetben a kedvezményezett, később a közreműködő szervezet automatikusan kezdeményezett.

Az igénylés elbírálási ideje függ a többletigény mértékétől: 30% alatti forrásigények esetén jellemzően két–négy hónap alatt született döntés, míg a 30 százalékot meghaladó kérelmek esetében a folyamat akár hat–nyolc hónapot is igénybe vehetett.

Kutatási kérdések és alkalmazott módszerek

A tanulmány a Baranya vármegyébe érkezett többlettámogatások nagyságát, arányát és a felhasználásának területi vetületét vizsgálja. A tisztított adatok alapján az alábbi kutatási kérdésekre keressük a válaszokat:

- Igazolható-e, hogy a korai (2018 előtt) szerződéssel rendelkező pályázatok esetében több ráemelési igény került beadásra, mint az azt követő időszakban?

Az új 2014–20-as programozási időszakot érintő pályázati felhívások 2016. év során jelentek meg. Hipotézisünk szerint a kezdeti időszakban a beadott pályázatok kevésbé voltak előkészítve, mint a későbbi években beadott projektek.

- Területi differenciálás (jogállás, fejlettség, területi elhelyezkedés) mentén azonosíthatóak-e a többlettámogatás szempontjából jobban érintett térségek?

Hipotézisünk szerint a fejletlenebb térségekből érkező projektek nagyobb arányban részesülhettek többlettámogatásban, mivel feltételezhetően kevesebb forrást tudtak a pályázók költeni az előkészítésre (építési/vízjogi létesítési engedélyes vagy kivitelei tervdokumentáció).

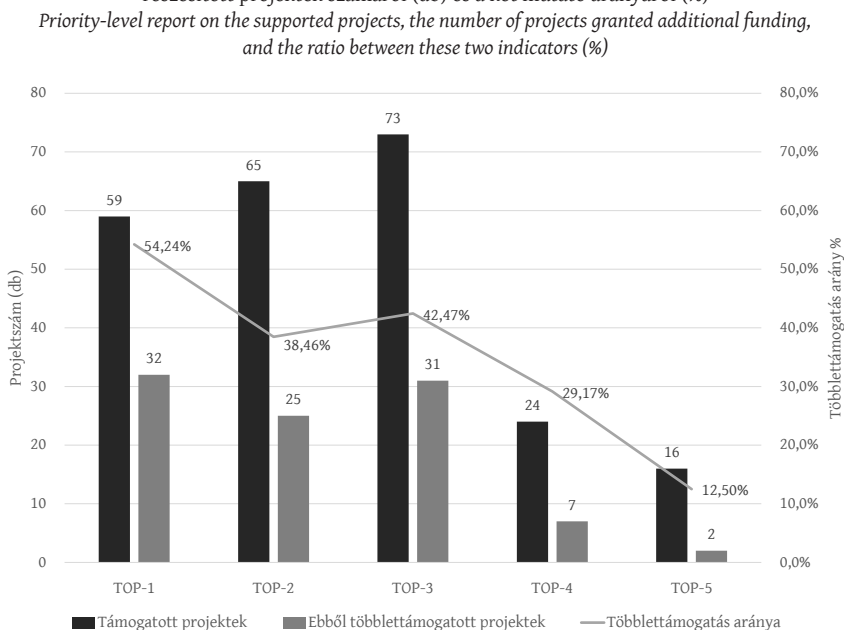
- Mely konstrukciók voltak a kiemelkedők a ráemelésben?

Véleményünk szerint azonosíthatóak azok a támogatási tématerületek, konstrukciók, amelyeknél szignifikánsan magasabb arányban volt szükség többlettámogatás biztosítására.

A többlettámogatás eloszlásának vizsgálata

A palyazat.gov.hu aktuális adatai alapján Baranya vármegyében 423 nyertes, támogatási szerződéssel rendelkező TOP-pályázat valósult meg. A további elemzések során a TOP-6, TOP-7, a TOP-1.3, TOP-1.5, TOP-5.1 és TOP-5.3.2 konstrukció adatait figyelmen kívül hagytuk. A TOP-6 esetében a területi verseny hiánya, a TOP-7 konstrukció esetében a csak Pécs Megyei Jogú Város közigazgatási területéről érkező pályázatok, míg a TOP-1.3 esetében a Magyar Közút Nonprofit Zrt – mint kizárólagos kedvezményezett – egy darab nyertes pályázata torzította volna a területi adatokat. A TOP-1.5 konstrukció a program előkészítését szolgáló tervezési feladatokat támogatta, a TOP-5.1 és TOP-5.3.2 konstrukciók a Baranya Vármegyei Önkormányzat projektjeit támogatták, melyek tevékenységei az egész vármegyére kiterjedtek. Az ily módon megtisztított adatok alkalmasak a vármegye településeinek területfejlesztési pályázati aktivitásának mérésére. A megye 301 települése közül mintegy 90 település részesült támogatásban. A nyilvános adatokból nem előállítható azon települések listája, akik pályázatot nyújtottak be valamely felhívásra, de nem részesültek támogatásban.

4. ábra: Prioritás szintű kimutatás a támogatott projektekről, a többlettámogatásban részesített projektek számáról (db) és a két mutató arányáról (%)

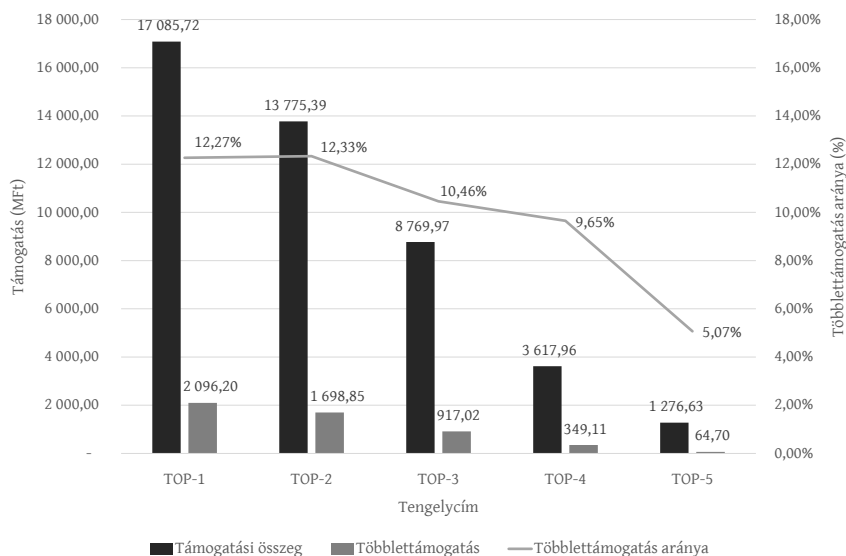
(TOP-1 Gazdaságfejlesztés, TOP-2 Településfejlesztés, TOP-3 Közlekedés és energia, TOP-4 Közfoglalkoztatás-fejlesztés, TOP-5 Humán fejlesztés (ESZA), TOP-6 Megyei Jogú Városok fejlesztése, TOP-7 CLLD)

Forrás: palyazat.gov.hu és Baranya Vármegyei Önkormányzat adatai alapján a szerzők saját szerkesztése (2024. október végi legyűjtés)

A megtisztított adatokat követően az elemzés 237 projektre terjed ki, melyek a TOP öt prioritásán belül 15 konstrukció keretében nyertek támogatást. A projektek 44,526 milliárd forint megítélt támogatásban részesültek, melyből 5,125 milliárd forint többlettámogatás keretében érkezett a vármegyébe. Többlettámogatással érintett 97¹ fejlesztés, a nyertes projektek 41 százaléka, mértéke átlagosan a megítélt támogatás 11,5 százaléka. A legtöbb ráemelési igény az 1-es prioritásra beérkezett pályázatok esetében került jóváhagyásra (32 db), melyet 31 kérelemmel szorosan követ a közlekedés és energetikai projektekre beérkezett igény (TOP-3). Mindössze két kérelem került elbírálásra a humánfejlesztéshez kapcsolódó projektek esetében. Ez az alacsony szám összesen 16 db beadott pályázattal is magyarázható. Az 1. prioritás keretében nyertes pályázatok több mint fele esetében (54%) szükséges volt többlettámogatásra a projekt sikeres megvalósítása érdekében, mely a konstrukcióra beérkezett nagy összegű és összetett pályázati tartalommal magyarázható, mely okokat a beadáskor még nem láttak előre a kedvezményezettek.

5. ábra: Prioritásszintű kimutatás a megítélt támogatásról, a kapott többlettámogatásokról (millió Ft) és a két mutató arányáról (%)

Report at the priority level on the awarded funding, the supplementary subsidies received (in million HUF), and the ratio between these two indicators (%)

(TOP-1 Gazdaságfejlesztés, TOP-2 Településfejlesztés, TOP-3 Közlekedés és energia, TOP-4 Közforgalmaztatás-fejlesztés, TOP-5 Humán fejlesztés (ESZA), TOP-6 Megyei Jogú Városok fejlesztése, TOP-7 CLLD)

Forrás: pályázat.gov.hu és Baranya Vármegyei Önkormányzat adatai alapján a szerzők saját szerkesztése (2024. október végi legyűjtés)

Az igényelt ráemelés összegét tekintve a Projektgazdák legnagyobb nagyságú többlettámogatást a TOP-1 Gazdaságfejlesztési és a Településfejlesztési projektekre igényeltek, a megítélt támogatás nagyságához viszonyítva a legmagasabb arányban a TOP-2 Vállalkozásbarát, népességmegtartó település fejlesztés prioritás keretében támogatott projektek részesültek többlettámogatásban. A többlettámogatás nagysága elérte a megítélt támogatás 12,3 százalékát.

A támogatások területi vetülete

Az egyes járások fejlettségét a mai napig a 290/2014. (IX. 26.) Kormányrendelet szabályozza. Ezen Kormányrendelet alapján a járásokat négy különböző fejlettségi kategóriába sorolják. Nem kedvezményezett járások a legfejlettebb területek, a második kategória a kedvezményezett járások, a harmadik kategória a fejlesztendő járások, míg a legfejletlenebb térségek a komplex programmal fejlesztendő járások. Baranya vármegye területén az összes fejlettségi kategóriába tartozó járás megtalálható. Az 1. táblázat ezen kategóriák mentén szemlélteti a járásokba érkezett egyes fejlesztési összeget és a kért többlettámogatásokat.

A táblázat jól szemlélteti, hogy a sikeres pályázati források lehívásában kiemelkedik a Mohácsi járás, melyet a Siklói és a Komlói járások követnek. A kimagasló eredmények a vármegye területén található nagyobb városok elhelyezkedésével, gazdasági és társadalmi erejükkel magyarázható. Míg Mohács a vármegye egyik legdinamikusabban fejlődő területe, addig Siklós – Villány – Harkány, a három eltérő tulajdonsággal, de egységes céllal rendelkező kisváros húzza a járását, ezáltal jelentős fejlesztési forrásokat tud a térség javára fordítani. A megítélt támogatás arányában a legtöbb pluszforrás a Szigetvári járás területére érkezett, mintegy 20,5%, míg a legkevesebb a Bólyi járásba. Sok esetben a kedvezményezett önkormányzatok önerő biztosításával is tudják és tudták is csökkenteni a szükséges pluszforrás nagyságát.

Települési szinten vizsgálva a támogatás eloszlását, megállapítható, hogy a források 70 százaléka a városokba jutott. A legtöbb támogatást Mohács (10,3 milliárd forint), Komló (5,6) és Harkány (3,1) könyvelhette el. A városok közül egy lakosra vetítve Harkány volt a legsikeresebb (766 ezer forint/fő támogatással), de Mohács (586 ezer) és Sellye (521 ezer) is kiemelkedett.

A kistépülések között is található olyan, ahová fajlagosan jelentős nagyságú támogatás érkezett. A bajnok Kovácsszénája. A Pécsi járásban elhelyezkedő 60 fős településen 400 millió forint támogatásból épülhetett kerékpárút, mely Orfű felé biztosít kapcsolatot a kerékpárosok számára. Szintén kiemelkedik a Szigetvári járásban lévő 700 lelkes Kétújfalu, mely három projektre kapott 700 millió forint támogatást: bölcsőde létesítésére, valamint önkormányzati épületek és az általános iskola energetikai korszerűsítésére. Hasonló mértékű fajlagos támogatásban részesült a 300 lakosú Egyházasharaszti a Siklói járásban: 300 millió forint támogatásból építhetett bölcsődét.

1.táblázat: Járási szintű kimutatás a megítélt és a többlettámogatás keretében kapott forrásokról
District-level report on the awarded funds and the funds received through additional support

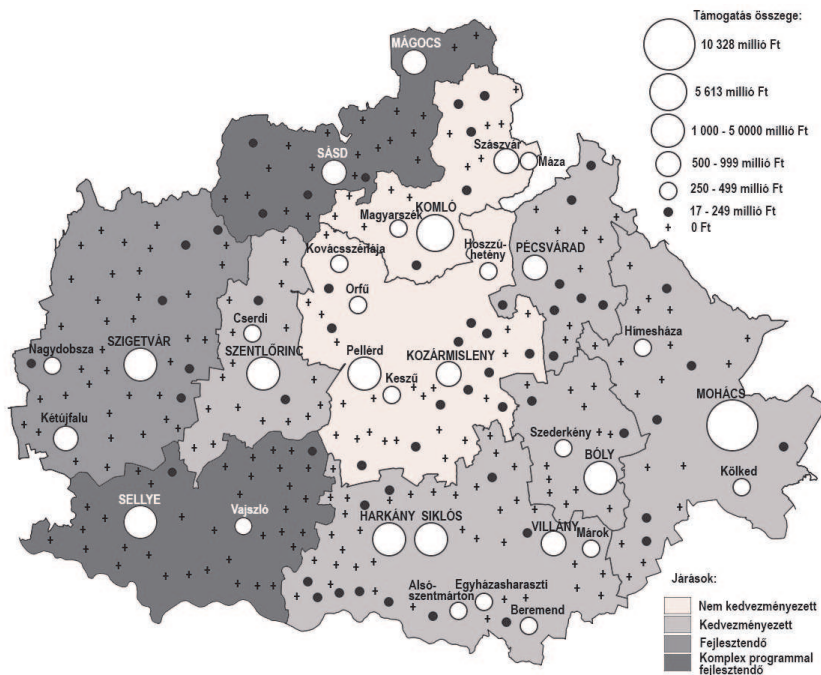
Járás	Fejlettségi kategória	Megítélt támogatás (db)	Megítélt támogatás (millió Ft)	Többlettámogatás (db)	Többlettámogatás (millió Ft)	Többlettámogatás aránya (%)	Lakosságszám 2014 (fő)	Egy főre jutó támogatás (Ft)
Bólyi	II.	10	2 077,4	3	62,7	3,0	11 748	176 834
Hegyháti	IV.	16	2 098,0	6	277,0	13,2	12 515	167 638
Komlói	I.	31	7 423,0	14	1 181,9	15,9	34 776	213 451
Mohácsi	II.	49	11 785,1	22	1 340,8	11,4	34 512	341 479
Pécsi	I.	32	4 468,0	14	335,2	7,5	32 387	137 958
Pécsváradi	II.	17	1 393,7	5	47,0	3,4	11 669	119 433
Sellyei	IV.	15	1 955,1	4	83,0	4,2	14 178	137 896
Siklói	II.	35	7 696,5	15	816,2	10,6	35 716	215 491
Szentlőrinc	II.	12	1 857,8	4	207,2	11,2	14 847	125 132
Szigetvári	III.	20	3 771,0	10	774,8	20,5	25 055	150 511
Összesen		237	44 525,7	97	5 125,9	11,5	227 403	195 801

Fejlettségi kategóriák: I. Nem Kedvezményezett; II. Kedvezményezett; III. Fejlesztendő; IV. Komplex programmal fejlesztendő
 Forrás: palyazat.gov.hu és Baranya Vármegyei Önkormányzat adatai alapján a szerzők saját szerkesztése (2024. október végi legújítás)

Ugyanakkor több olyan település is van Baranyában, melyeknek lakossága meghaladja az ezer főt, de a TOP 1-5 prioritásból nem részesült támogatásban: Dunaszekcső, Göröcsöny, Nagyharsány, Pogány, Vásárosdombó, Bicsérd.

6. ábra: Támogatás megoszlása településenként (TOP 1-5 prioritás)

Distribution of the awarded funding by municipality (TOP 1-5 priorities)

Forrás: palyazat.gov.hu és Baranya Vármegyei Önkormányzat adatai alapján a szerzők saját szerkesztése

A területfejlesztési programban meghatározott célterületi elv alapján megállapítható, hogy a kelet-baranyai térség jelentősen nagyobb támogatásban részesült a többi célterülethez képest, melyhez arányosan alacsonyabb (10,3%) többlettámogatás párosul. Pámer és szerzőtársai (2023) tanulmányában is megállapításra került, hogy a TOP-források nagy arányban a fejlettebb, kedvezményezett járásokban kerültek felhasználásra. Ezt a megállapítást a 2. számú táblázat adatai is megerősítik. Megállapítható az is, hogy a hátrányos helyzetű Nyugat-Baranya kevesebb megítélt támogatáshoz magasabb többlettámogatást vett igénybe, de így is jelentősen elmarad az egy főre jutó támogatás a fejlettebb Kelet-Baranya térségéhez képest.

A központi agglomeráció járásainak az értéke tükrözi a vármegyén belüli gazdasági és társadalmi viszonyokat. Míg a legtöbb magyarországi vármegye esetében kelet – nyugat irányban erősödő járásokat találunk, Baranya vármegye esetében ez fordítva van. Mind a megítélt támogatás, mind a többlettámogatás és annak aránya a megyei átlaggal majdnem teljesen megegyező.

2. táblázat: A Baranya ITP szerinti célterületek kimutatása a megítélt és a többlettámogatás keretében kapott forrásokról
Report on the target areas defined in the Baranya ITP regarding the awarded funds and the funds received through additional support

Térkategória	Megítélt támogatás összege (millió Ft)	Többlettámogatás (millió Ft)	Többlettámogatás aránya (%)	Lakosságszám 2014 (fő)
I. Hátrányos helyzetű Nyugat-Baranya	9 682	1 342	13,9	66 595
II. Központi Agglomeráció	13 285	1 564	11,8	78 832
III. Kelet-Baranya	21 559	2 220	10,3	81 976
<i>Baranya összesen</i>	<i>44 526</i>	<i>5 126</i>	<i>11,5</i>	<i>227 403</i>

Forrás: pályázat.gov.hu és Baranya Vármegyei Önkormányzat adatai alapján a szerzők saját szerkesztése (2024. október végi legújítás) Pécs megyei jogú város nélkül

Ha településszinten vizsgáljuk a TOP-támogatások eloszlását, akkor azt tapasztaljuk, hogy a támogatás mindössze 8,3 százaléka került hátrányos helyzetű besorolású településre. A legnagyobb arányban a TOP-5.3.1- „A helyi identitás és kohézió erősítése”, TOP-1.2.1- „Társadalmi és környezeti szempontból fenntartható turizmusfejlesztés” és TOP-4.1.1- „Egészségügyi alapellátás infrastrukturális fejlesztése” intézkedések keretében tudtak sikeres pályázatot megvalósítani hátrányos helyzetű településen. Ezen kívül még jelentős összeg érkezett a TOP-1.4.1- „A foglalkoztatás és az életminőség javítása családbarát, munkába állást segítő intézmények, közszolgáltatások fejlesztésével”, TOP-2.1.3- „Települési környezetvédelmi infrastruktúra-fejlesztések” és a TOP-3.2.1- „Önkormányzati épületek energetikai korszerűsítése” intézkedések keretében. Ugyanakkor nyolc olyan TOP-intézkedés volt, amelyből nem részesült támogatásban hátrányos helyzetű település.

A többlettámogatás és a projekt megvalósításának ideje közötti összefüggések

Baranya vármegye területén a megtisztított adatok alapján 237 db nyertes pályázat került megvalósításra. A pályázatok 57,8 százaléka 2018 végére támogatási szerződéssel rendelkezett, mely projektek több, mint egyharmadához volt szükség többlettámogatást igényelni. Ha a pozitív elbírálásban részesített pluszforrások kérelmeket nézzük ebben a két évben, megállapítható, hogy a sikeres többletforrások közel 50 százaléka a pályázati ciklus elején realizálódott.

3. táblázat: Baranya vármegyében beadott TOP-projektek szerződéskötésének dátuma évenkénti lebontásban

Contract signing dates of submitted TOP projects in Baranya County, broken down by year

Év	Támogatott projektek (db)	Többllet- támogatott projektek (db)	Többllet- támogatott projektek aránya (%)	Megítélt támogatás (milliárd forint)	Többllet- támogatás (milliárd forint)	Többllet- támogatás aránya (%)
2017	63	22	34,9	16,5	1,7	10,4
2018	74	26	35,1	12,3	1,6	13,2
2019	26	16	61,5	3,3	0,5	14,7
2020	28	14	50,0	4,5	0,6	13,4
2021	41	18	43,9	6,9	0,6	9,4
2022	5	1	20,0	1,0	0,1	5,4
Összesen	237	97	40,9	44,5	5,1	11,5

Forrás: pályázat.gov.hu és a Baranya Vármegyei Önkormányzat adatai alapján a szerzők saját szerkesztése (2024. október végi legyűjtés)

A magas értékekre két lehetséges magyarázatot találtunk. Egyrészt a rövid idő alatt tömegesen beadott pályázatok darabszámát, mely nem biztosított megfelelő időt az egyes projektek kellő kidolgozásához. Baranya vármegyében a beadott pályázatok 60 százaléka került támogatásra. Másrészt a korai pályázati felhívásokat és magát a pályázatot elkészítők is egy teljesen új rendszerrel, új struktúrával találták szembe magukat, melynek megismerése és átlátása az első időkben nehézségeket okozhatott. Továbbá a legtöbb pályázati felhívás nem írta elő végleges tervek és költségvetés meglétét, csupán tanulmánytervet vagy projekttervet volt szükséges csatolni a pályázati adatlaphoz. A tanulási folyamat a költségvetési ciklus második felében már meghozta az eredményét. A csökkenő tendenciát a koronavírus-járvány (COVID-19) és a 2022 februárjában kirobbanó orosz-ukrán háború, valamint a projektek végső elszámolásának 2023. december 31-i dátuma befolyásolta. Ezen külső és belső tényezők miatt a többletforrás csak a 2022-ig megkötött támogatási szerződéssel rendelkező projektek esetében volt opció. A legmagasabb arányban a 2019-es projektek részesültek többlettámogatásban – a projektek 61,5 százaléka. A 2020-ban és 2021-ben szerződött projektek is átlagon felüli arányban részesültek többlettámogatásban. A többlettámogatás több mint 40 százaléka a 2018–2020 között szerződött projektek megvalósítására lett fordítva.

A többlettámogatás megoszlása a pályázati konstrukciók között

A tanulmány elemzése 15 TOP-konstrukció bevonásával készült, melyek öt prioritáshoz tartoznak eltérő arányban. A legtöbb ráemeléssel érintett konstrukció a TOP-1 – gazdaságfejlesztési prioritáshoz köthető, összesen 32 db, ami a konstrukcióban beadott pályázatok 53 százaléka. 31 db projekttel szorosan köve-

ti a Közlekedés és energetikai (TOP-3) prioritás, mely a beadott pályázatok között 62,4 százalékkal a legmagasabb arányt képviseli azon pályázatok közül, ahol a sikeres megvalósítás érdekében szükség volt további forrás bevonására.

4. táblázat: A pályázat.gov.hu honlapon elérhető pályázati konstrukciók kódja és elnevezése
The pályázat.gov.hu website's available funding schemes: their official codes and titles

Pályázati konstrukció kódja	Pályázati konstrukció elnevezése
TOP-1.1.1	Ipari parkok, iparterületek fejlesztése
TOP-1.1.3	Helyi gazdaságfejlesztés
TOP-1.2.1	Társadalmi és környezeti szempontból fenntartható turizmusfejlesztés
TOP-1.4.1	A foglalkoztatás és az életminőség javítása családbarát, munkába állást segítő intézmények, közszolgáltatások fejlesztésével
TOP-2.1.1	Barnamezős területek rehabilitációja
TOP-2.1.2	Zöld város kialakítása
TOP-2.1.3	Települési környezetvédelmi infrastruktúra-fejlesztések
TOP-3.1.1	Fenntartható települési közlekedésfejlesztés
TOP-3.2.1	Önkormányzati épületek energetikai korszerűsítése
TOP-3.2.2	Önkormányzatok által vezérelt, a helyi adottságokhoz illeszkedő, megújuló energiaforrások kiaknázására irányuló energiaellátás megvalósítása, komplex fejlesztési programok keretében
TOP-4.1.1	Egészségügyi alapellátás infrastrukturális fejlesztése
TOP-4.2.1	Szociális alapszolgáltatások infrastruktúrájának bővítése, fejlesztése
TOP-4.3.1	Leromlott városi területek rehabilitációja
TOP-5.2.1	A társadalmi együttműködés erősítését szolgáló helyi szintű komplex programok

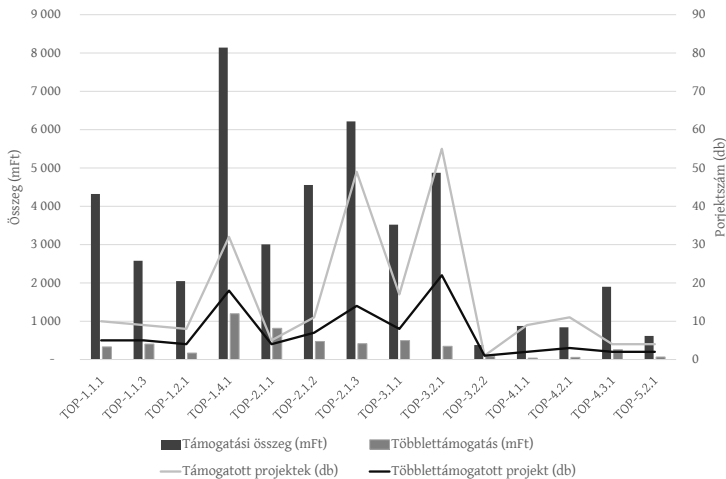
Forrás: www.palyazat.gov.hu

A legtöbb eredményes többletforrás a TOP-3.2.1- önkormányzati épületek energetikai fejlesztésére került kiosztásra, szám szerint 22 darab. Népszerű volt még a TOP-1.4.1 – óvoda és bölcsőde fejlesztés és a TOP-2.1.3 – belterületi vízelvezetés témájú pályázatok is, melyekre szép számban érkeztek beadványok és részesültek is többletforrásban.

Az egyes prioritásokon belül a legtöbb többlettámogatást (1.195 millió Ft) a TOP-1.4.1 konstrukció keretében támogatott projektek kapták, mely az összes leszerződött támogatás 14,7 százalékát érte el. Ennél jóval magasabb arányú (27,1%) pluszforrásra volt szükség a vármegyén belül a barnamezős területek rehabilitációjára kiírt és nyertes pályázatok esetében a sikeres megvalósításhoz. Véleményünk szerint ennek oka lehet a leromlott, használaton kívüli épületek műszaki állapotának nem megfelelő becslése a pályázatokhoz elkészített projekttervekhez, ami az első mérföldkő folyamán elkészített részletes engedélyes tervek készítésekor már nyilvánosságra kerültek. A TOP-3.2.2 „Önkormányzatok által vezérelt, a helyi adottságokhoz illeszkedő, megújuló energiaforrások kiaknázására irányu-

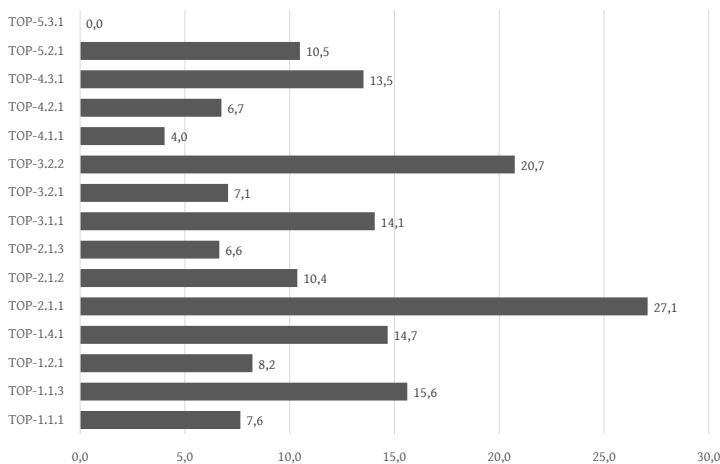
ló energiaellátás megvalósítása, komplex fejlesztési programok keretében” konstrukcióban támogatott projektek esetében is meghaladta a többlettámogatás a támogatási érték 20 százalékát.

7. ábra: A megítélt és a kapott többlettámogatások konstrukciónként
The awarded and received additional funding broken down by scheme

Forrás: pályázat.gov.hu és a Baranya Vármegyei Önkormányzat adatai alapján a szerzők saját szerkesztése (2024. október végi legyűjtés)

8. ábra: A megítélt támogatás és a kapott többlettámogatások aránya konstrukciónként
The ratio of awarded funding to received additional funding, broken down by scheme

Forrás: pályázat.gov.hu és a Baranya Vármegyei Önkormányzat adatai alapján a szerzők saját szerkesztése (2024. október végi legyűjtés)

Összegzés

Tanulmányunkban több feltett kérdésre választ kaphatunk, melyek segítenek részletesebb képet rajzolni Baranya területfejlesztési eredményeiről. Nem igazolódott be, hogy a programozási ciklus első időszakában beadott projektek esetében több pályázatnál volt szükség további források bevonására a sikeres megvalósítás érdekében, mivel arányaiban mind a projektek számát, mind a többlettámogatás nagyságát tekintve a 2019-es projekteknel volt szükség legnagyobb mértékben többlettámogatás biztosítására.

A vármegyén belüli fejlettségi eloszlásból jelen tanulmány alapján is megállapítható, hogy több forrás a fejlettebb, kelet-baranyai járásokba került, míg a legfejlettebb Hegyháti, Szigetvári és Sellyei járások kevesebb támogatásban részesültek. Ezen megállapítás alapján elmondható, hogy a járások közti különbségek oldásában kevésbé volt hatásos a program, ami területfejlesztési források biztosításával tudott hatni a fejlettségi különbségek csökkentésére, míg egyéb, fejlettséget befolyásoló tényezők-re, mint például a humán erőforrás minőségi tényezői vagy a jövedelmi viszonyok alakulása, nem volt közvetlen ráhatása. Ugyanakkor a kevésbé fejlett nyugat-baranyai járások projektjei arányaiban valamivel több többlettámogatásban részesültek, ami elsősorban az aprólékos projektelőkészítés hiányának és a saját források szűkösebb rendelkezésre állásának következménye lehet.

Elmondható, hogy a komplexebb, nagyobb projekteket tartalmazó beruházási jellegű, az Európai Regionális Fejlesztési Alap (ERFA) támogatásával megvalósuló projekteknel volt szükség jelentősebb mértékű többlettámogatásra. Másrészt a nem beruházási jellegű Európai Szociális Alap (ESZA) által támogatott TOP-5.3.1 konstrukciónál nem volt szükség többlettámogatásra. A prioritások közül a legnagyobb arányú többlettámogatásra a TOP 1. „*Térségi gazdasági környezet fejlesztése a foglalkoztatási helyzet elősegítésére*” és TOP 2. „*Vállalkozásbarát, népességmegtartó település fejlesztés*” esetében volt szükség, a többlettámogatás mértéke mindkét prioritás esetében elérte a támogatási összeg 12,3 százalékát. A pályázati konstrukciók közül a legnagyobb arányú (27,1%) többlettámogatásra a TOP-2.1.1 „*Barnamezős területek rehabilitációja*” konstrukciónál volt szükség, mely konstrukcióban öt projekt valósult meg. Véleményünk szerint ennek egyik oka az épületek leromlott állapota és az előre nem látható műszaki szükségletek.

További megállapításunk, hogy a legtöbb esetben a pályázati felhívásnak megfelelően a kedvezményezettek nem készítettek megfelelően kidolgozott, szakmailag és gazdaságilag megalapozott, ún. „engedélyes szintű” terveket, hanem csak „tanulmányterv” és tervezői költségbecslés alapján kerültek elbírálásra a pályázatok. Ezek a tervek a legtöbbször egy koncepciót, egy elképzelést tartalmaztak csupán, melyek sok esetben nem voltak alkalmasak arra, hogy azok a hatályos jogszabályok szerint megvalósíthatóak legyenek. Ezekben az esetekben a végleges kiviteli tervek elkészítése után vagy a közbeszerzési eljárás bontásakor realizálódott, hogy a támogatás beadásakor kalkulált összege nem fogja fedezni a felmerülő költségeket.

Ez az előkészítettségi követelmény a jelenlegi programozási időszak TOP_P-LUSZ pályázatok esetében módosult, a pályázatrókr és a tervezők az előző idők tapasztalataiból tanulva olyan költségvetést készítettek az egyes projektekhez, melyek – a jelenlegi információk alapján – várhatóan kevesebb többletforrást fognak igényelni az aktuális pályázati időszakban. Ezt a felvetést támasztják alá a Baranya Vármegyei Önkormányzat honlapján elérhető előterjesztések, melyek szerint 2022 januárja és 2025 októbere között 17 db ráemelési kérelem került be-terjesztésre összesen 619 748 378 Ft értékben a TOP_PLUSZ pályázatok esetében.

Jegyzet

- 1 A többlettámogatásra vonatkozó adatok forrása a Baranya Vármegyei Önkormányzat Terület-fejlesztési Osztálya. Az adatokat az egyik szerző kiegészítette és pontosította, aki a vizsgált idő-szakban a Baranya Vármegyei Önkormányzati Hivatal köztisztviselőjeként dolgozott.

Irodalom

- Enyedi Gy. (2010): Terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos tudományos kutatások fő irányai és feladatai. *Területi Statisztika*, 4., 398–405.
- Faragó L. (2016): Az EU területi politikájának a változásai közép-kelet-európai nézőpontból. *Tér és Társadalom*, 2., 3–22. <https://doi.org/bsnm>
- Finta I. (2022): Az Európai Unió átfogó fejlesztéspolitikai alapelveinek fejlődési trendjei és azok érvényesülése Magyarországon. *Új Magyar Közigazgatás*, 2., 1–19.
- Finta I., Pálné Kovács I., Brucker B., Pénzár Á., Pámer Z., Póla P. (2023): A területi tervezés elmélete és gyakorlata Faragó munkásságában. *Comitatus: Önkormányzati Szemle*, 246., 9–79. <https://doi.org/10.59809/Comitatus.2023.33-246.69>
- Gálosi-Kovács B., Haffner T. (2017): A területfejlesztés intézményrendszerének változása Magyarországon. *Területfejlesztés és Innováció*, 1., 22–33.
- Hargitainé Solymosi B. (2012): A megyei önkormányzatok terület- és településfejlesztési tevékenysége. *Területi Statisztika*, 1., 45–55.
- Molnár T., M. Barna K. (2018): A területi különbségek vizsgálata a magyar NUTS 3 szintű területi egységekben, 2000 és 2015 között. *Comitatus: Önkormányzati Szemle*, 227., 3–20.
- Nádudvari Z. (2014) A területfejlesztés európai programjainak összehasonlítása. *Területi Statisztika*, 4., 404–407.
- Németh Á., Vercse T., Dövényi Z. (2014): A fejlettség térbeli egyenlőtlenségei Magyarországon az európai uniós csatlakozás után. *Területi Statisztika*, 4., 308–332.
- Nyikos Gy., Kondor Zs. (2020): New mechanisms for integrated territorial development in Hungary. *Pro Publico Bono: Magyar Közigazgatás*, 1., 124–145. <https://doi.org/qs2n>
- Pámer Z. (2021): A területi kormányzás és a területi integráció vizsgálata Baranya megye fejlesztési dokumentumaiban az uniós csatlakozástól napjainkig. *Tér és Társadalom*, 3., 108–130. <https://doi.org/kkd2>
- Pámer Z., Finta I., Horeczki R., Pénzár Á., Dombi, P. (2023): Területfejlesztési források felhasználása Baranya megyében. *Tér és Társadalom*, 3., 98–118. <https://doi.org/10.17649/TET.37.3.3491>
- Péti M., Salamin G. (2016): A városfejlesztés új keretei a 2014–2020-as fejlesztéspolitikai ciklusban. *Falu-Város-Régió*, 2., 9–16.
- Papp S., Nagy Gy., Boros L. (2017): A kedvezményezett települések objektív életminőség alapján történő lehatárolási lehetőségei. *Területi Statisztika*, 6., 639–664. <https://doi.org/qs2q>

Jogszabályok, programdokumentumok

- 272/2014. (XI. 5.) Korm. rendelet a 2014–2020 programozási időszakban az egyes európai uniós alapokból származó támogatások felhasználásának rendjéről <https://njt.hu/jogszabaly/2014-272-20-22> (Letöltés: 2024.08.23.)
- 290/2014. (XI. 26.) Korm. rendelet a kedvezményezett járáások besorolásáról. <https://njt.hu/jogszabaly/2014-290-20-22> (Letöltés: 2024.05.29.)
- 17/2017. (II. 1.) Korm. rendelet az európai uniós forrásból finanszírozott egyes projektek költségnyövekménye támogathatóságáról. <https://njt.hu/jogszabaly/2017-17-20-22> (Letöltés: 2024.09.09.)
- 256/2021. (V. 18.) Korm. rendelet a 2021–2027 programozási időszakban az egyes európai uniós alapokból származó támogatások felhasználásának rendjéről <https://njt.hu/jogszabaly/2021-256-20-22> (Letöltve: 2026.03.03)
- 13/2023. (I. 24.) Korm. rendelet az építési beruházások megvalósítására kötött szerződések módosításának kezdeményezéséről. <https://njt.hu/jogszabaly/2023-13-K3-22> (Letöltés: 2024.10.26.)
- Bachtler, J., Mendez, C., Wishlade, F. (2017): *EU Cohesion Policy and European Integration: The Dynamics of EU Budget and Regional Policy Reform*. Routledge <https://doi.org/qs2s>
- Barca, F. (2009): *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy: A Place-Based Approach to Meeting European Union Challenges and Expectations*. European Commission
- BMÖ (2014): *Baranya Megyei Területfejlesztési Koncepció Javaslatértékelési fázis*. Baranya Megyei Önkormányzat, Pécs <https://docplayer.hu/11934816-Baranya-megyei-teruletfejlesztési-koncepcio.html> (Letöltés: 2024. 09. 07.)
- BMÖ (2020): *Baranya Megye Integrált Területi Programja*. Baranya Megyei Önkormányzat, Pécs <http://www.baranya.hu/dokumentum/808> (Letöltés: 2024. 05. 06.)
- European Commission (2010): *Europe 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. Brussels
- European Commission (2021): *Cohesion Policy 2021–2027*. Brussels
- Miniszterelnökség (2014): *Magyarország Partnerségi Megállapodása a 2014–2020-as fejlesztési időszakra*. Készítette a Miniszterelnökség a Nemzetgazdasági Minisztérium és a Nemzetgazdasági Tervezési Hivatal közreműködésével. <https://www.palyazat.gov.hu/download.php?objectId=52032> (Letöltés: 2025. 03. 17.).
- Nemzetgazdasági Minisztérium (2015): *Terület- és Településfejlesztés Operatív Program (TOP)*. Az Európai Bizottság által elfogadott verzió 2014–2020. <https://www.palyazat.gov.hu/download.php?objectId=53469> (Letöltés: 2025. 03. 22.)

A kárpátaljai magyarok migrációja Magyarországra az orosz-ukrán háború kitörése után: átalakuló mintázatok és térbeli sajátosságok

The migration of Transcarpathian Hungarian minority to Hungary after the outbreak of the Russian-Ukrainian war: changing patterns and spatial characteristics

TÁTRAI PATRIK, ERŐSS ÁGNES, KOHUT-FERKI JULIANNA,
KOVÁLY KATALIN

TÁTRAI Patrik: tudományos főmunkatárs, HUN-REN CSFK Földrajztudományi Intézet; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; tatrai.patrik@csfk.org; <https://orcid.org/0000-0002-7365-1993>

ERŐSS Ágnes: MSCA Seal of Excellence ösztöndíjas kutató, Free University of Bozen-Bolzano; 39100 Bozen-Bolzano, Piazza Università 1.; tudományos munkatárs, HUN-REN CSFK Földrajztudományi Intézet; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; agnes.eross@unibz.it; <https://orcid.org/0000-0002-2310-1897>

KOHUT-FERKI Julianna: tudományos munkatárs, HUN-REN CSFK Földrajztudományi Intézet; 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; ferki.julianna@csfk.org; <https://orcid.org/0009-0009-6426-0120>

KOVÁLY Katalin: tudományos munkatárs, HUN-REN CSFK Földrajztudományi Intézet, 1112 Budapest, Budaörsi út 45.; adjunktus, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Egyetem; 90202 Beregszász, Kossuth tér 6.; kovaly.katalin@csfk.org; <https://orcid.org/0000-0002-8554-6816>

KULCSSZAVAK: Ukrajna; Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye; transznacionális migráció; kárpátaljai magyarok; lakhelyválasztás

ABSZTRAKT: Ukrajnában az elmúlt bő évtized geopolitikai krízisei – különösen a 2014-ben kezdődő kelet-ukrajnai harcok, majd a 2022-es orosz invázió – Kárpátalján is jelentősen átalakították a társadalmi-gazdasági viszonyokat. Ennek hatására a kárpátaljai magyarok elvándorlása egyre intenzívebb lett, és migrációjuk mintázatai is megváltoztak. A migráció elsődleges célterülete, ahogy a korábbi krízisidőszakokban, úgy 2022-t követően is – többek között az anyaország nemzetpolitikája által teremtett lehetőségeknek köszönhetően – Magyarország, azon belül is kiüntetetten Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye.

Statistikai adatok és terepkutatás együttes alkalmazására épülő tanulmányunk célja, hogy minél pontosabban feltérképezze (1) az Ukrajnából Magyarországra irányuló migráció volumenét, térbeli jellemzőit, dinamikáját a teljes körű orosz katonai invázió után; (2) a Magyarországra települt kárpátaljai magyarok migrációjának fő sajátosságait; valamint (3) a Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyébe áttelepülők lakóhelyválasztási preferenciáit.

Vizsgálatunk rámutat arra, hogy a jelen migrációs hullám nem értelmezhető a korábbi időszak jellemzőinek ismerete nélkül, e migráció katalizátorai ugyanis a 2010-es évek során kiépült transznacionális kapcsolatháló, ingatlanvásárlások és állampolgársági kedvezmények. A 2022 után megfigyelhető áttelepülés e korábbi transznacionális csatládi stratégiák (re)aktiválása révén történik, statisztikailag nem vagy alig nyomon követhető módon, aminek eredményeként a korábban jellemző kétlakiséget egyre több

esetben váltja fel az állandó magyarországi tartózkodás. Az áttelepültek lakhelyválasztása kapcsán azt találtuk, hogy kiemelkedő a határátkelőhelyek szerepe, amelyek közelében 20–50% is lehet a kárpátaljai származásúak aránya, akik jellemzően adott határátkelő vonzáskörzetéből származnak – tehát a földrajzi közelség a kibocsátó oldalon is fontos tényező.

Patrik TÁTRAI: senior research fellow, HUN-REN CSFK Geographical Institute; Budapest, Hungary; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; tatrai.patrik@csfk.org; <https://orcid.org/0000-0002-7365-1993>

ERŐSS Ágnes: MSCA Seal of Excellence research assistant, Free University of Bozen-Bolzano; 39100 Piazza Università 1. Bozen-Bolzano, Italy; research fellow, HUN-REN CSFK Geographical Institute; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; agnes.eross@unibz.it; <https://orcid.org/0000-0002-2310-1897>

KOHUT-FERKI Julianna: research fellow, HUN-REN CSFK Geographical Institute; Budaörsi út 45., H-1112 Budapest, Hungary; ferki.julianna@csfk.org; <https://orcid.org/0009-0009-6426-0120>

KOVÁLY Katalin: research fellow, HUN-REN CSFK Geographical Institute, Budapest, Hungary; assistant professor, Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian University; Kossuth square 6., 90202 Berehove, Ukraine; kovaly.katalin@csfk.org; <https://orcid.org/0000-0002-8554-6816>

KEYWORDS: Ukraine; Szabolcs-Szatmár-Bereg County; transnational migration; Transcarpathian Hungarians; residential choice

ABSTRACT: In Ukraine, the geopolitical crises of the past decade – particularly the conflicts in eastern Ukraine that began in 2014 and the Russian invasion in 2022 – have significantly transformed the socio-economic conditions in Transcarpathia. As a result, the emigration of Transcarpathian Hungarians has intensified, and their migration patterns have changed. Still, due to opportunities created by Hungary's kin-state policies, Hungary remains the primary destination for their migration, with Szabolcs-Szatmár-Bereg County playing a prominent role within the country.

Based on statistical data analysis and qualitative fieldwork, this study aims to map (1) the volume, spatial characteristics, and dynamics of migration from Ukraine to Hungary following the full-scale Russian military invasion; (2) the main features for the migration of Transcarpathian Hungarians to Hungary; and (3) the residential preferences of those who have relocated to Szabolcs-Szatmár-Bereg County.

Our investigation highlights that the current wave of migration is interrelated with mobility processes of the previous periods: namely, transnational networks, property purchases, and citizenship benefits established during the 2010s are the catalysts for the current migration. The post-2022 relocations occurred through the (re)activation of these earlier transnational family strategies, in ways that are statistically untraceable or barely traceable, and resulting in the increasing replacement of the previously common dual residency with permanent residence in Hungary. Regarding the residential choices of the relocated families, we found that border crossing points play a significant role, with 20-50% of the population near these points being of Transcarpathian origin, typically originating from the vicinity of the respective border crossing – indicating that geographical proximity is an important factor on the sending side as well.

Bevezetés

„Szerintem Budapest után itt [Nyíregyházán] vannak a legtöbben. Ha a vidéki városokat nézzük, Nyíregyháza és környékén vannak a legtöbben. [...] És közel van a határhoz, mit tudom én, hetente, kéthetente a felesége gyerekekkel, mit tudom én, 80 kilométer, és itt van. Nem kell elmenni Győrbe, nem kell elmenni Sopronba, nem kell elmenni Prágába, nem kell elmenni Csehországba.” (Áttelepült férfi, Nyíregyháza, 2024)

2022 óta több alkalommal utaztunk terepmunkára Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye különböző településeire. Kárpátaljai származású beszélgetőpartnereink rendszerint Ukrajnában vásárolt, színes, fényes papírba csomagolt bonbonnal (cukerki) vártak minket. Ahogy az áttelepült időskorúak megjegyezték, mindig, amikor *hazamennek*, bevásárolnak egy kis csokoládét, mert finomabb és szeretik a magyar szomszédok is. Amikor az iránt érdeklődtünk, hogy hol tudnánk még találkozni Kárpátaljáról áttelepültekkel, több helyen is a helyi görög katolikus vagy református templomba irányítottak, mondván, hogy az áttelepültek rendszeresen járnak a heti gyülekezeti alkalmakra és állandó résztvevői lettek mindenféle gyülekezeti kezdeményezésnek és kirándulásnak. Így jutottunk el egy “csigagyártó kör”-be, ahol a húslevesbe szánt csigatésztát gyúrták és szaggatták az asszonyok, őshonosok és újabban áttelepültek. A határhoz közeledve sok faluban láttunk felújítás alatt lévő régi házakat: ablakcsere, homlokzatvakolás és -festés, új kerítés. A helyiek szerint így a legkönnyebb megkülönböztetni, hogy melyik portákra költöztek be azok, akik 2022 februárja, az orosz katonai invázió teljes körűvé válása után települtek át Kárpátaljáról.

A 2022-es geopolitikai eseményeket követően – csakúgy, mint a korábbi krízisidőszakokban – a kárpátaljai magyar közösség számára Magyarország az elsődleges célország, ideiglenes vagy akár tartós tartózkodási hely. A határ menti Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye kiemelt szerepet kapott ebben a folyamatban földrajzi közelsége, valamint a nyelvi és kulturális azonosságok révén. A migrációs hullám méretéről, a benne részt vevőkről azonban vajmi keveset lehetett tudni: a nyilvánosságban megjelenő hírek mindössze a migráció felerősödéséről szóltak, további részletekről nem. Kutatásunk így arra vállalkozott, hogy vegyes módszertannal feltérképezze, hogy kik, miért és hová költöznek át Kárpátaljáról Magyarországra. Tanulmányunk célja tehát, hogy (1) bemutassa az Ukrajnából Magyarországra irányuló migráció volumenét, térbeli jellemzőit, dinamikáját a teljes körű orosz katonai invázió után; (2) feltárja a Magyarországra települt kárpátaljai magyarok migrációjának fő sajátosságait; valamint (3) bemutassa a Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyébe áttelepülő lakóhelyválasztási preferenciáit.

Tanulmányunkban először áttekintjük a Kárpátaljáról induló migráció jellemzőit, történeti és földrajzi beágyazottságát, majd a kutatás módszertanát. Ezt

követően elsőként a migráció kvantitatív jellemzőit, majd a kvalitatív terepmunka eredményeit mutatjuk be. Fontos hangsúlyozni, hogy úgy a jelen migrációs hullám statisztikai adatai, mint kvalitatív jellemzői csak a 2014 és 2022 közötti migrációs folyamatok kontextusában érthetők meg, éppen ezért részletesebben kitérünk erre az időszakra is. A tanulmány végén vázoljuk a jelenlegi migrációs folyamatok sajátosságait, valamint a migrációban résztvevők lakóhelyválasztási preferenciáit.

A kárpátaljaiak nemzetközi migrációjának főbb jellemzői

Ugyan a 20. század folyamán Kárpátalja több államalakulat része volt, a terület periferikus helyzete – és ehhez köthetően népességekibocsátó jellege – minden országban megmaradt. Így volt ez már a Magyar Királyság időszakában is (Beluszky 2005), Csehszlovákia keretei között, sőt még a nemzetközi migrációt szigorúan kontrolláló szocializmus évtizedeiben is (Seres 2024). A rendszerváltást követően a kiutazási feltételek könnyebbé válásával megnövekedett a mobilitás, az ukrainai gazdasági körülmények drámai romlása pedig tovább fokozta az elvándorlást. Mivel Kárpátalján, hasonlóan egyéb posztszovjet régiókhoz, az ukrán állam – részben diszfunkcionális működéséből következően – alig biztosította a minimális életszínvonalat és szociális szolgáltatásokat (Fedinec, Halász, Tóth 2016; Zhurzhenko 2010), az egyéni rugalmasság és a gyors alkalmazkodóképesség elengedhetetlen volt a túléléshez. Mindez a már eleve jelentős mobilitás fokozódásához és a határhoz kötődő informális gazdasági tevékenységekhez (csencselés, csempészet stb.) vezetett a (kiegészítő) jövedelemszerzés érdekében. A cirkularitás, az időszakos migráció, például a külföldi munkavállalás vagy a rendszeres határon átnyúló mozgások (például ingázás, kiskereskedelem), meghatározóvá vált a kárpátaljai emberek mobilitási stratégiáiban, de a tartós áttelepülés is egyre jellemzőbb lett (Borbély 2015; Çağlar 2013; Tátrai et al. 2018). A migráció tehát olyan egyéni és családi megélhetési stratégiává vált, amely vagy a család fő jövedelmét biztosítja, vagy a háztartás költségvetésének fontos kiegészítője. A külföldi munkavállalás lehetővé tette az otthoni megélhetést: a család egyes tagjainak munkamigrációja biztosította azt, hogy a család többi tagja otthon maradhasson (Morokvasic 2004; Eröss 2020).

A migráció formáját, célját és időbeliségét olyan makrostrukturális tényezők befolyásolták, mint a vízumrendszerek, a célországban való munkavállalás vagy tanulás feltételei, a bérkülönbségek, az utazási és megélhetési költségek (Tátrai, Eröss, Kovály 2016). A migrációt korlátozhatják vagy akadályozhatják a makroszintű folyamatok (gazdasági tényezők, foglalkoztatás vagy határátkelési feltételek) változásai, ami arra kényszeríti a migránsokat, hogy rugalmas alkalmazkodási stratégiákat dolgozzanak ki, kombinálva a különböző határátlépési helyeket, módokat (gyalogos, autós), útleveleket, vízumszabályozásokat, munkavállalási engedélyeket, ismeretségi hálókat (Józwiak 2021).

A Kárpátalján élő magyarok migrációját alapvetően befolyásolja az anyaország földrajzi közelsége és az, hogy 1989 után Magyarország szoros kapcsolatokat alakított ki minden külhoni magyar közösséggel, Kárpátalját is beleértve. 2010 után Magyarország szomszédos régiókban való aktivitása felerősödött, létrehozva/megerősítve egy kiterjedt intézményi hátteret (egyszerűsített honosítás, fizetéskiegészítések, infrastrukturális fejlesztések, gazdaságfejlesztési program, ösztöndíjak stb.). Mindezek a kárpátaljai magyarok migrációs stratégiáit is befolyásolták (Çağlar, Gereöffy 2008; Tátrai, Eröss, Kovály 2017; Bacsó 2019). További tényezőként mindenképp számításba kell venni az etnikai kapcsolati tőkét és a transznacionális kapcsolatok hálózatát, amelyek megléte és milyensége nemcsak azt határozza meg, hogy ki tud bekapcsolódni a vándormozgalomba, hanem befolyásolhatja a migráció célterületét is (Kovály 2024).

Módszertan

Az Ukrajnából Magyarországra irányuló migrációt kvantitatív, míg a lakóhelyválasztási preferenciákat vegyes, kvantitatív és kvalitatív módszerekkel vizsgáltuk. A statisztikai adatforrások közül egyaránt használtuk a 2022-es népszámlálás vonatkozó adatait, valamint a Központi Statisztikai Hivatal regiszteradatait.

Mivel a kárpátaljai magyarok döntő többsége magyar állampolgárként érkezik Magyarországra, az áttelepülés folyamatának, volumenének statisztikai nyomon követése meglehetősen nehéz feladat. Az Ukrajnából Magyarországra irányuló migrációt így alapvetően három kategória szerint érdemes megvizsgálni: (1) menedékesként,¹ illetve (2) ukrán állampolgárságú bevándorlóként többnyire ukrán nemzetiségűeket regisztrál a magyarországi statisztika, míg a kárpátaljai magyarokat főként – de nem kizárólag – (3) az Ukrajnában született magyar (többnyire kettős, magyar–ukrán) állampolgárok kategória takarja.² Az Ukrajnában született magyar állampolgárok között is nagy számban találunk azonban ukrán nemzetiségűeket, hiszen 2019-ig az Ukrajnában magyar állampolgárságot igénylők száma megközelítette a 180 ezer főt, ami jelentősen magasabb, mint a kárpátaljai magyarok létszáma akár a 2001-es népszámlálás (Molnár, Molnár D. 2005), akár a Summa 2017 felmérése szerint (Tátrai et al. 2018). Ez utóbbi csoport többsége azonban a Magyarországra költözés után már magyar nemzetiségűnek (is) vallja magát.

Tovább nehezíti a vizsgálódást, hogy az adatfelvétel egyenetlen: az Ukrajnában születettek 88 ezer fős sokasága mellett jelen van a Szovjetunióban születettek mintegy 23 ezer fős kontingense is, azonban a születési ország esetében nem feltétlenül a tényleges születési ország kerül bejegyzésre. Tehát nincs olyan összefüggés, hogy az 1991 előtt születettek születési országa a Szovjetunió, a később születetteké pedig Ukrajna, hanem az adat vegyesen kerül(t) rögzítésre. Emellett a Szovjetunióban született magyar állampolgárok között nagy számban

találunk az egykori Szovjetunió egyéb területein születetteket. Ennek megfelelően – az adatok bizonytalansága miatt – a kárpátaljai magyarok vizsgálatakor a Szovjetunióban született magyar állampolgárokat nem vettük figyelembe.

Kvalitatív kutatásunkat az ukrán-magyar határtérseget lefedő Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében végeztük, mivel hagyományosan ez a kárpátaljai áttelepültek egyik legfontosabb célterülete, amin a 2022-es migrációs hullám sem változtatott. A vármegyén belül a kutatás helyszínei dekoncentráltan helyezkednek el, követve a Magyarországra áttelepült kárpátaljaiak települési mintázatát. Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyén belül a három kiválasztott terep így (1) Nyíregyháza, amely a térség sokszínű központjaként fontos vonzást gyakorol a kárpátaljai áttelepülőkre; (2) Kisvárdra és Záhonyra, valamint környékük, amelyek lokális központként funkcionálnak, viszonylag jelentős kárpátaljai magyar közösséggel, illetve (3) a határ menti falvak, ahol az Ukrajnában születettek aránya a legmagasabb, és ahol nemcsak az állandó, hanem az ideiglenes migráció (ingázás) is jelentős.³

A terepmunkát 2022 és 2024 között végeztük, amelynek keretében a terepbejárás mellett elsősorban félig strukturált interjúk segítségével igyekeztünk feltárni a migráció helyben jellemző mintázatait, motivációit, az áttelepedés helyszínének kiválasztása mögött meghúzódó strukturális és mikroszintű (családi/egyéni) okokat. A kutatás során összesen 85 interjú készült (1) a helyi közösségekben kulcsszerepet játszó lakosokkal (polgármesterek, egyházi személyek, oktatásban dolgozók stb.), (2) Kárpátaljáról áttelepült, valamint (3) helyi – nem kárpátaljai származású – lakosokkal.

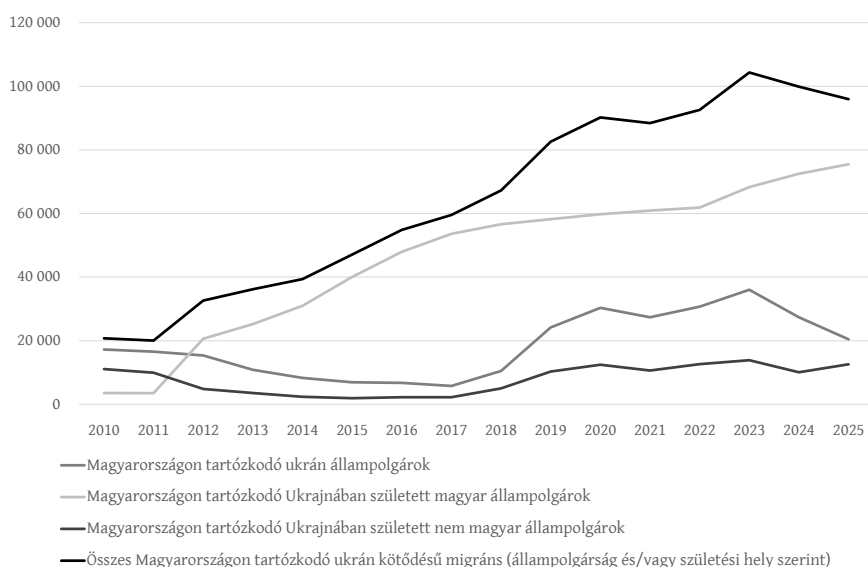
Az Ukrajnából Magyarországra irányuló migráció 2022 óta

Az Ukrajnából elvándorló magyarok többsége számára – ahogy a korábbi időszakban, úgy 2022-t követően is – Magyarország volt a célország. Ennek a nyelvi kulturális közelségen kívül az is megalapozott, hogy 2019-ben a kárpátaljai magyarok 80 százaléka már rendelkezett magyar útlevéllel (Ferenc, Rákóczi 2020). Magyar állampolgárként érkezve tehát a kárpátaljai magyarok korlátozás nélkül beléphettek és letelepedhettek Magyarországon, viszont nem kaphattak menedékes státuszt (Csányi 2022; Urbán 2023). Ugyanakkor ez többségük számára nem okozott problémát, hiszen a korábban már áttelepült rokonok, barátok által kiterjedt kapcsolati hálóval rendelkeztek, ami megteremtette az újonnan érkezők számára az anyagi és szociális biztonságot az átköltözés idején és azt követően.

A kárpátaljaiak tömeges bevándorlásáról, áttelepüléséről szóló hírek, valamint a kárpátaljai terepi tapasztalatok tükrében a magyarországi bevándorlási adatok meglepő eredményekkel szolgálnak. A Magyarországon tartózkodó ukrainai születésű magyar állampolgárok száma (stock) ugyanis 2022. január 1. és 2023. január 1. között csak viszonylag kismértékben (10 százalékkal) 61,9 ezer fő-

ról 68,3 ezer főre, majd 2025-ig, egyre csökkenő ütemben, 75,5 ezer főre nőtt (1. ábra). E csoport napjainkban mintegy $\frac{3}{4}$ -ét – pár éve azonban még csak $\frac{1}{3}$ -át – teszi ki a teljes ukrán kötődésű (ukrán állampolgár vagy Ukrajnában született) migráns kontingensnek, amely nagysága az elmúlt években 100 ezer fő körül mozgott. A népmozgalmi statisztikák adatait megerősítik a 2022-es magyarországi népszámlálás adatai is. Eszerint 2022 októberében 96 ezer olyan ember élt Magyarországon, aki Ukrajna területén született. Hozzávetőleg kétharmaduk rendelkezett magyar állampolgársággal, alapvetően őket azonosíthatjuk magyar nemzetiségűként.⁴

1. ábra: Az Ukrajnából Magyarországra irányuló migráció, 2010–2025 (stock, január 1-i állapot)
Migration from Ukraine to Hungary, 2010–2025 (stock as of 1 January)

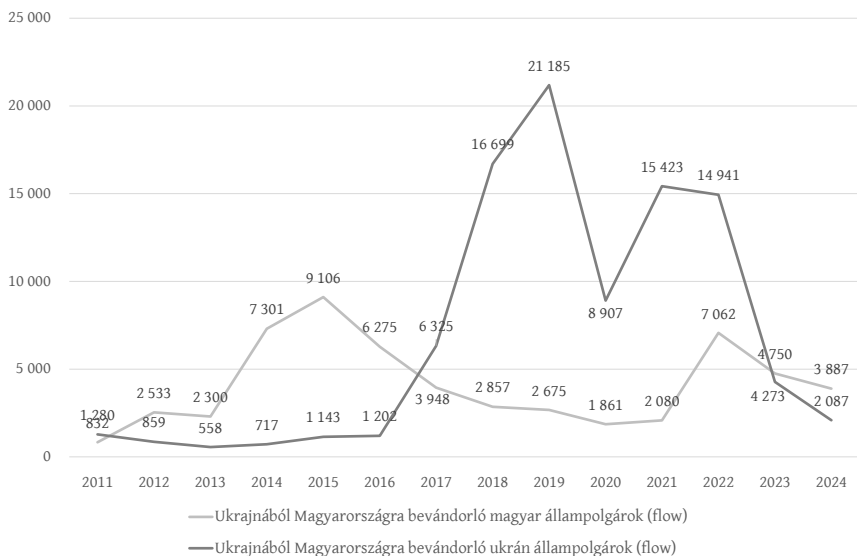
Forrás: KSH Tájékoztatási adatbázis

A 2022-es geopolitikai események migrációs hatásait azonban hatékonyabban vizsgálhatjuk a flow adatokkal (2. ábra). Bár a 2022 folyamán Magyarországra belépő ukrainai születésű magyar állampolgárok száma jelentősen megnőtt a korábbi évekhez képest, abszolút volumenét (és a hullámhegy hosszát) tekintve azonban elmarad az orosz-ukrán háború 2014-es kitörése után regisztrált hullámához képest, amely 2015-ben tetőzött (Urbán 2023). Mindebből elvileg az következne, hogy a 2022-es migrációs hullám kevésbé érintette a magyarságot, mint a 2014-es, ami azonban ellentmond a terepi tapasztalatoknak.

Az Ukrajnából származó magyar állampolgárságú bevándorlók között a férfiak és nők aránya 2022-ben – a korábbiakhoz képest érdemi változást nem mutatva – kiegyenlített volt, ami arra utal, hogy a katonakorú férfiak (18–60 év)

2. ábra: Az Ukrajnából Magyarországra bevándorlók száma (flow) állampolgárság szerint, 2011–2024

Number of immigrants from Ukraine to Hungary (flow) by citizenship, 2011–2024

Forrás: KSH Tájékoztatási adatbázis

közül is sokan eljöttek, annak ellenére, hogy a háború kitörését követő második naptól az ukrainai törvények értelmében a katonakorú ukrán állampolgárságú férfiak nem hagyhatják el az országot. Megemlítendő azonban, hogy a kelet-ukrajnai fegyveres konfliktus 2014-es kitörésekor a férfiak aránya a bevándorlók között megközelítette a 60 százalékot, összefüggésben az akkor elrendelt ukrainai sorozásokkal. A bevándorlók korcsoportos összetétele viszont jelentősen átalakult a teljes háború előttihez képest. Míg az előző években a 15 év alattiak aránya 15% körül mozgott, addig 2022-ben 25 százalékra emelkedett. Ezt leginkább a 60 év felettiek részesedésének csökkenése ellenpontosította.

Ehhez képest az ukrán állampolgárok bevándorlása valamelyest eltérő képet mutat. 2022. január 1 és 2023. január 1 között a Magyarországon tartózkodó ukrán állampolgárok⁵ száma (stock) 30,7 ezerről 36 ezerre, 17 százalékkal nőtt, ami bár jelentős, de messze nem kiugró változás. Ezt követően jelentősen csökkent a számuk; 2025-ben már csak 20,5 ezren tartózkodtak Magyarországon. Jelentős változás 2021-hez képest, hogy míg korábban a bevándorlók 65-70 százaléka férfi volt – összhangban azzal, hogy az iparban előszeretettel foglalkoztattak ukrán állampolgárokat (Urbán 2023) –, addig 2022-ben ez az érték 40 százalékra csökkent. A bevándorlók között 20% volt a 15 év alattiak aránya, ez korábban jellemzően 1% körül mozgott.

Mindezen számokból több következtetés is levonható. Az ukrán állampolgárokat (nemzetiségűeket) tekintve kirajzolódik, hogy a háború kitörését követően – összhangban a többi régiós országban tapasztaltakkal (Mikheieva, Sereda,

Kuzemska 2023) – főleg nők jöttek gyerekekkel, míg a katonakorú férfiak a korábbiakhoz képest jóval alacsonyabb arányban érkeztek, amiben az is közrejátszott, hogy nem is tudtak jönni a számukra lezárt határok miatt. Az ukrainai születésű magyar állampolgárokat (magyar nemzetiségűeket) ezzel szemben az jellemzi, hogy – hasonlóan a legutóbbi, 2014-es geopolitikai krízishez – egész családok jöttek át, nagyobb arányban, mint korábban, tehát a férfiak sem maradtak otthon. A teljes körű háború kezdeti fázisa után (nagyjából 2023 óta) azonban a Magyarországra belépő és itt tartózkodó ukrán állampolgárok száma jelentősen csökkent. Mindez, a férfiak mozgásának akadályoztatásán túl, arra is utal, hogy a háború második évétől már megállt a dinamikus kiáramlás Ukrajnából; aki akarta (és tudta), már elhagyta az országot.

Bár az adatokból jól kirajzolódik a geopolitikai kataklizmák hatása mind a 2014-15-ös, mind a 2022-es migrációs hullámokra, a számok alapján azonban az látszik, hogy a háborús cselekmények nem önmagukban, hanem adott társadalmi-gazdasági kontextussal együtt hatnak. Így például bár 2023-ra az ukrán kötődésűek száma megközelítette a 105 ezret, az éves növekedés mértéke 2022 és 2023 között „csak” 13% volt, ami elmarad a kelet-ukrainai fegyveres konfliktus kirobbanásakor regisztrált növekedéstől (2013 és 2014 között 20%), de némi meglepetésre a legnagyobb növekedés 2018 és 2019 között volt (23%), amikor a magyar munkaerőpiacon tömegesen jelentek meg az ukrán nemzeti-szerű munkavállalók.

A számok alapján tehát az orosz-ukrán háború 2022-től datálható intenzívebb fázisa nem okozott kiemelkedő migrációs hullámhegyet. Sőt, e hullámhegy 2023-tól kezdve gyorsan ellaposodott: 2022. január 1 és 2025. január 1 között a teljes migráns stock növekedése mindössze négy százalékos volt. Ezen érték mögött azonban az állampolgárság szerint differenciált folyamatok húzódnak: egyrészt az ukrán állampolgárok intenzív el- és visszavándorlása, amelynek eredményeképp számuk napjainkra harmadával csökkent; másrészt a magyar állampolgárok folytatódó, bár egyre csökkenő intenzitású áttelepülése, amelynek eredményeként az Ukrajnában született, Magyarországon élő magyar állampolgárok száma ez időszakban 22 százalékkal nőtt.

A következőkben azt igyekszünk igazolni, hogy a fent bemutatott számok ellenére a kárpátaljai magyarok migrációja meghaladta a korábbiak mértékét, csak éppen a vonatkozó statisztikák mérsékelten alkalmasak ezek nyomon követésére. Ennek bizonyításához bemutatjuk a migráció regionális mintázatait és a migráció 2022 előtti jellemzőit.

Az Ukrajnából Magyarországra irányuló vándorlás regionális mintázatai – különös tekintettel Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyére

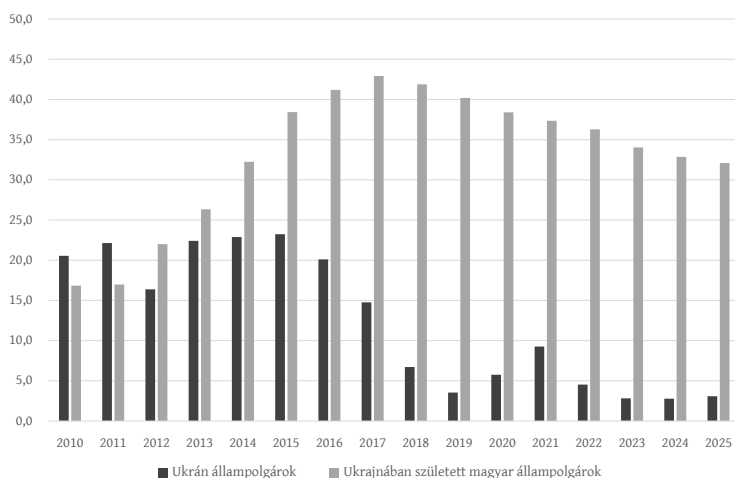
Az Ukrajnából Magyarországra irányuló migráció földrajzilag koncentrált és viszonylag kis távolságot ível át: a migránsok 90 százaléka Kárpátaljáról érkezik, ezen belül pedig 74% – a magyar kisebbség elhelyezkedésének megfelelően – a határ menti térségekből származik. Magyarországon belül a bevándorlók 80 százaléka a központi régióban (Budapesten és Pest vármegyében), valamint Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében telepedett le az ezredforduló időszakában (Karácsonyi, Kincses 2020). Mindez tehát azt mutatja, hogy a munkalehetőségeket kínáló gazdasági magterületen kívül a kárpátaljai áttelepülők a gazdaságilag kevésbé prosperáló, ámde a szülőföldjükhöz közeli területeket is előnyben részesítik (Larson 2023).

E területi mintázat azonban valamelyest átalakult az elmúlt másfél évtizedben, bár e két régió súlya továbbra is domináns. Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyére fókuszálva az látható, hogy míg a 2010-es évek elején az ukrán kötődésűek (ukrán állampolgárok vagy ukrainai születésű magyar állampolgárok) csak mintegy 20 százaléka élt Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében, addig az egyszerűsített honosítás, de még inkább a 2014-től kibontakozó kelet-ukrainai fegyveres konfliktus és gazdasági összeomlás hatására rendkívüli mértékben nőtt meg a határ menti megye súlya. 2014-ben már az ukrán kötődésűek 30 százalékát, 2017-ben 40 százalékát regisztrálták Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében. A 2017-es csúcspont után azonban fokozatosan csökkent a vármegyében regisztrált ukrainai kötődésűek részesedése, ami részben az innen történő el- és továbbvándorlásukat („ugródeszka-hatást”) mutatja, részben a tízezres nagyságrendben megjelenő, döntően nyugat-magyarországi ipari központokba érkező ukrán nemzetiségű vendégmunkások hatása. Ugyanakkor nemcsak az ukránok, hanem a magyarok (ukrainai születésű magyar állampolgárok) elhelyezkedése is a dekoncentráció jeleit mutatta. Ez a tendencia – némileg meglepő módon – a 2022-es geopolitikai eseményeket követően sem változott meg, tovább csökkentve Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye részesedését. Így, annak ellenére, hogy a csökkenés az elmúlt évben megállt, napjainkban a százezer ukrán kötődésűnek csak negyede él a vármegyében, természetesen jelentős különbséget mutatva az ukrán állampolgárok, illetve az ukrainai születésű magyar állampolgárok között (3. ábra).

Az ukrán kötődésűek területi megoszlásában az elmúlt évtizedben végbe ment változások legfeltűnőbben Komárom-Esztergom, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Győr-Moson-Sopron vármegyéket érintették, amelyekben jelentősen nőtt részesedésük a 2010-es évek elejéhez képest. Mindezt lényegében a központi régió (kiemelten Budapest), illetve kisebb mértékben az északkeleti vármegyék (Borsod-Abaúj-Zemplén és Hajdú-Bihar) súlyának csökkenése ellenpontosította. Azonban mindez két eltérő folyamat eredménye. Az egyik folyamat a döntően ukrán nemzetiségűek (ukrán állampolgárok) beáramlása a – főként az északnyugati várme-

gyékben elhelyezkedő – ipari központokba, a másik a döntően magyar nemzetiségűek (magyar állampolgárok) beáramlása Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyébe. Mindezek eredményeként utóbbi terület részesedése az ukrainai születésű magyar állampolgárok lakhelyválasztásában jelentősen, 10 százalékponttal növekedett 2012 és 2025 között.⁶

3. ábra: Az ukrán állampolgárok, illetve az ukrainai születésű magyar állampolgárok közül Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében élők részesedése, 2010–2024 (%)
Share of the migrants from Ukraine living in Szabolcs-Szatmár-Bereg County among the total migrant stock from Ukraine, 2010–2024 (%)

Forrás: KSH Tájékoztatási adatbázis

Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyére fókuszálva még jobban feltárul, hogy a vizsgált migrációs folyamatban felülreprezentáltak a kis földrajzi távolságú mobilitási folyamatok. Az elmúlt évtizedekben, különösen 2014 óta felértékelődött az ukrán-magyar határ magyarországi oldalán fekvő (periferikus, tipikusan elvándorlástól sújtott) falvak szerepe. Ezen falvak legfőbb vonzereje – a megfizethető ingatlanokon túl – a határ közelsége, mivel az áttelepülők sok esetben előnyben részesítik, ha közel tudnak maradni eredeti otthonukhoz. Mindezt még jobban alátámasztja, hogy nem pusztán a határ menti falvak, hanem a határátkelőkhöz közel eső falvak népessége növekedett leginkább az elmúlt évtizedekben. Ezen településeken a népesség növekedése 2011 és 2021 között meghaladta a 20 százalékot⁷ – legalábbis a népmozgalmi adatok szerint. Ugyanakkor a népszámlálási adatok némileg eltérő képet mutatnak. Bár a határ menti települések népességszáma a 2022-es népszámlálás szerint is nőtt, korántsem kiugró mértékben, jellemzően 10% alatt. Mindez azt jelenti, hogy az adminisztratív adatbázisokban regisztrált és a ténylegesen ott élő népesség között akár jelentős különbség is lehet, ami újfent a cirkulációra, a kétlakiságra (valamint a csak papíron átköltözőtekre) hívja fel a figyelmet.

Ettől függetlenül az egész országot tekintve e határ menti településsávban a legmagasabb az Ukrajnából áttelepültek koncentrációja, egy olyan térséget kialakítva, ahol a kárpátaljai származásúak aránya gyakran eléri a 20 százalékot a helyi lakosságon belül (4. ábra), sőt egyes településeken (például Beregsurány, Márokpapi, Barabás) a 40 százalékot is meghaladja. Éppen ezért kiemelt fontosságú ennek a térségnek a részletesebb, kvalitatív vizsgálata is.

4. ábra: Az ukrán kötődésű népesség helyi lakónépességhez viszonyított aránya, 2021
The proportion of migrants from Ukraine in the total population by municipalities, 2021

Forrás: A KSH Tájékoztatási Adatbázis adatai alapján saját szerkesztés

A kárpátaljaiak áttelepülésének főbb sajátosságai 2022 előtt

Ahogy azt már a migrációs folyamatok statisztikai áttekintésénél is említettük, a teljes körű katonai invázió következményeként fellépő, a kárpátaljai magyarok migrációjához köthető trendek és mintázatok (cirkuláris migráció és a kétlaki életmódra való berendezkedés) többsége már évekkel korábban megjelent, a 2022 februárjában megindult teljes körű orosz katonai invázió csupán felerősítette azokat.

Ezek egyik jellemzője a magyarországi ingatlanvásárlás volt (többnyire az ukrán határ menti falvakban és városokban), amelynek alapvetően két fő oka volt. Egyrészt magyarországi lakcím létesítése, amellyel jogosulttá váltak különböző szociális juttatások igénylésére (például egészségügyi szolgáltatások, nyugdíj), és ami egyszerűsített bizonyos adminisztratív eljárásokat a magyarországi tulajdonszerzés (például gépkocsi vásárlása) kapcsán. Másrészt 2014, vagyis a donbaszi háború megindulását követően számos család vásárolt magyarországi ingatlant, akár befektetésként, akár rekreációs céllal, vagy a gyermekek/unokák magyarországi továbbtanulása esetére, így az ingatlan az egyetemi évek során hosszabb távra is bázist jelenthetett.

„Tehát nagyon sokan már eleve még Kárpátalján éltek, akkor is a gyerekek iskolába már itt jártak. (...) és akkor a szülők pedig átköltöztek, (...) hát akkor nagyon sokan maradtak itt (...) Kisvárdra környékén. Itt nyilván praktikus szempontok miatt, hogy azért itt jóval olcsóbban, kedvezőbb áron tudtak ingatlant venni, de azért Magyarországon vannak mégis közelebb a gyerekekhez.” (Helyi lakos, Kisvárdra, 2022)

Az ingatlanvásárlást tehát egy komplex stratégia részének tekinthetjük, ahol a ház/lakás kezdetben elsősorban befektetésként vagy magyarországi bázispontként jelent meg. Ugyanakkor ennek a stratégiának a biztonságkeresés is része volt: sokan azért is vásároltak magyarországi ingatlant, hogy felkészüljenek arra az esetre, ha a háború miatt menekülni kényszerülnek. „...mi régen is szerettünk volna mindig egy ingatlant Magyarországon, úgymond befektetés céljából. Ha bármi van, legyen hol lennünk, akár hétvégére átjönni, vagy ilyesmi...” (Áttelepült nő, Nyíregyháza, 2024)

A magyarországi ingatlanok, elsősorban a falusi házak először a Covid-járvány idején váltak egyfajta bázissá (például unokák nyaraltatása), majd 2022 februárját követően a magyarországi ingatlanok szolgáltak menedékként vagy találkozási pontként a közeli és távolabbi rokonok, barátok számára. A kárpátaljaiak fokozatos otthonteremtéséről így beszélt egy áttelepült beszélgetőtársunk:

„...nekik több mint tíz év, tizenöt éve van itt valamilyen házuk, lakásuk, amit ők vásároltak, és gondolták már előre, hogy nyugdíjas kort itt fognak tölteni. Ezt látunk. Mert ahogy a háború kezdődött, hirtelen mindenki lett a saját lakásban. Eddig valahogy úgy figyeltünk, hogy ők két országra élnek. Most meg mi azt tapasztaljuk, hogy itt tartózkodnak, nem mennek át, ez idősebb korosztályról beszélünk.” (Áttelepült nő, Kisvárdra, 2022)

A fentiek nagyrészt megmagyarázzák a kvantitatív áttekintésben felvetett ellentmondást a hivatalos statisztikák és a lokális tapasztalatok között. A kárpátaljai magyarok jelentős része ugyanis már 2014-től kétlaki életmódra rendezkedett be, és nagy valószínűséggel már ekkor regisztrálták őket magyarországi bevándorlóként, holott az idejük nagy részét (2022-ig) vélhetően Kárpátalján töltötték. 2022-től azonban egyre többen ténylegesen átköltöztek Magyarországra, de ekkor már nem jelentek meg a vonatkozó vándorlási statisztikákban. A következőkben azt tekintjük át, hogy az orosz-ukrán háború 2022-es kiszélesedését követően hogyan alakultak át a korábbi mintázatok.

Az áttelepülés főbb sajátosságai 2022. február után

A teljes körű orosz katonai invázió kitörése után tehát a migráció tömeges jellegré vált, és ennek megfelelően egyre szélesebb lett azon társadalmi csoportok

köre, akik bekapcsolódtak; eddig kevésbé érintett korosztályok is részt vesznek benne (Erőss et al. 2025). Már nemcsak azok hagyták el a térséget, akik nem láttak más boldogulási lehetőséget, hanem a háborús helyzettől és következményeitől félve azok a személyek is, akik egyébként elégedettek voltak a kárpátaljai életükkel, stabil egzisztenciával és anyagi háttérrel rendelkeztek. Fontos tehát látni, hogy nemcsak a korábban domináns gazdasági motívumok állnak az áttelepedés hátterében, hanem a fizikai biztonságra való törekvés is – és nem csak a hadköteles férfiak esetében. Az áttelepülés konkrét motivációi ugyanakkor szereteágzők (Kovály et al. 2025), éppen ezért a migrációról szóló döntéseket elsősorban nem a motivációk, hanem a mögöttük húzódó családi szintű döntési stratégiák szerint igyekszünk bemutatni, amelyeket négy csoportba soroltunk.

(1) *Az egész család külföldre távozott:* ebben az esetben a családok nem szerettek volna szétszakítva élni, így közösen hagyták el Ukrajnát (ha nem is egyszerre, de viszonylag rövid időn belül), még a háború legelső napjaiban, amikor a katonakorú férfiak még át tudták lépni a határt.¹⁰ Itt kell megemlítenünk azt is, hogy a magyar (kettős) állampolgárság ebben az időszakban sok kárpátaljai férfi számára jelentett kizárólagos segítséget abban, hogy el tudja hagyni Ukrajnát, ugyanis az első néhány napban magyar állampolgárként még kiléphettek az országból (ez a lehetőség ma már nem áll fenn, az Ukrajnában született katonakorú férfiak csak külön katonai engedéllyel, speciális esetekben hagyhatják el az országot).

Beszélgetőtársaink e csoportjába tartozók közül sokan felújított családi házat, prosperáló vállalkozást, biztos munkahelyet vagy nagyobb gazdaságot hagytak hátra, ami megnehezítette a döntést az áttelepedést illetően. Elmondásuk szerint mindezt nagyon nehéz volt elengedni, beletörődni abba, hogy a költözés a leggyakrabban státuszvesztéssel is járt, hiszen a felújított kárpátaljai ház helyett jelenleg albérletben, jóval szerényebb körülmények között élnek, vagy épp a korábbinál alacsonyabb képesítést igénylő munkát végeznek. A veszteségtudatot enyhíti, hogy cserébe Magyarországon együtt tudott maradni a család. Fontos hangsúlyozni, hogy ebben a csoportban is jócskán van arra példa, hogy általában a család nőtagja ingázással tovább viszi a családi vállalkozást, hazajár felügyelni a gazdaságot, az otthoni ingatlant, vagy ingázik korábbi kárpátaljai munkahelyére. Vagyis azok a családok sem vágják el feltétlenül a hazatérés lehetőségét, amelyek a Magyarországra költözés mellett döntöttek. Miközben Magyarországon kiépítik a megélhetésük feltételeit, a hátrahagyott ingatlant, munkahelyet és vállalkozást is igyekeznek életben tartani Kárpátalján, ha tehetik.

„Amikor kitört a háború, ez valóban egy hirtelen döntés volt, hogy ki-
jövünk. Nem is terveztük ezt hosszú távra. Tulajdonképpen ilyen két-
három napra gondoltunk, hogy majd az egyik rokonunknál elleszünk
addig, és akkor majd visszamegyünk. Aztán a helyzet ugye nem úgy
alakult, hogy bármi pozitívát mutatott volna, hogy visszamehessünk.

És úgy voltunk vele, hogy még várunk, még várunk. És hát ugye tulajdonképpen az élet nem áll meg, úgyhogy igyekeztünk itt is megtalálni a helyünket. De én a munkát, azt egyébként nem szerettem volna semmiképpen sem hagyni. Nagyon szeretem a munkámat, és ilyen értelemben az odakötött, haza. Úgyhogy ezért van az, hogy én heti rendszerességgel ingázom. Ez nagyon-nagyon fárasztó és sok áldozattal is jár, de viszont nagyon szeretem és megéri.” (Áttelepült nő, határ menti település, 2023)

(2) *Családegysítés: a már korábban Magyarországon élő/dolgozó családtagot követék a Kárpátalján élők.* Mivel a határok lezárásával a katonakorú férfiak számára a korábbi ingázó életmód már nem volt megoldható, a család többi tagja is átköltözött Magyarországra. Az ebbe a csoportba tartozó interjúalanyaink körében is megfigyelhető az előző csoportban leírt ingázás, azaz a család női tagja rendszeresen hazalátogat, hogy a még Kárpátalján maradt érdekeltségeiket felügyelje, esetleg az otthon maradt idős hozzátartozót ápolja.

„A fiunk már itt volt Mátészalkán, mert ő még tanult. De ő már nem tudott hazajönni. Előtte minden héten hazajárt.... A férjem ugye eleve itt Magyarországon dolgozott... És ezt tényleg, hogy így adta a Jóisten, hogy ez így legyen. Hogy nem kellett nekik szökni, meg menekülni, hanem ők itt voltak, csak nekünk kellett végül is feladni az életünket. Hát na, nagyon rossz, nagyon rossz, mer’ azért otthon van az otthon. És közben anyukám megbetegedett, megműtötték és.... és a tesómnak a férje is Pesten van... és akkor most úgy van, hogy amikor nekem lehetőségem van rá, akkor hazamegyek, hogy ő fel tudjon menni a férjéhez.” (Áttelepült nő, Nyíregyháza, 2024)

(3) *Csak a férj költözött át Magyarországra, de a közelben/a határ mentén maradt.* Azok a családok, ahol csak a férj költözött át, azt mérlegelték, hogy sem az idős családtagokat, sem a gazdaságot vagy a vállalkozást nem szerették volna hátrahagyni. Továbbá jobbnak látták, ha a gyereke(ke)t nem szakítják ki a megszokott környezetből, iskolából, óvodából. Ezért csak az apa/férj hagyta el Kárpátalját, akit a családtagjai heti vagy havi rendszerességgel látogatnak Magyarországon. Ezt az új mobilitási trendet *hétvégi migrációnak* neveztük el, hiszen a feleség és a gyerekek a hétvége közeledtével elindulnak, hogy átlépjék az ukrán-magyar határt, a határ magyar oldalán együtt töltik a hétvégét a férjükkel, apjukkal, majd vasárnap este visszaindulnak Ukrajnába, hogy hétfőn reggel már a kárpátaljai iskolában/óvodában, munkahelyen kezdjék a napot. „*Alapesetben az van, hogy minden vasárnap megyünk haza, és minden csütörtökön jövünk vissza. (...) És akkor itt vagyunk csütörtök este, péntek, szombat, és vasárnap délután megint megyünk.*” (Kárpátaljai nő, Nyíregyháza, 2024)

(4) *A férj elhagyta Ukrajnát és távolabb költözött* (Budapestre, Nyugat-Magyarországra, esetleg más nyugat-európai városba). Ezeknek a döntéseknek a háttérében alapvetően a gazdasági megfontolások álltak: a családfenntartó oda költözött, ahol munkalehetőséget talált, esetlegesen korábban már átköltözött rokonokat, barátokat követett, vagy pedig már korábban is vendégmunkás volt, és az új helyzetben ideiglenesen sem tér haza Ukrajnába. Az ilyen családoknál az internetes kapcsolattartás a jellemző, általában csak párhavonta tudnak személyesen találkozni. Interjúink alapján, akik ezt a boldogulási stratégiát választották, azok körében már gyakran érzékelhető az egyre lazuló apa-gyerek és/vagy férj-feleség kapcsolatok problémája (Lendák-Kabók 2023). Az alábbi idézetben férje külföldre költözéséről és az apa-fia kapcsolat alakulásáról beszél egy fiatal nő, akinek a férje rögtön a harcok kezdetén átment Magyarországra, majd rövid idő után visszatért a családjához és online dolgozott tovább. Ahogy azonban egyre több hír érkezett a behívásokról, úgy döntöttek, hogy a férfi elhagyja az országot. Kapcsolatait felhasználva Ausztriában vállalt munkát. Az interjúkészítés idején Magyarországon találkozott párhavonta a család, ahová a nő a gyermekükkel utazik.

„Magyarországon találkozunk, ott a találkozási pont, mert a gyerekekkel nem merek még hosszú útra indulni. [...] De egyelőre úgy gondolom, hogy egy év [múlva], ha lejár a szerződése, akkor ott döntsünk, hogy mi legyen, mert ezt így szerintem ő sem fogja bírni, mert most már alig várja, hogy találkozzunk. Meg a fiamon is észrevettem már, hogy mivel nincs fizikai kontaktus az apjával, nem igazán érdekli, úgyhogy eleinte még nagyon várta, meg beszélgetett, meg szaladt oda, és most kevésbé. Kevésbé foglalkoztatja, hogy apa ott van a telefonban. Úgyhogy ez nem egészséges.” (Kárpátaljai nő, határ menti település, 2023)

Az áttelepülés helyszínének kiválasztása és a migráció térbeli sajátosságai

Adatközlőinkkel folytatott beszélgetéseinkből az derült ki, hogy a magyarországi lakóhely megválasztásánál fontos tényező volt a határátkelő közelsége, függetlenül attól, hogy 2022 előtti vagy utáni átköltözésről volt-e szó. Ennek az egyik oka, hogy ezekben az egyébként elnéptelenedő falvakban lehetett megfizethető áru ingatlant vásárolni.¹¹

„Én azt látom, hogy kisebb értékű ingatlanokat akarnak vásárolni. Aki nagyobb értékűt szeretne vásárolni az továbbmegy Kisvárdától. Az megy Debrecen, Budapest vagy Dunántúlra. [...] Az eladásainknak úgy látom, hogy olyan 10 százalékát teszi ki a kárpátaljai vásárlás. Most picit megemelkedett, olyan 15 százalékot mondanék erre. De 90 száza-

lékban minél olcsóbban akarnak ingatlanokat vásárolni. Én azt látom, hogy nem is ez a régió, ami erős, hanem a Barabás, Beregsurány környéke az inkább erősebb, mert még olcsóbban lehet vásárolni ingatlant. Nem feltétlen áttelepülést tesznek ki szándéku, inkább azt, hogy az állampolgárságot megkapják Magyarországon és az ezzel járó minden dolgot, mint az egészségügyi ellátás, nyugdíj.” (Helyi férfi, ingatlanszakértő, Kisvárdá, 2023)

De az is szempont, hogy innen egyszerűen, akár kerékpárral megoldható volt az ingázás a kárpátaljai és a Magyarországon vásárolt ingatlan között. „Ez azért jellemző, hogy aki nehezen hagyta el a szülőföldet, de mégis ilyen gazdasági kényszer miatt vagy bármilyen más kényszer, amit úgy mondok, hogy Magyarországra jön, ő azért igyekezett, hogy a határ közelébe.” (Helyi lakos, Kisvárdá, 2022)

A kárpátaljaiak Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyébe való áttelepülésének térbeli sajátosságaként beszélhetünk egyfajta *proximitás- vagy tölcserhatásról*, ami alatt azt értjük, hogy a kárpátaljaiak a kibocsátó településhez legközelebb eső határátkelőhelyek környékére telepednek át. Így Záhony és Kisvárdá környékén elsősorban az Ungvári járásból érkezők telepednek le, míg Beregsurányt és Vásárosnaményt a Beregszászi járásból érkezők részesítik előnyben. A határtól távolodva csökken a kárpátaljaiak száma/koncentrációja, csak a településhierarchia magasabb fokai (mint Nyíregyháza, Kisvárdá) emelkednek ki (Erőss et al. 2025).

A fent leírt tölcserhatás azonban szelektív jellemző: a határhoz közeli falvakba telepedők közt az idősök felülreprezentáltak (Koós, Tátrai, Gábiel 2025), amiben fontos szerepet játszik, hogy e periferikus, rurális régió kevés munkalehetőséget kínál, éppen ezért az aktív korúak számára kevésbé vonzó; ők inkább a gazdaságilag több lehetőséget kínáló – a határtól távolabb fekvő – városokat részesítik előnyben.

„Zömében a kárpátaljai térségből szerintem 99 százalékban idősebbek. Van néhány fiatalabb is, aki családoként jön el, de azok általában továbbmennek. Akik itt letelepednek, azok a nyugdíjas réteg, akinek még maradt kint esetleg ingatlana, rokonság, van, akinek még szülei is maradtak, akik már nagyon idősök, őket már nem tudják mozgatni, tehát ilyen fiatalabb nyugdíjasokat, ilyen 60-70 közöttiek még mobilisabbak, ők könnyebben átköltöznek.” (Polgármester, Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye, 2022)

A 2022 után átköltözők körében az új lakóhely megválasztását az is befolyásolta, hogy a korábban vagy velük egy időben áttelepült ismerősök, barátok közelében keressenek ingatlant. Egyrészt az ismerősök közelsége biztonságérzetet nyújt számukra, másrészt így segíteni, támogatni tudják egymást, például egymás gyerekeinek felügyeletével vagy közös programok szervezésével.

„Úgy kerestünk, igen, egymás mellett. Hát én vagyok a bébiszitter ott is, hogyha úgy van, persze. Szinte minden este. Hon ők jönnek, hon mi megyünk. Hon játszótérek velük... Ezért is nem szerettünk volna innen elmenni más albérletbe. Itt vagyunk mind a négyen, négy család, közel. Tényleg összetartunk, akik itt vannak, otthoniak.” (Áttelepült nő, Nyíregyháza, 2024)

Mivel a határtól távolabb lévő településeken, főként a városokban, jellemzően magasabbak az ingatlanárak, így Kisvárdára vagy Nyíregyházára, valamint ezek szuburbán falvaira inkább a tehetősebb családoknak vagy azoknak a fiatalabb családoknak esett a választásuk, akiknél a munkahely és a gyermekek magas színvonalú iskoláztatása élvezett elsőbbséget. Több polgármester beszámolója és a helyi lakosok szerint is 2014 után fokozatosan keltek el az ingatlanok, és ma már közvetlenül a határ térségében nem lehet ingatlanhoz jutni, vagy csak olyan komfort nélküli házak vannak a piacon, amelyek nem vonzóak. *„Viszont jönnek, ahogy a helyzet adja, egyre többen keresnek, de sajnos itt is telítettség van. Lényegében egy lakás, már olyan lakható lakás, nincs.”* (Áttelepült férfi, határ menti település, 2023)

Záhonyban, amely határátkelőhelyként elsősorban az Ungvári járásból érkezetek elsődleges célpontja, már évekkel korábban elkeltek a kárpátaljaiak számára megfizethető ingatlanok, így a környező falvakba is egyre többen költöztek be. Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében (főként a városokban) az ingatlanárak emelkedése mögött a kárpátaljaiak betelepülése csak az egyik tényező: a futballakadémiák, a multinacionális gyárak, továbbá a felsőoktatásban résztvevő hallgatók és oktatók szükségletei egyaránt hozzájárultak a kereslet növekedéséhez és ezáltal az ingatlanárak emelkedéséhez.

Konklúziók

Jelen tanulmányban statisztikai adatok és terepkutatás együttes alkalmazásával azt kívántuk felvázolni, hogy hogyan zajlott és zajlik a kárpátaljai magyarok átköltözése Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyébe. Habár a vizsgálat fókuszában az orosz-ukrán háború 2022-es eszkalálódása utáni események állnak, a folyamat ennél korábban, leginkább a kelet-ukrajnai harcok megindulása, vagyis 2014 után gyorsult fel.

A magyarországi migrációs statisztikák alapján 2025. január 1-jén közel 100 ezer ukrán kötődésű lakos (ukrán állampolgár és ukrainai születésű magyar állampolgár, a menedékeseket nem ideszámítva) tartózkodott Magyarországon. Ezek kétharmada rendelkezik magyar állampolgársággal, közelítőleg őket gondoljuk magyar nemzetiségűnek. A bevándorlási statisztikák alapján azonban 2022 februárját követően nem bontakozott ki olyan mértékű áttelepedési hullám, mint akár 2014-ben, akár 2017-től, amikor ukrainai, döntően ukrán nemzetiségűek többbe-

nagyságrendben léptek be a magyarországi munkaerőpiacra. Ez azonban nem jelenti azt, hogy mindez valóban így történt; azaz a statisztikai adatok ellenére igaznak tűnik, hogy 2022 februárja óta ténylegesen több magyar hagyta el Kárpátalját, mint a korábbi migrációs hullámokban.

2022-től ugyanis annak lehetünk tanúi, hogy az előző, 2014-es geopolitikai kataklizma nyomán átalakuló boldogulási stratégiák (re)aktiválódtak, ezeket hasznosította 2022-ben a kárpátaljai magyarok jelentős része. A 2010-es években menedékként, tartalékként, a nyugat-magyarországi vagy nyugat-európai munkavállaláshoz „ugródeszkaként” megvásárolt magyarországi lakóhelyek, második otthonok, ahol korábban csak időlegesen tartózkodtak a kárpátaljaiak, most valós lakhelyekké, elsődleges otthonokká váltak. Éppen ezért a kárpátaljai magyarság a teljes körű orosz katonai invázió bekövetkeztekor gyorsan tudott reagálni a kialakult veszélyhelyzetre, hiszen a már meglévő erőforrásaikra (magyar állampolgárság, magyarországi lakcím, ingatlan) támaszkodva döntöttek a határátlépésről. Mivel sokuknak már megvoltak a szükséges irataik, nem is kerültek be a magyarországi statisztikai adatgyűjtés látóterébe; mások pedig (például sok hadköteles férfi) rokonoknál, ismerősöknél találtak menedéket. Tehát a kárpátaljai magyarok migrációja többnyire nem előzmények nélküli, hanem a 2014-től széleskörűen kiépült migrációs infrastruktúrán (saját ingatlanok, áttelepült ismerősök) alapult. Mindez azt eredményezte, hogy míg a 2010-es évek közepén-végén Magyarországon regisztrált ukrán kötődésűek jelentős része az év nagy részében nem tartózkodott az országban, addig 2022-től a kétlakiságból a magyarországi tartózkodás irányába mozdultak el, az ideiglenes tartózkodási helyekből állandók lettek. A futószalagon érkező ukrainai gazdasági-politikai krízisek tehát egymáshoz láncolódó boldogulási stratégiákat alakítottak ki. Mindebben persze nem feledkezhetünk meg a magyarországi nemzetpolitika – ezen belül főként az egyszerűsített honosítás – szerepéről sem, amelyre ezen stratégiák reflektálnak, támaszkodnak.

Bármelyik stratégiát is választották a családok, a nőkre/anyákra/feleségekre óriási teher hárul: a család egyben tartása érdekében rendszeresen utaznak a gyerekekkel külföldre vagy épp a munkahely, a gazdaság vagy az idős rokonok ápolása miatt Kárpátaljára. A kettészakadt családok esetében, amikor a férj Magyarországon tartózkodik, a családtagjai pedig Kárpátalján, jellemző az általunk *hétvégi migrációnak* nevezett mobilitás, amikor a családok a hétvégét töltik együtt Magyarországon. Amennyiben egészségi állapotuk engedi, a családok nyugdíjas tagjai is rendszeresen ingáznak a határ két oldala között. Mindez tehát erősíti azt a megfigyelést, hogy a kárpátaljai magyarok a háború okozta válságra a határon átnyúló térpályák fokozatos áthelyezésével reagáltak, amely mozgásokban – és a család egyben tartásában – 2022 február óta a nők kiemelt szerepet játszanak.

A kárpátaljaiak áttelepülésének egyik gócpontja Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye, ahol az ukrán kötődésű népesség 40 százaléka élt a 2010-es évek közepén, de ma is minden negyedik ukrán kötődésű áttelepült itt tartózkodik. A me-

gyén belül érvényesül egyfajta tölcserhatás, vagyis hogy a határ közelében magas arányban találunk a helyi népességben ukrainai születésűeket, onnan távolodva egyre csökken az arányuk. Kiemelkedő a határátkelőhelyek szerepe, amelyek közelében 20–50% is lehet a kárpátaljai származásúak aránya, akik jellemzően adott határátkelő vonzáskörzetéből származnak – tehát a földrajzi közelség a kibocsátó oldalon is fontos tényező. A határ közvetlen közelébe, amely Magyarország egyik hátrányos helyzetű, jellemzően népességkibocsátó vidéke, inkább idősebbek települtek át, akik rendszeresen haza tudnak járni Kárpátaljára, és egyben be is tudják fogadni a fiatalokat (családlátogatás, unokák magyarországi iskoláztatása esetén). A határtól távolabbi Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyei városok (Kisvárd, Nyíregyháza, Vásárosnamény, Mátészalka) jellemzően az aktív korú népesség számára vonzóak (munkahelyek nagyobb száma és jobb iskoláztatási lehetőségek, illetve egyéb közszolgáltatások miatt).

A lakhelyválasztásról szóló döntésnél a fenti, racionális szempontok mellett azonban fontos szerepet játszanak az érzelmek, az otthonosság megteremtése az új hazában. Ennek sok módja közül a legizgalmasabb talán a határon áthozott otthon, illetve közösség, ahol az egyazon településről származók sokszor egymás közelébe települnek, egyfajta “Kis-Kárpátalját”, régi-új otthont létrehozva.

Jegyzetek

- 1 2024. december 31-ig 42,7 ezer ukrán állampolgár kapott időszakos védelmet. Egy részük visszament Ukrajnába, vagy továbbvándorolt Nyugat-Európába. E csoportról teljes körű adatokkal nem rendelkezünk, jellemzőikről kérdőíves kutatások adnak információt (ld. Bernát, Tomka 2025); ennek megfelelően további vizsgálatuk nem volt a kutatás célja.
- 2 A bevándorlástatistika a nemzetiséget nem rögzíti, azt a lakcímlétesítés alapján tartja nyilván a Belügyminisztérium adatait használva.
- 3 A továbbiakban, tekintve, hogy alapvetően pár száz fős falvakról beszélünk, az adatközlők anonimitását védendő, az ezen településeken készített interjúknál a konkrét településnév helyett csak a “határ menti település” megnevezést használjuk.
- 4 A 2022-es népszámlálás szerint Ukrajnában születettek közül a nemzetiségi kérdésre válaszolók ¾-a csak magyar, 10 százaléka magyar és ukrán nemzetiségűnek vallotta magát. Közülük a magyar állampolgársággal rendelkezők lényegében mind magyarként identifikálták magukat, közel 20% a magyar mellett ukrán nemzetiségi hovatartozást is vallott.
- 5 Lényegében őket azonosíthatjuk ukrán nemzetiségűként. Létszámuk Magyarországon a 2010-es évek közepén érte el a minimumát, 5–6 000 főt, ezt követően a magyarországi munkaerőhiány és az adminisztratív korlátozások csökkentése következtében gyors növekedésnek indult számuk. Tipikus vendégmunkásközösségként elsősorban fiatal férfiak érkeztek Magyarországra, akiknek a területi megoszlása is gyökeresen eltért a korábban Magyarországon tartózkodó ukrán népességtől (Lipták, Kincses 2023), főként nyugat-magyarországi ipari központokban éltek (Jankó, Czirfusz, Berki 2024). Létszámuk 2017-től regisztrált gyors felfutását a Covid-járvány csak megakasztotta, de – úgy tűnik – az orosz-ukrán háború 2023-tól megállította.
- 6 Érdemes megjegyezni, hogy a magyar állampolgárok esetében is a 2. és 3. legnagyobb súlynövekedést Győr-Ménfőcsanak és Komárom-Esztergom vármegyékben regisztrálták. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar nemzetiségűek területi elhelyezkedésére is hat a magyarországi ipar térszerkezete.

- 7 Az egyetlen kivétel Záhony, amelynek gazdasági szerepköre mint vasúti átrakodóhely átalakulásban van; a rendszerváltást követően jelentősen visszaesett, éppen ezért népességvonzó képessége is csökken, amelyet nem tudnak ellensúlyozni az egyébként nagy számban betelepülő kárpátaljaiak.
- 8 A 2022 előtti időszak migrációs folyamatainak sajátosságairól részletesen ld. Tátrai, Erőss, Kovály 2016.
- 9 Mindezen válaszreakciók a krízisre nem egyediek; nagyon hasonló jelenségek övezték a vajdasági magyarok Magyarországra való áttelepedését. Ezek között egyaránt szerepelt a vagyon kiementése a háborús országból, tanulmányok folytatása, munkavállalás, a biztonságra törekvés, valamint az áttelepültek területi koncentrációja is (Szegeden és környékén) (Váradi et al. 2013; Takács, Tátrai, Erőss 2013).
- 10 Sokan később jöttek át, sokszor illegálisan, a zöldhatáron keresztül vagy éppen a határőröket lefizetve.
- 11 Magyarország más határ menti, rurális térségeiben is megfigyelhető a nemzetközi migráció hatása a népességnövekedésre, de lényeges különbség, hogy háttérükben a határon átnyúló szuburbanizáció, valamint az ezt megkönnyítő, átjárható határ áll (Balizs, Bajmóczy 2018).

Köszönetnyilvánítás

A K139127 számú projekt (Időskorúak migrációja és lehetséges fejlesztési hatásai a vidéki Magyarországon) a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, az OTKA pályázati program finanszírozásában valósult meg. Kovály Katalin kutatását a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatása tette lehetővé. Erőss Ágnes kutatása a FemMinImm MSCA Seal of Excellence projekt keretében készült, amelyet Bozen-Bolzano Autonóm Tartomány finanszíroz.

Irodalom

- Bacsó R. (2019): A kárpátaljai lakosság otthonmaradását segítő magyarországi támogatások hatása a magyarság migrációs hajlandóságának csökkentésében. *Glossa Iuridica*, 3–4., 271–284.
- Balizs D., Bajmóczy P. (2018): Szuburbanizáció a határon át: társadalmi, etnikai és arculati változások Rajkán. *Tér és Társadalom*, 3., 54–75. <https://doi.org/10.17649/TET.32.3.3046>
- Beluszky P. (2005): Az ország lakói – Magyarország demográfiai képe a századfordulón. In: Beluszky P. (szerk.): *Magyarország történeti földrajza I.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 153–314.
- Bernát A., Tomka Zs. (2025): Ukrajnai menekültek Magyarországon. A rövid és hosszú távú integráció lehetőségei és korlátai. In: Tóth I. Gy., Gábos A., Medgyesi M. (szerk.): *Társadalmi Riport 2024.* TÁRKI, Budapest, 355–374. <https://doi.org/10.61501/TRIP.2024.17>
- Borbély S. (2015): Informális gazdasági stratégiák a magyar-ukrán határvidéken. In: Turai T. (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben.* MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest, 217–245.
- Çağlar, A. (2013): Circular Migration between Hungary and Ukraine: Historical Legacies, the Economic Crisis, and the Multidirectionality of ‘Circular’ Migration. In: Triandafyllidou, A. (ed.): *Circular Migration between Europe and its Neighbourhood: Choice or Necessity?* Oxford University Press, Oxford, 141–165. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199674510.003.0007>
- Çağlar, A., Gereöffy, A. (2008): Ukrainian Migration to Hungary: A Fine Balance between Migration Policies and Diaspora Politics. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 3., 326–343. <https://doi.org/10.1080/15362940802371283>
- Csányi, Z. (2022): Changing Patterns of Ukrainian Immigration in Hungary – Revisited. In: Khachani, M.,

- Yazgan, P., Sirkeci, I. (eds.): *The Migration Conference 2022: Selected Papers*. Transnational Press, London, 129–136.
- Erőss Á. (2020): Akik maradtak: pillanatfelvétel az otthon maradt közösségekről a kárpátaljai magyar szórványban. *Regio. Kisebbség, Kultúra, Politika, Társadalom*, 1., 138–170. <https://doi.org/10.17355/rkpt.v28i1.301>
- Erőss Á., Kohut-Ferki J., Kovály K., Tátrai P. (2025): Az időskorúak migrációja mint transznacionális családi stratégia. Kárpátaljai áttelepülők Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében. *socio.hu*, 2., 74–93.
- Fedinec Cs., Halász I., Tóth M. (2016): *A független Ukrajna. Államépítés, alkotmányozás és elsüllyesztett kincsek*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kalligram, Budapest
- Ferenc V., Rákóczi K. (2020): TANDEM 2016–2019. Ukrán–magyar együttélés Kárpátalján. In: Ferenc V., Kovály K. (szerk.): *Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után*. Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt, Budapest, 53–87.
- Jankó, F., Czirfusz, M., Berki, M. (2024): Migratory birds: Dehumanization of migrant workers in West Hungary. *Population, Space and Place*, 30, e2760. <https://doi.org/10.1002/psp.2760>
- Józwiak, I. (2021): Navigating the Opportunities and Constraints. Migration as a Local Response to Non-local Political Developments. *Cargo*, 1–2., 11–34.
- Karácsonyi D., Kincses Á. (2020): Átrendeződés? Kárpátaljaiak Magyarországon, magyarok Kárpátalján, a 2017-ig terjedő adatok tükrében. *Területi Statisztika*, 3., 309–351. <https://doi.org/10.15196/TS600302>
- Koós, B., Tátrai, P., Gábel, D. (2025): Factors influencing the spatial distribution of international retirement migrants settling in Hungary. *Comparative Migration Studies*, 1., Paper: 36. <https://doi.org/10.1186/s40878-025-00455-x>
- Kovály K. (2024): *Az etnikai kapcsolati tőke földrajza: Ukránai vállalkozók a transznacionalitás útján*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Kovály K., Kohut-Ferki, J., Erőss Á., Tátrai P. (2025): Boldogulási stratégiák a hátszobában: az orosz-ukrán háború társadalmi hatásai a kárpátaljai magyar közösségre. *Metszetek*, 4., 1–28.
- Larson, L. (2023): Home Across the Border: Subcarpathian Hungarian immigration to Kisvárd. *Hungarian Journal of Minority Studies*, 6., 99–112.
- Lendák-Kabók K. (2023): The invisible participants of the 1990s wars: A view from the perspective of the millennials from the Hungarian national community in Vojvodina. *Sociologija*, 1., 115–135. <https://doi.org/10.2298/SOC220517003L>
- Lipták, K., Kincses, Á. (2023): International Migration of Ukrainian Citizens to Central Europe before the Russo-Ukrainian Wars. *Regional Statistics*, 5., 781–796. <https://doi.org/10.15196/RS130501>
- Mikheieva, O., Sereida, V., Kuzemska, L. (2023): Forced Displacement of Ukrainians during the War: Patterns of Internal and External Migration (2014–2022). In: Madlovics, B., Magyar, B. (eds.): *Russia's Imperial Endeavor and Its Geopolitical Consequences: The Russia-Ukraine War II*. CEU Press, Budapest, Vienna, New York, 199–228. <https://doi.org/10.7829/jj.3985460.13>
- Molnár J., Molnár D. I. (2005): *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség Tankönyv- és Taneszköztára, Ungvár
- Morokvasic, M. (2004): Settled in Mobility: Engendering Post-wall Migration in Europe. *Feminist Review*, 77., 7–25. <https://doi.org/10.1057/palgrave.fr.9400154>
- Seres A. (2024): A kárpátaljai magyarok tömeges áttelepedése Magyarországra 1979–1990 között. *Kárpát-haza Szemle*, 1., 6–42.
- Takács Z., Tátrai P., Erőss Á. (2013): A Vajdaságból Magyarországra irányuló tanulmányi célú migráció. *Tér és Társadalom*, 2., 77–95. <https://doi.org/10.17649/TET.27.2.2530>
- Tátrai P., Erőss Á., Kovály K. (2016): Migráció és versengő nemzetpolitikák Kárpátalján az Euromajdan után. *Regio. Kisebbség, Kultúra, Politika, Társadalom*, 3., 82–110. <https://doi.org/10.17355/rkpt.v24i3.131>
- Tátrai, P., Erőss, Á., Kovály, K. (2017): Kin-state Politics Stirred by a Geopolitical Conflict: Hungary's Growing Activity in Post-Euromaidan Transcarpathia, Ukraine. *Hungarian Geographical Bulletin*, 3., 203–218. <https://doi.org/10.15201/hungeobull.66.3.2>
- Tátrai P., Molnár J., Kovály K., Erőss Á. (2018): A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedéseket befolyásoló tényezők a SUMMA 2017 felmérés alapján. *Kisebbségi Szemle*, 3., 7–31.

- Urbán, F. (2023): Characteristics of Migration from Ukraine to Hungary in the Last Decade. *Hungarian Law Enforcement*, 1., 205–217. <http://dx.doi.org/10.32577/mr.2023.1.13>
- Váradi M. M., Wastl-Walter, D., Filep B., Gábrity Molnár I. (2013): Bevezető: utak és úton levők. *Tér és Társadalom*, 2., 3–34. <https://doi.org/10.17649/TET.27.2.2546>
- Zhurzhenko, T. (2010): *Borderlands into Bordered Lands. Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine*. Ibidem-Verlag, Stuttgart

KITEKINTÉS / OUTLOOK

Competitiveness of small towns in Poland – an approach based on the Local Competitiveness Index

A kisvárosok versenyképessége Lengyelországban – Egy Helyi Versenyképességi Index-alapú megközelítés

KAROLINA JÓZEFOWICZ

Karolina JÓZEFOWICZ: Ph.D., associate professor, Faculty of Economics, Poznań University of Life Sciences; Wojska Polskiego 28, Poznań, Poland; karolina.jozefowicz@up.poznan.pl; <https://orcid.org/0000-0003-0613-8572>

KEYWORDS: small towns; urban competitiveness; small towns competitiveness; Local Competitiveness Index; Poland

ABSTRACT: Competitiveness is now considered one of the basic economic mechanisms. The phenomenon, which is originally associated with enterprises, has evolved beyond the initial research framework for many years. Currently, the competitiveness of regions or cities is considered a natural law of the modern economy. This phenomenon is primarily compared to the largest cities in terms of urban competitiveness. Competitiveness rankings identify the competitive position of capital cities, metropolises or global cities. It is less common for the scope of research to focus on the competitiveness of medium-sized and small towns. These entities also play a socioeconomic role in the local and regional systems, which should be considered in the context of competitiveness. The purpose of this study is to assess the level of general competitiveness of small towns. The territorial scope covered 112 small towns in Poland. The time scope of the research included three research periods: 2004–2006, 2011–2013 and 2017–2019. To achieve the research objective, an approach was proposed that is based on the constructed Local Competitiveness Index (LCI). The results presented in this article provide a general approach to small towns' competitiveness. It aims to identify the types of competitiveness of small towns based on sub-competitiveness scores. Based on the degree of integration of the social, economic and environmental aspects of competitiveness, eight types of competitiveness of small towns were identified. The results of the study indicated an improvement in the competitiveness of small towns and an increase in their integration. During the first adopted research period (2004–2006), there was a clear predominance of small towns in types representing partial or complete non-integration. In small urban centers, low integration was observed, regardless of their location in a particular part of the country. Between the years 2011–2013 and 2017–2019, favorable shifts were observed towards the types of partially integrated competitiveness (Types II, III, and IV) and integrated competitiveness (Type I).

Karolina JÓZEFOWICZ: PhD., egyetemi docens, Élettudományok Poznani Egyeteme, Gazdaságtudományi Kar; Wojska Polskiego 28, Poznań, Poland; karolina.jozefowicz@up.poznan.pl; <https://orcid.org/0000-0003-0613-8572>

KULCSSZAVAK: kisvárosok; városi versenyképesség; kisvárosok versenyképessége, helyi versenyképességi index; Lengyelország

ABSZTRAKT: A versenyképességet ma az alapvető gazdasági mechanizmusok egyikének tekintik. Ez a jelenség, amely eredetileg a vállalkozásokhoz kapcsolódott, az évek során túllépett a kezdeti kutatási kereteken. Jelenleg a régiók vagy városok versenyképességét a modern gazdaság természetes törvényének tekintik. Ezt a jelenséget elsősorban a legnagyobb városok városi versenyképességével hasonlítják össze. A versenyképességi rangsorok a fővárosok, metropoliszok vagy globális városok versenyképességi helyzetét mutatják be. Kevésbé gyakori, hogy a kutatások középpontjában a közepes és kisvárosok versenyképessége álljon. Ezek a települések is társadalmi-gazdasági szerepet játszanak a helyi és regionális rendszerekben, amelyet a versenyképesség összefüggésében figyelembe kell venni.

E tanulmány célja a kisvárosok általános versenyképességi szintjének értékelése, a kisvárosok versenyképességének típusainak azonosítása az alversenyképességi pontszámok alapján. A kutatás 112 lengyel kisvárost fed le és három időszakot foglal magában: 2004–2006, 2011–2013 és 2017–2019. A kutatás a már kidolgozott helyi versenyképességi indexre(LCI) alapozott megközelítést alkalmaz. A cikkben bemutatott eredmények általános megközelítést nyújtanak a kisvárosok versenyképességének tanulmányozásához. A versenyképesség társadalmi, gazdasági és környezeti aspektusainak integráltsági foka alapján nyolc típusú kisvárosi versenyképességet azonosítottunk. A tanulmány eredményei a kisvárosok versenyképességének javulását és integrációjuk növekedését mutatták. Az első elfogadott kutatási időszakban (2004–2006) egyértelműen a részleges vagy teljes integrációval nem rendelkező típusok domináltak a kisvárosok között. A kisvárosi központokban alacsony integráció volt megfigyelhető, függetlenül attól, hogy az ország melyik részén helyezkedtek el. A 2011–2013 és 2017–2019 közötti időszakban kedvező változások voltak megfigyelhetők a részleges integrációval rendelkező versenyképességi típusok (II., III. és IV. típus) és az integrált versenyképesség (I. típus) irányába.

Introduction

In the modern economy, the main development centers are metropolises (Smętkowski 2009; Koós 2020). Together with large cities, they are called, among others, international or regional urban centers. The largest, economically richest ones are also called “islands of development” (Kudłacz 2024). All of this is attributable to the categorization of these cities into regions with functions of global and regional significance. As resources permit, medium and small cities will function on the sidelines, in the shadow of the largest cities. In national literature and research, small towns are cities with a population of up to 20,000. According to Heffner (2016, 13–14.), among others, locally, small towns are “centers for the provision of public services, both market and non-market, and to some extent also for knowledge accumulation, innovation creation and infrastructure concentration.” Small towns are diverse centers, influenced by several conditions. Nowadays, more often than the success of small towns, there is talk of shrinking small towns, marginalization, loss of small town functions, and social polarization (Heffner 2016; Koós 2020). Despite these unfavorable phenomena, small towns function in the local space, and carry out socio-economic functions for their residents, as well as for the local environment. Each

small town possesses a district degree of relationship to its surroundings. Small towns constitute the main link between major urban areas and rural areas. They serve the function of support infrastructure for rural areas. They form local centers serving the needs of both the rural population and the town inhabitants in terms of e.g. jobs, education, healthcare, culture and services (Rezvan et al. 2009; Visvaldis, Ainhua, Ralfs 2013; Sharifinia 2013; Carter 2013; Wirth et al. 2016; Sztando 2017). This relationship and the importance of small towns should be the main signal for the constant idea of preserving the existence of the smallest cities. If unfavorable changes are observed in small towns, the effects will also be felt by the near and far surroundings. That is why in literature, small towns are also called local development centers. Any regional policy should strive to maintain this role.

Competitiveness is considered to be one of the basic economic mechanisms and a natural law of the contemporary economy (Martin, Simmie 2008). Indeed, cities associated with the phenomenon of globalization of the economy have become a space captured within the context of economic growth factors (Camacho 2020). As Szczech-Pietkiewicz (2019) contends, urban competitiveness has emerged as a consequence of the intensification of international economic interdependence. The extent and dimensions of competition have expanded due to the complexity of urban systems and the growth of urbanization.

The issue, which was originally identified with enterprises, gained prominence in the 1980s in the territorial context (Ketels 2016). Territorial competitiveness, which encompasses urban competitiveness, is defined as “the capacity of localities or regions to enhance the living conditions of residents and generate high and increasing incomes” (Mitriță et al. 2021, 2.). This concept is closely related to the competitiveness of businesses. Firms seek to be located in cities with good economic and financial structures (economic dimension), a skilled and productive labor force (sociodemographic dimension), good infrastructure (urban dimension), and strong institutions and favorable fiscal policies (fiscal/institutional dimension) (Porto, Rocha 2022). These segments are also significant for residents and the surrounding community. By creating conditions that allow companies to gain a competitive advantage, cities are fostering an environment that attracts new residents, tourists, and customers. This, in turn, enhances the quality of life for local residents (Sáez, Perriáñez, Heras-Saizarbitoria 2017; Sobrino, Orriuela 2020).

Urban competitiveness has emerged as a key issue in planning for sustainable urban development (Komasi et al. 2022). Smaller territorial units, including small towns, play a vital role as they offer greater opportunities for both citizens and entrepreneurs. The competitiveness of these smaller units resembles market competition and can lead to improved outcomes (Nasi et al. 2022).

The competitiveness of small towns is a special and difficult issue due to its place in the urban competitiveness hierarchy. While large cities compete globally (Lorentzen, van Heur 2012), small urban centers must indicate importance in the

urban and rural hierarchy, defining roles in the local and regional economy. The competitiveness of small towns should therefore be seen as the ability to provide access to diverse services, education, healthcare, and growth in economic activity while respecting spatial order. For a small town to be considered competitive, it must be integrated into the entire socioeconomic system (Józefowicz 2024).

The socio-economic system includes not only the small towns themselves but also the surrounding environment, primarily consisting of rural areas and nearby larger cities. This environment plays a crucial role in determining the competitive position of small towns. A network of interdependencies, varying in intensity, can be observed between small towns and rural areas. For example, small towns guarantee jobs for rural residents, while rural areas, in turn, can realize a recreational and leisure function due to their natural assets. Under the linkages, both sides gain. The scenario may differ slightly when it comes to the relationship between small towns and large cities. For smaller towns, these relationships are of greater significance than for larger cities. This occurs due to the fact that small towns are less self-sufficient and, as a result, more reliant on other regions (Meijers, Burger 2022).

The purpose of this study is to assess the level of general competitiveness of small towns.

The main objective of this study served as the foundation for verifying the research hypotheses. These hypotheses suggest that in small towns, there is an increase in the integration of social, economic, and environmental factors that influence their competitiveness.

About the urban competitiveness indices

The city competitiveness indices are a popular group of models. According to Szczech-Pietkiewicz (2019), competitiveness indices and rankings for cities, regions or countries created with them simplify the mechanisms and dependencies that exist in their economies. Through selected indicators, they allow tracking of modification within the context of the analyzed phenomenon. (Kitchin, Lauriault, McArdle 2015). They are developed by independent organizations and specialized companies (e.g. A.T. Kearney 2024) with the objective of generating indices in a specific area of a division of territorial units or scientists.

The following objectives are cited as the basis for the development of the indices: to provide a comprehensive ranking of the world's most influential cities and monitor their adaptation to global trends (Global Cities Index), to evaluate the competitiveness of cities in the corporate, investment, and employee markets (Benchmarking Global City Competitiveness), and to contribute to the ongoing discussion regarding the role of city size in competitiveness (Porto, Rocha 2022).

Table 1.: Selected city rankings
Kiválasztott városok rangsorolása

<i>Author</i>	<i>Name</i>	<i>Period of analysis</i>	<i>Fields (areas of analysis)</i>	<i>Spatial scope</i>
<i>International city rankings</i>				
Ni, Kresl (2010)	Global Urban Competitiveness Report	2010	Overall ranking (Human resource, Enterprise, Competitiveness, Industry structure, Living environment, Soft environment, Hard environment, Global connectivity)	500 world cities
Economist Intelligence Unit (2012)	Benchmarking global city competitiveness	2012	- Rankings by categories: economic strength, human capital, institutional effectiveness, financial maturity, global appeal, physical capital, environment and natural hazards, and social and cultural character - Overall competitiveness ranking	120 of the world's major cities
Sáez, Periañez (2015)	Urban Competitiveness Index	2015	- Overall (Basic dimension, Efficiency dimension, Innovation dimension)	159 cities from European Union countries
European Commission - TNS Political & Social network (2016)	Quality of life in European cities	2016	- people's satisfaction with living in their city; - people's views about their city; - people's personal situation	79 cities (cities with over 50,000 population). Qualitative research (survey - 500 citizens from each country).

<i>Author</i>	<i>Name</i>	<i>Period of analysis</i>	<i>Fields (areas of analysis)</i>	<i>Spatial scope</i>
<i>International city rankings</i>				
The Mori Memorial Foundation, Yamato et al. (2018)	Global Power City Index (GPCI)	2018	- Function-Specific Ranking (Economy, R&D, Cultural Interaction, Livability, Environment, Accessibility), - Actor-Specific Ranking (Manager, Researcher, Artist, Visitor, Resident)	44 global cities
A.T. Kearney (2024)	Global Cities Index (GCI)	2024	• General index • Partial analysis (Business Activity, Human Capital, Information Exchange, Cultural Experience, Political Engagement)	156 global cities
Pengfei et al. (2024)	Global Urban Competitiveness Report	2024	- economic competitiveness, - sustainable competitiveness	1006 world cities 500,000 population
<i>National city rankings</i>				
Cabrero Mendoza et al. (2009)	Mexico City Competitiveness Index	2009	Competitiveness by components: economic, socio-demographic, urban-environmental and institutional	60 cities with over 1 million population (Mexico)
Jiang and Shen (2010)	Urban Competitiveness Index	2000	- Overall urban competitiveness, - Partial competitiveness (economic, social, environmental)	253 Chinese cities

<i>Author</i>	<i>Name</i>	<i>Period of analysis</i>	<i>Fields (areas of analysis)</i>	<i>Spatial scope</i>
Nations city rankings				
Bruneckien, Guzavicius and Cincikaite (2010)	Lithuanian Urban Competitiveness Index (LUCI)	2007–2009	- Overall competitiveness, - Economic, social, environmental competitiveness	24 (core cities)
Bulu (2011)	City Competitiveness Index (CCI)	2007/2008, 2008/2009, 2009/2010	Overall competitiveness (human capital and life quality, branding capability and innovation, trade capability and production potential, accessibility)	81 Turkish cities
Hu (2015)	Urban Competitiveness Index	2015	Overall competitiveness (employment, population, income)	18 cities with over 100,000 population (Australia)
Patil and Sharma (2022)	Urban Quality of Life	2022	Overall ranking 1) Basic amenities index, 2) Economic development index, 3) Safety and security index, 4) Transportation access index, 5) Environmental impact index, 6) Infrastructure development index, 7) Gender role index	14 most populous cities (India)

<i>Author</i>	<i>Name</i>	<i>Period of analysis</i>	<i>Fields (areas of analysis)</i>	<i>Spatial scope</i>
Nations city rankings				
Porto and Rocha (2022)	Competitiveness Index (ICM-SP)	2011–2012	- overall competitiveness index; - each one of the five dimensions of competitiveness: urban/environmental, sociodemographic, fiscal/institutional, economic and innovation	645 cities (small: up to 50,000 inhabitants, medium: between 50,000 and 300,000 inhabitants, large: over 300,000 inhabitants) of the state of São Paulo (Brazil)
Huggins et al. (2023)	UK Competitiveness Index	2023	Overall competitiveness	Localities in England, Scotland and Wales at the local authority district level. The areas covered are a mix of English local authority districts, English and Welsh unitary authorities, Scottish Council Areas, and London Boroughs. The areas covered are those in operation in April 2021 (United Kingdom).

Source: Author's construction based on European Commission (2016); Yamato et al. (2018); Economist Intelligence Unit (2012); Pengfei et al. (2024); Huggins et al. (2023); Cabrero Mendoza et al. (2009); Hu (2015); Sáez, Perriáñez (2015); Patil, Sharma (2022); Ni, Kresl (2010); A.T. Kearney (2024); Jiang, Shen (2010); Bruneckiene et al. (2010); Bulu (2011); Porto, Rocha (2022).

Most studies of urban competitiveness focus on the worldwide known core cities or large cities. These cities have been placed in international rankings. In contrast, there is a visible effort to include smaller cities in the studies of national indices (e.g., the Brazilian cities index). The rankings indicated in Table 1 analyze the general and specific approaches. The detailed method employs a weighted average or standardization (e.g., Global Cities Index), whereas the general method is based on the sum of the sub-categories or the average (Urban Competitiveness Index – China).

Indices that facilitate international comparisons are generated on a cyclical basis (e.g., annually – Global Cities Index), with some adjustments to the territorial scope (the cities in question) and indicator selection. Cyclicity is absent in the context of national-level city rankings and indices. The index that has been developed is the outcome of a singular endeavor. This is both a limitation and a vulnerability of national city indices. Cyclicity (even at intervals of several years) creates the potential for their applicability, such as in the development of strategies. In this way, national city indices could be permanently included as a synthetic source of information on cities.

Another aspect that was noted is that the country indices are based on the theory of sustainable development, which necessitates consideration of the social, economic, and environmental dimensions. This approach is justified. Cities ought to prioritize this aspect as nations and regions endeavor to achieve sustainable development. Cities, which are critical components of regional or national structures, have an impact on their efforts to achieve sustainability. An example is the urban competitiveness index of Chinese cities (Jiang and Shen 2010) and the Lithuanian Urban Competitiveness Index (LUCI; Bruneckiene, Guzavicius, Cincikaite 2010). Analyzing the competitiveness of cities separately for three aspects allows us to observe changes in the pursuit of balanced development. This facilitates the identification of development gaps. Cities are complex entities that should not be subjected to simple analysis. Therefore, any complex comparative form (extension of the method) provides more information and increases the usefulness (unitarity) of the index.

The limitations in the availability of quantitative data are evident in the analysis of the selected indices. Additionally, this serves as an obstacle and detriment to the development of national rankings in the context of index construction. In the context of global city rankings, the indices pertain to economic vitality, public transport efficiency, and business innovation. For instance, the average number of startups established in the target city, and the GDP per capita of the city (Global Power City Index). The index providers have a greater number of opportunities, and the fields in the individual rankings are significantly different as a result. There is a discernible disparity in this regard among the national rankings. The indicators that have been suggested are fundamental components of the socio-economic environments of cities, such as the unemployment rate, net migration (competitiveness indices of

cities in Lithuania or China). This is predicated on the accessibility of quantitative data in national databases. Therefore, the indicators may be arranged in the three dimensions of sustainability. To the extent that indicators are accessible, this is feasible. Isolating other domains is often not feasible.

According to Kresl (2012), rankings provide cities with an opportunity to gain promotion and publicity among actors. Additionally, they have also emerged as a crucial tool for comprehending urban change processes. (Moir, Clark 2014), and to support city planning (Visvizi, Wosiek, Mazik 2025). It should be noted that in global or national city rankings, the largest cities are mainly taken into account. To some extent, this is the result of imperfections in local statistics, which will prevent smaller cities from being included in the analysis. In this article, the author proposes an author's competitiveness index that focuses on the small towns.

Local Competitiveness Index (LCI)

The local competitiveness index (LCI) was developed to facilitate a more comprehensive understanding of small towns. This index addresses a research gap by analyzing small towns at the local level. Based on a review of the literature and urban development/competitiveness indices, it was evident that the analyses conducted in this field primarily concentrate on large cities, with the occasional consideration of medium-sized cities. Since the index is intended to be unitarian, the name of the LCI index intentionally omits small towns. It is therefore applicable for analyzing medium-sized towns, large cities, rural areas, or regions. Multidimensional analysis is a valuable aspect of the proposed index. The importance of small towns is not sufficiently represented when focusing on a single element (such as entrepreneurship) because urban competitiveness is complex. The Local Competitiveness Index (Figure 1) was developed to evaluate competitiveness on two different levels:

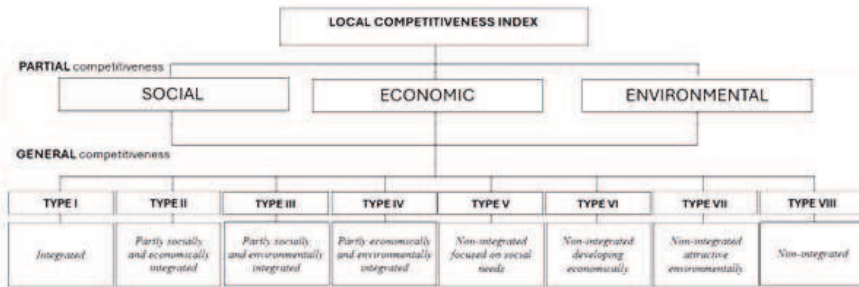
- partial: in terms of social, economic, and environmental aspects,
- general.

Urban competitiveness cannot simply be equated with economic categories, but also with non-economic aspects of urban life. Therefore, a partial approach is to assess the level of competitiveness of small towns, separately for social, economic and environmental aspects. Economic competitiveness is a basic condition to meeting material needs and improving the material quality of life. Social competitiveness is the term used to describe the accessibility of public services. Environmental competitiveness refers to the efficient development of resources and land use. Scientific literature identifies various determinants or groups of determinants of urban competitiveness (development). This encompasses groups that serve as a partial approach in the proposed model. The partial approach

therefore refers to theoretical considerations on the issue of urban competitiveness.

Focusing on the three core areas is a general approach within the grouping of the main determinants of competitiveness. It provides an opportunity to organize subcategories within the main aspects. This approach provides an opportunity to increase or reduce the range of variables depending on the availability of quantitative data. At this stage, it is possible to observe the unevenness in the context of the achieved levels of competitiveness, while making visible the aspects that represent the strengths or weaknesses of small urban centers.

Figure 1.: Local Competitiveness Index
Helyi versenyképességi index

Source: Author's construction.

The Local Competitiveness Index of small towns at the general level is an assessment of the competitive level of small towns based on the identified advantages within the aspects extracted on a sub-measure basis. The sub-values of the measure provide a starting point for classifying small towns. Based on the adopted classification, eight types of integration of small urban centers were identified (Figure 1). Further information regarding this topic is provided in the methodology. The level of integration depends on the configuration of the social, economic and environmental dimensions of small towns' competitiveness. The general approach identifies that small urban centers are diverse in terms of their socio-economic and environmental situation and do not develop evenly. Also at this stage, the strengths of small towns increasing their attractiveness are identified, as well as areas that require increased investment activity. The LCI's uniqueness is derived from the general approach and the types that are identified under this approach. The general approach underscores the significance of three competitive aspects.

The essence of competitiveness is significantly simplified by city competitiveness indices, if only because they are required to collect quantitative

data that is accessible for all cities under assessment (Szczzech-Pietkiewicz 2019). The proposed index therefore contradicts global indices. In essence, it is intended to be a tool to help local governments create development strategies.

Methodology

Period and subject matter

The period covered by this study is 2004–2019. Three object years were created to enable comparing the changes over time, between 2004–2006, 2011–2013, 2017–2019. Empirical data from these three study periods was averaged. Since many phenomena undergo dynamic changes in each analyzed year, it is advantageous to average three years of data over three research periods. The first period (2004–2006) was identified in order to assess the levels of competitiveness from the moment Poland entered the European Union. The second period (2011–2013) corresponds to the end of the 2007–2013 RDP (Rural Development Program), which makes it reasonable to inspect the changes driven by the use of Union funds. The third period (2017–2019) provided an opportunity to observe the level of competitiveness of small towns in Poland before the economic shock of the COVID-19 pandemic. At the national level, the literature review of city competitiveness indices is distinguished by its absence of cyclicity. Therefore, it is impossible to monitor changes as they occur. In the empirical layer of the proposed LCI, this component is incorporated.

Quantitative data used in this study were obtained from the Local Data Bank (Polish: Bank Danych Lokalnych) of Statistics Poland (formerly the Central Statistical Office of Poland, referred to as BDL, GUS).

The subject scope of the research includes small towns in Poland, i.e. urban centers with a population of 20,000 or less. The present study did not cover all small urban centers in the country. Due to the lack of a considerable amount of empirical data for urban centers that are part of urban-rural municipalities, the empirical study of the level of competitiveness of small towns in Poland was limited to those with the status of urban municipalities. Finally, 112 small towns were included.

Research Methodology

This article focuses on the general presentation of competitiveness outcomes. Therefore, the methodology and description of the results were focused on this approach. The partial approach within the methodological layer has been briefly described.

The proposed Local Competitiveness Index (LCI) allows for the measurement of competitiveness in small towns both in specific areas and generally. This comprehensive approach first examines the social, economic, and environmental aspects of competitiveness separately (partial approach). The individual values measured in these three areas serve as the foundation for determining the general competitiveness of small towns.

In a partial approach to assessing the level of competitiveness of small towns in Poland, the TOPSIS (*Technique for Order Preference by Similarity to an Ideal Solution*) method was used to construct the value of the synthetic measure (Hwang, Yoon 1981). Within this framework, three synthetic measures were constructed, i.e., for the social, economic and environmental aspects. Table 2 shows the different stages of the procedure.

Measuring the partial level of competitiveness of small towns allowed us to determine the general level of competitiveness. The linearly ordered values of the synthetic measure for social, economic and environmental aspects formed the basis for ranking small towns in relation to the level of general competitiveness. The method proposed by Łuczak et al. (2018) provides an opportunity to determine the development position of the studied territorial units and determine the types of development. It was necessary to calculate the coordinates of the location of each surveyed monument – a small town in relation to the social (SiS), economic (SiE) and environmental (SiN) aspects, using to the following formula:

- for social aspect:

$$WS_i = S_i^S - IS$$

- for economic aspect:

$$WE_i = S_i^E - IE$$

- for environmental aspect:

$$WN_i = S_i^N - IN$$

where:

IS , IE , IN – the median (middle value) of the synthetic measures of the level of social, economic and environmental competitiveness of small towns.

S_i^S , S_i^E and S_i^N – means the reference values for the social, economic and environmental aspects, respectively – the values of synthetic measures of the level of social, economic and environmental competitiveness of small towns.

Based on the value of location coordinates, a specific type of competitiveness can be identified in small towns, ordering the cities based on the advantages of each aspect (tab. 3).

Table 2.: Stages of research procedure in the construction of a synthetic measure of the level of social, economic, and environmental competitiveness of small towns in Poland
A lengyel kisvárosok társadalmi, gazdasági és környezeti versenyképességének szintjét mérő szintetikus mutató kidolgozásának a kutatás során alkalmazott szakaszai

Stage of proceeding	Description of stages	Details and calculating formulas
I. Selection of simple features for research	Substantive selection of simple features for research and their verification in terms of statistical significance. ¹	coefficient of variation, inverse matrix to Pearson correlation matrix.
II. Normalization of simple characteristics	Utilization of the zeroed unitarization procedure. ²	- for variables with a stimulating effect: $z_{ij} = \frac{x_{ij} - \min_i \{x_{ij}\}}{\max_i \{x_{ij}\} - \min_i \{x_{ij}\}}$ - for variables with an inhibiting effect: $z_{ij} = \frac{\max_i \{x_{ij}\} - x_{ij}}{\max_i \{x_{ij}\} - \min_i \{x_{ij}\}}$
III. Defining the system of weights for the characteristics	The importance of characteristics can be determined by assigning weight coefficients $W = (w_1, w_2, \dots, w_k)$ to them based on the CRITIC method (<i>Criteria Importance Through Intercriteria Correlation</i>).	$w_j = \frac{c_j}{\sum_{j=1}^n c_j}$ where: $c_j = s_j(z) \sum_{k=1}^n (1 - r_{kj})$
IV. Creating a weighted normalized decision matrix.	The normalized values of characteristics were multiplied by weight coefficients of importance of simple characteristics.	$z_{ij}^* = z_{ij} w_j$

<i>Stage of proceeding</i>	<i>Description of stages</i>	<i>Details and calculating formulas</i>
V. Determination of the coordinates of model objects of the pattern and anti-pattern of development	The coordinates of the pattern (A+) and the anti-pattern of competitiveness (A-) are determined respectively as the maximum and minimum values from the set of normalized values.	$A^+ = (\max_i(z_{i1}^*), \max_i(z_{i2}^*), \dots, \max_i(z_{iK}^*)) = (z_1^+, z_2^+, \dots, z_K^+)$ $A^- = (\min_i(z_{i1}^*), \min_i(z_{i2}^*), \dots, \min_i(z_{iK}^*)) = (z_1^-, z_2^-, \dots, z_K^-)$
VI. Calculation of the distance of each object from the pattern and anti-pattern of development	Calculation of the distance of each evaluated i-th multifeature object from the pattern and anti-pattern of competitiveness using Euclidean distance	$d_i^+ = \sqrt{\sum_{k=1}^K (z_{ik}^* - z_k^+)^2}$ $d_i^- = \sqrt{\sum_{k=1}^K (z_{ik}^* - z_k^-)^2},$ where: $i = 1, 2, \dots, N$.
VII. Calculation of the value of the synthetic measure	Using Euclidean distances from the pattern (d_i^+) and the anti-pattern of competitiveness (d_i^-) (TOPSIS method)	$S_i = \frac{d_i^-}{d_i^+ + d_i^-},$ with $0 \leq S_i \leq 1$, where $i = 1, 2, \dots, N$.

Source: Author's construction based on Hwang, Yoon (1981), Wysocki (2010), Konopka (2021).

Table 3.: Types of general competitiveness of small towns
 A kisvárosok általános versenyképességének típusai

Type	Aspect			Small towns competitiveness	Level of competitiveness
	S	E	N		
I	+	+	+	integrated (S+E+N+)	high
II	+	+	-	partly socially and economically integrated (S+E+N-)	medium high
III	+	-	+	partly socially and environmentally integrated (S+E-N+)	
IV	-	+	+	partly economically and environmentally integrated (S-E+N+)	
V	+	-	-	non-integrated, focused on social needs (S+E-N-)	medium low
VI	-	+	-	non-integrated, developing economically (S-E+N-)	
VII	-	-	+	non-integrated, attractive environmentally (S-E-N+)	
VIII	-	-	-	non-integrated (S-E-N-)	low

Source: Author's construction.

Type I included small integrated towns. This implies that the synthetic values of the measures of social, economic and environmental competitiveness levels were higher than the median (middle value).

Type II is the competitiveness of partially socially and economically integrated small towns. This type includes towns whose synthetic measures of social and economic competitiveness were higher than the median. In the case of environmental competitiveness, the value of the synthetic measure was lower than the median.

Type III is socially and environmentally partially integrated competitiveness. This type of measure encompassed small towns whose values of synthetic measures of social and environmental competitiveness were higher than the median. The level of economic competitiveness, however, displayed lower values than the median value.

Type IV is competitiveness that is partially integrated economically and environmentally. Small towns whose values of the synthetic measures of economic and environmental competitiveness were higher than the median were included in this type. Towns in this type were less competitive in the social aspect, as the values of the synthetic measure within this aspect were less than the median.

Type V includes small non-integrated towns. This is a type of general competitiveness in which the synthetic values of the measures of economic and environmental competitiveness were below the median (the coordinates of location for the economic and environmental aspects reached negative values). In the group of these towns, a favorable circumstance was observed in terms of social competitiveness. The values of the synthetic measure of social competitiveness in small towns exceeded the median.

Type VI pertains to small towns that are not integrated but are undergoing economic development. This type included small towns with a positive location coefficient for the economic aspect. This implies that the values of the synthetic measure of economic competitiveness were greater than the median. In the case of social and environmental competitiveness, small towns did not observe favorable synthetic measure values, which, when compared with the median, yielded negative location coordinates.

Type VII is the non-integrated competitiveness of environmentally attractive small towns. Within this type, the values of the synthetic measure of environmental competitiveness in small towns were higher than the middle value (median) of the measure for this aspect. In small towns ordered according to this type, the coordinates of the position reached negative values.

Type VIII is the non-integrated competitiveness of small towns. In these towns, the coordinates of the location of synthetic measures for the levels of social, economic and environmental competitiveness were negative. This means that the values of the synthetic measures of competitiveness in each aspect were lower than the median.

Results

In 2004–2006, more than 70% of small towns were partially or completely unintegrated. In contrast, integrated competitiveness was observed only in 3.6% of the surveyed entities (table 4). An inverted trend was observed between 2011–2013 and 2017–2019. Despite the observed increase in towns that are partially (Type II, III, IV) or fully integrated (Type I), the proportion of partially non-integrated (Type V, VI, VII) and non-integrated (Type VIII) small towns declined. In the second study period (2011–2013), there was a significant improvement in social and economic competitiveness. The percentage of small towns of Types II, V and VI increased significantly. In 2017–2019, this was particularly evident in Type II.

The type of integrated competitiveness (Type I) includes small towns that achieved positive coordinates of position in social, economic and environmental aspects during the studied periods. This implies that the values of the synthetic measures in each aspect were higher than the median. Therefore, we can speak of harmonized competitiveness in this instance, as there was an increase in the level of competitiveness of the small towns in question in all of the three studied aspects.

This type concentrates on small towns with a high level of competitiveness in general. In 2004–2006, integrated competitiveness was observed only in four small towns, which accounted for less than 4% of the total number of surveyed towns. In subsequent periods, there was a definite progression, where the group

in question formed 37.5% of the surveyed small urban centers in 2017–2019 (Table 4). Between 2011 and 2013, advancement to Type I was mainly observed in cities that had partial integration in the earlier period (Types III and IV). In contrast, in 2017–2019, half of small Type I towns were units ranked in Type V, VI, VII or VIII in 2004–2006. This type comprised a group of small towns that were mostly socially, economically, and environmentally competitive (Józefowicz 2024). Integrated competitiveness was observed in small towns with the character of local and supralocal centers. In the case of these cities, a surplus of central market services is often observed (e.g., Milanówek, Podkowa Leśna), including those offered to tourist destinations (e.g., Karpacz, Ustroń) (Sobala-Gwosdz et al. 2024). This type of arrangement groups several small towns that are popular tourist destinations, suggesting that the significance of these towns is established and reinforced by a specialized tourist function. In addition to the cases of cities with a clear integrated function, the competitiveness was characterized by small towns with multifunctional functions located in different parts of the country in 2017–2019. A manifestation of the efficiency and utilization of the opportunities available to small towns is the increase in competitiveness in the three aspects discussed.

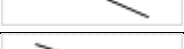
Partially integrated competitiveness encompasses small towns that showed harmonization, i.e. positive coordinates of location in two of the three aspects studied. The combination of advantages distinguished small urban centers that were partially integrated:

- socially and economically (Type II),
- socially and environmentally (Type III),
- economically and environmentally (Type IV).

Small towns clustered in Types II, III, and IV were characterized by a medium-high level of competitiveness, achieving advantages in two aspects in relation to the middle value of the measure (median). In 2004–2006, nearly 20% of small towns had a medium-higher level of competitiveness, whereas in 2017–2019, almost every second city had a medium-higher level of general competitiveness.

The type of competitiveness that is partially integrated socially and economically (Type II) was identified in only one town during the period of 2004–2006. However, in the subsequent periods, the percentage of towns classified as Type II increased to 11.6% and 30.4%, respectively (see Table 4). Partial Type II integration was observed in socially and economically competitive small towns. In turn, these cities were less environmentally competitive. Centers of local and supra-local importance (e.g., Rypin, Przeworsk) were sorted out in this type. Centers of this type were quite diverse in terms of access to market services. According to the research conducted by Sobala-Gwosdz et al. (2024), the small towns that were partially integrated socially and economically were concentrated in centers that experienced a shortage of market services (Pszów, Imielin, Radlin).

Table 4.: Typological classification of small towns according to the level of their general competitiveness in Poland
A kisvárosok tipológiai osztályozása általános versenyképességük szintje szerint Lengyelországban

Type	Aspect			Type of competitiveness	Level of competitiveness	2004–2006		2011–2013		2017–2019		Graph of the progression of types over time
	S	E	N			N	%	N	%	N	%	
I	+	+	+	integrated	high	4	3.6	15	13.4	42	37.5	
II	+	+	-	partly socially and economically integrated	medium high	1	0.9	13	11.6	34	30.4	
III	+	-	+	partly socially and environmentally integrated		8	7.1	12	10.7	11	9.8	
IV	-	+	+	partly economically and environmentally integrated		12	10.7	8	7.1	6	5.4	
V	+	-	-	non-integrated, focused on social needs	medium low	9	8.0	12	10.7	8	7.1	
VI	-	+	-	non-integrated, developing economically		12	10.7	14	12.5	7	6.3	
VII	-	-	+	non-integrated, attractive environmentally		26	23.2	21	18.8	3	2.7	
VIII	-	-	-	non-integrated	low	40	35.7	17	15.2	1	0.9	

Legend: S – social aspect, E – economic aspect, N – environmental aspect.

Source: Author's calculations and construction.

The type also included small towns that played a significant role in serving the surrounding area, such as Rawa Mazowiecka, Limonowa, and Ripin.

The medium-high level of competitiveness, characterized by partial social and environmental integration (Type III), included eight cities (7.1% of the surveyed entities) during the first analysis period (Table 4). Notably, the percentage of small towns of this type increased to 10.7% from 2011 to 2013, but then decreased to 9.8% in the 2017–2019 period (see Table 4).

The third type was mainly found in cities with a population of less than 10 000 inhabitants. Several small towns with a strong tourism function, such as Hel and Krynica Morska, and Duszniki-Zdrój, were included in this category. The primary economic activities in these towns are hotel and catering operations. In these cities, the natural advantages and location (forests, parks, locations by the sea, or in mountainous areas) were particularly prominent, which simultaneously posed a challenge to enhancing the economic dimension of competitiveness. Brzostkowski et al. (2019) emphasize the necessity of minimizing obstacles and capitalize on opportunities in small towns. Focusing on the tourism function is precisely the result of exploiting internal potential. Cities of this category in 2017–2019 were distinguished by a low population density (less than 200 people/km²), which was three times lower than the average for all cities examined. Additionally, they experienced unfavorable demographic changes. In these cities, cultural resources were identified, such as museums, which had a visitor count per 1,000 inhabitants that was significantly higher than the average for all cities analyzed.

Economic and environmental (Type IV) integration was indicated in 10.7% of the surveyed towns in 2004–2006 (table 4). However, this number decreased in subsequent periods (by half in 2017–2019). The classification ranked small towns that were economically and environmentally competitive, while the socially competitive position was not readily apparent. Economic and environmental competitiveness was identified mainly in small towns with a population of more than 10,000. Specifically, the economic aspect of competitiveness was the primary factor, as small towns at the upper size limit were the most competitive. The 2017–2019 type sorted out small towns, where the situation was the other way around, that is, the surveyed towns showed a better position in terms of environmental competitiveness than economic competitiveness. Nonetheless, this does not imply that these small towns were not significant centers of the local environment. This group included cities such as Sławków, Krasnystaw and Gostynin, which were identified as centers of supra-local importance (Sobala-Gwosdz et al. 2024). Landscape parks and nature reserves are situated in or near numerous cities, which has an impact on their environmental competitiveness (e.g. Pionki). On average, one in ten enterprises in these types of cities was classified as a medium or large enterprise, and economic agents were primarily involved in non-agricultural economic activities. The successful financial situation of these towns was a direct result of the favorable entrepreneurship environment.

Within the types of partially non-integrated competitiveness (Types V, VI and VII), the coordinates of location exhibit a positive direction in only one of the distinguished aspects. Thus, competitive small urban centers were separated:

- non-integrated socially oriented (type V),
- non-integrated economically developing (type VI),
- non-integrated environmentally attractive (type VII).

Small towns ordered in Types V, VI and VII were classified as cities with a medium-low level of general competitiveness, which accounted for 42% of the surveyed towns in 2004–2006 and 2011–2013. In the second period, half of the small towns with a medium-low level of general competitiveness were clustered with those ordered in the first period (52%) (table 4). The rest of the cities were moved to Type VIII. In 2017–2019, small towns of each partially non-integrated type declined, and only 16.1% of small towns reported this level of overall competitiveness.

The medium-low level of general competitiveness, indicated by non-integration oriented towards social needs (Type V), included nine small towns (8%) during the first period of the study (Table 4). By the third period, this situation had not changed significantly. All promotions from 2011–2013 and 2017–2019 involved small towns that had previously shown complete non-integration (Type VIII) in earlier periods. Type V cities were mostly characterized by lower levels of environmental and economic competitiveness. Primarily, they were the smallest cities, with populations of up to 5,000.

These small towns were dispersed throughout the country, with half of them situated in the eastern region. These areas are still classified as agricultural. In terms of regional analysis, they are classified as less developed at the province (Szczucka, Gostkowski 2023) and county (Malinowski, Wasiuta 2021). The social dimension of competitiveness of small towns was ranked higher in part due to the availability of cultural infrastructure. For example, in 2017–2019 in small towns of this type, participation in events was twice as high as the average for all surveyed cities (more than 3,000 participants/1,000 inhabitants). Likewise with the cultural centers located in their area (Józefowicz 2024).

Economically developing small towns (Type VI), despite their social and environmental non-integration, comprised less than 11% of the surveyed towns in 2004–2006 (Table 4). In subsequent periods, improvements in economic competitiveness resulted in the promotion of better integrated types. Only the city of Złotoryja invariably remained in Type VI in the periods adopted. It is important to acknowledge that these cities, despite their economic advantages over other types, were less competitive economically than, for instance, small towns of types I, II, or III. Simultaneously, these cities failed to demonstrate an adequate level of environmental and social competitiveness. Type VI occurred mainly in cities with a population of more than 10,000 inhabitants. The smallest cities, which have a population of less than 5,000, were not categorized into this

category during the periods under investigation. During the 2017–2019 period, Type VI cities exhibited a relatively favorable financial situation and a low density of tourist base. In cities such as Wojkowice and Pyskowice, which were classified as this type in 2017–2019, the study by Sobala-Gwosdz et al. (2024) showed a significant shortage of market services. The reason for this is the cities' inferior competitive status in the social sphere. These findings are therefore in accordance with the findings of the LCI, which classified small towns with a weaker competitive position in the social dimension into this category.

The arrangement of small towns into Types V and VI may also be the consequence of the environmental dimension of competitiveness, which serves as a complement or supplement to economic and social competitiveness. The environmental competitiveness of the small towns under investigation did not undergo a substantial transformation, resulting in a relatively stable situation for these communities. As an outcome, it was not feasible to establish an environmental competitiveness advantage in subsequent periods.

The last type representing a medium-low level of general competitiveness was Type VII, which included small towns that were not integrated but environmentally attractive. In Type VII towns, a mainly favorable level of environmental competitiveness was observed. Conversely, their competitiveness was evaluated unfavorably in terms of its social and economic components. In 2004–2006, almost every fourth city surveyed was sorted into Type VII. In 2017–2019, a significant decline was observed in relation to the preceding period, resulting in a decrease of less than 3% in three small towns (Table 4). Significantly, the advancement in many cities was towards Type I (complete integration).

This classification was assigned to small towns with a distinctive local character (Poręba, Kowary, and Boguszów-Gorce in 2017–2019). These centers present much more modest functional facilities. According to Sobala-Gwosdz et al. (2024), these cities frequently encounter a scarcity of market services. As a result, these cities were less competitive in terms of economic and social factors (Józefowicz 2024). From the perspective of the provision of basic central services, they are not fundamentally different from the majority of communal centers that are rural settlements. Some rural municipalities may be better developed than towns (Sobala-Gwosdz et al. 2024). The average half of the area of Type VII towns in 2017–2019 was covered by forests, as a result of their favorable position in the environmental competitiveness dimension. The economic activity was primarily concentrated in micro-enterprises; the average number of larger firms (entities with more than 49 employees) in these cities was three times lower than the average for all cities studied.

The non-integrated competitiveness of small towns (Type VIII), i.e., cities with a low level of general competitiveness, constituted an unfavorable classification, as the coordinates of location in all aspects indicated an unfavorable direction of change. In 2004–2006, 35.7% of the surveyed towns belonged to non-integrated

urban centers (Table 4), in which the deviation coefficient was significantly lower than the median for the surveyed cities. However, due to improvements in the synthetic measure of competitiveness across all examined aspects, the percentage of Type VIII towns decreased by more than half by the years 2011–2013. By the period of 2017–2019, only Piława Górna remained classified as Type VIII, consistently falling into this category throughout all assessment periods. The towns that were examined in Type VIII were primarily situated in Eastern Poland and the northern region of the country between 2004 and 2006. In rural areas that are characterized by both fragmented and large-scale agriculture (Stanny, Rosner, Komorowski 2023), these small towns are at risk of permanent marginalization (Dolińska, Jończy, Śleszyński 2020) and have a lower economic density than the rest of the country (Rosner 2012). These areas are characterized, among other things, by low levels of non-agricultural economic activity and lower rural financial wealth. As Sobala-Gwosdz (2023) observes, this region of the country is an outer periphery and an area of crisis transformation shock. Despite the unfavorable conditions, the data from 2017–2019 indicated that small towns are making an effort to enhance their competitiveness. Nevertheless, this does not imply that this part of the country's monitoring and assistance should be ceased.

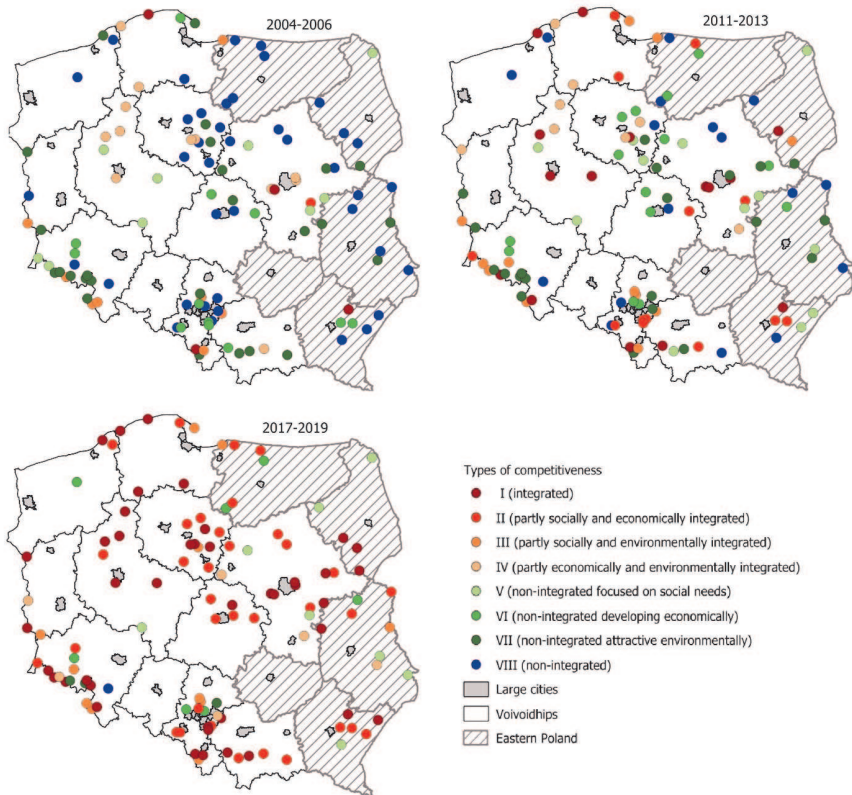
The regional differentiation of types of general competitiveness in the surveyed cities significantly changed in small urban centers. In 2004–2006, the dominance of Type VIII (non-integrated) and Type VII (non-integrated environmentally attractive) competitiveness was observed in Eastern Polish towns. During the same time frame in the western region of the country, a greater distinction between small towns was evident in this regard. In 2011–2013 and 2017–2019, significant in-plus changes were observed in the analyzed units. The progress made in the social and economic aspects of competitiveness during the last research period has influenced the concentration of many small towns in Types I and II. It is worth noting that the specialization of small towns (evident in the sphere of tourism) may have impacted the type of general competitiveness achieved. This connection was evident in the partial assessment of small towns' competitiveness. In terms of economic competitiveness, many well-known tourist destinations were highly competitive, as were they in social and environmental aspects. This thus translated into the general competitiveness of small towns. These included small coastal towns (in the north of the country) and winter centers (in the south of the country). A study conducted by Szmýtke and Tomczak (2022) on the smallest towns (up to 5,000 inhabitants) indicates that these areas have a higher index of agricultural function.

Additionally, the small towns situated in the Katowice conurbation (southern region of the nation) were differentiated by the types of overall competitiveness they attained. Śleszyński (2017) posits that the cities in this region exhibit different investment attractiveness and a propensity to concentrate pro-development

factors in specific areas, such as Katowice. The morphological classification of small towns located in this voivodeship is distinguished by considerable diversity (Bański, Mazur, Mazurek 2024). In general, it is important to recognize that the region (both urban and rural) is characterized by a high level of economic density, a characteristic that is common in areas that are situated in close proximity to large cities (Rosner, 2012).

Small urban centers located near large cities were mainly concentrated in Type I and Type II. This indicates that socio-economic improvements in Poland's largest urban centers have taken place to the benefit of their neighboring environment. Therefore, these towns took advantage of their locational potential to improve their competitive position. It can also be pointed out that the development of large cities has led to the formation of links with the surrounding area, in this case with small towns. Large cities are recognized as growth poles. According to Sobala-Gwosdz (2023), above-average economic growth dynamics and a favorable influence on the development of nearby areas through multiplier effects and capital and innovation flows are two characteristics that should define these growth centers. In the morphological layer, small towns that are situated in close proximity to large cities and are frequently a component of agglomerations are typically classified as cities with an industrial character or towns of settlements (Bański, Mazur, Mazurek 2024). This, in turn, leads to the establishment of small urban centers situated near urban centers of a novel function that is in contrast to large cities. This unique role contributes to the observed level of competitiveness in these areas. The location of small towns is important for the level of social, economic and environmental competitiveness. This relationship has been defined in the literature through the concept of "borrowed size." The agglomeration benefits of larger cities are more accessible to small towns, which results in their superior performance (Meijers, Burger 2022). This correlation is not only observed in Poland, but it is also evident in other nations, including China (Han, Deng, Ni 2023), France (Baudelle, Buron 2021), and Romania (Horeczki et al. 2023). In contrast, Servillo et al. (2014) and Servillo, Atkinson, Hamdouch (2017), analyzing selected European cities, found a link between small towns located near central centers and the economic situation. According to Clerici (2022), among others, points out, suburban areas are dynamic areas with different evolutionary trajectories. Depending on their location, the functions of small towns in the settlement system can be strengthened or weakened. The operation of the location factor strengthens the competitive position of small towns adjacent to large cities. However, small urban centers located peripherally, functioning within available resources, strive to maintain their level of competitiveness.

Figure 2.: Regional differentiation of types of general competitiveness of small towns in Poland
A lengyel kisvárosok általános versenyképességi típusainak regionális különbségei

Source: Józefowicz (2024)

The general approach to the competitiveness of small towns indicates that there has been an increase in the integration of small urban centers. The improvement in competitiveness was apparent in each subsequent period. The favourable social and environmental conditions of the small towns of Eastern Poland have contributed to the progressive integration of the surveyed cities of this part of the country.

Summary and conclusions

In a general approach to assessing the competitiveness of small towns, eight types of integrated competitiveness were identified. They were intended to represent the degree of balance, or, in other words, the evenness of competitiveness, of small urban centers. The first type denotes complete integration, while the next three types refer to partial integration. The following three types indicate partial non-integration, and the final type represents complete non-integration. During the first adopted research period (2004–2006), there was a clear predominance of small towns in types representing partial or complete non-integration. More than 70% of the surveyed towns were in Types V, VI, VII, and VIII. In small urban centers, low integration was observed, regardless of their location in a particular part of the country. Between the years 2011–2013 and 2017–2019, favorable shifts were observed towards the types of partially integrated competitiveness (Types II, III, and IV) and integrated competitiveness (Type I). The evaluation of the general competitiveness of small towns enabled a positive validation of the hypothesis that small towns exhibit a rise in the integration of social, economic, and environmental conditions that influence their level of competitiveness.

Through the types identified, the general competitiveness of Poland's small towns highlighted aspects that play a key role in building their competitiveness. These aspects were also apparent in types representing partial non-integration (Types V, VI, and VIII). This is attributed to the fact that in such small towns, one aspect was characterized by a relatively favourable competitive situation, which may suggest the direction of development based on the identified advantage. Hence, it is imperative to bear in mind that solely small urban centers that are classified as Type VII (non-integrated competitiveness) are entities that exhibit unfavorable levels of general competitiveness. The general approach of the proposed Local Competitiveness Index has a dual purpose. In addition to determining the type of competitiveness of small towns, it also identifies key aspects of their development.

The Local Competitiveness Index, which was developed and utilized to accomplish the objective of the work, is universal and can be employed to assess the competitiveness of other territorial units. This index can also be utilized to periodically monitor the competitiveness levels of selected entities. Units may utilize it to assess their economic, social, and environmental competitiveness. However, the most valuable result may come from assessing the general level of competitiveness, which is determined by the types of integration. This approach will highlight the competitive advantages demonstrated by the level achieved, which can serve as the foundation for devising strategies for the advancement of territorial units. The results of such analyses, focused on small towns, are a key tool for creating regional policies, which should clearly highlight the importance of small towns.

Notes

- 1 A list of indicators proposed for assessing the competitiveness of small towns in social, economic, and environmental terms is provided in the Annex in Table 5. The x5 characteristic was eliminated during the statistical verification phase of the synthetic measure's construction to assess the social competitiveness of small towns.
- 2 The normalization of simple characteristics was performed for a total of three periods under analysis (referred to as object-years) based on average values of simple characteristics recorded in these periods. This was done in order to ensure the comparability of results between the periods and to capture the development trend affecting the phenomenon process under consideration.

Literature

- A.T. Kearney (2024): *2024 Global Cities Report*. <https://www.kearney.com/documents/291362523/303682378/Resurgent-in-a-world-at-risk-2024-Global-Cities-Report-PDF.pdf/fb2ee209-5540-1779-e306-4db9c20fbb47?t=1733340690000>
- Bank Danych Lokalnych, Główny Urząd Statystyczny <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start>
- Bański, J., Mazur, M., Mazurek, D. (2024): Klasyfikacje małych miast w Polsce – ujęcia metodologiczne i ich rezultaty. *Przegląd Geograficzny*, 1., 51–73. <https://doi.org/qst5>
- Baudelle, G., Buron, L.-T. (2021): Explaining the dynamics of small towns in western France by testing three possible factors. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 54., 35–58. <https://doi.org/qst7>
- Bruneckiene, J., Guzavicius, A., Cincikaite, R. (2010): Measurement of urban competitiveness in Lithuania. *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics*, 5., 493–508.
- Brzostowski, N., Dębkowska, K., Dmochowska-Dudek, K., Glińska, E., Kłosiewicz-Górecka, U., Szymańska, A., Ważniewski P., Wójcik M., Zybertowicz, K. (2019): *Scenariusz rozwoju małych miast*. Polski Instytut Ekonomiczny
- Bulu, M. (2011): Measuring competitiveness of cities: Turkish experience. *International Journal of Knowledge-Based Development*, 3., 267–281. <https://doi.org/c6kcbt>
- Cabrero Mendoza, E., Orihuela Jurado, I., Ziccardi Contigiani, A. (2009): Competitividad urbana en México: Una propuesta de medición. *Revista Eure*, 106., 79–99. <https://doi.org/bz4f9s>
- Camacho, M. (2020): Competitividad Urbana: Importancia, modelos y bases para su medición. Hacia un consenso conceptual para los nuevos tiempos. *Revista Cultura Económica*, 100., 13–38. <https://doi.org/qsvc>
- Carter, V. (2013): *The Importance of Small Towns*. ECOVAST, Cranbrook
- Clerici, M.A. (2022): Moving towards repolarisation? The population trajectories of medium-sized towns in Lower Lombardy, Italy (2010–2020). *GeoScape*, 1., 22–38. <https://doi.org/10.2478/geosc-2022-0003>
- Dolińska, A., Jończy, R., Śleszyński, P. (2020): *Migracje pomaturalne w województwie dolnośląskim wobec depopulacji regionu i wymogów zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego*. Wydawnictwo UE we Wrocławiu, Wrocław
- Economist Intelligence Unit (2012): *Hot Spots. Benchmarking Global City Competitiveness*. The Economist Intelligence Unit Limited, London/New York/Hong Kong/Genewa
- European Commission (2016): *Flash Eurobarometer “Quality of life in European cities”*. Publications Office of the European Union, Luxembourg https://ec.europa.eu/regional_policy/policy/themes/urban-development/audit_en
- Hajduga, P. (2014): Strategiczne kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020 w kontekście programowania polityki spójności na lata 2014–2020. *Barometr Regionalny*, 2., 65–72. <https://doi.org/qs vf>

- Han, Y., Deng, Y., Ni, R. (2023): Why small towns are shrinking: The spatial heterogeneity of small towns shrinkage and the impact of it from the perspective of rural–urban interaction in China. *PLoS ONE* 11., e0293889. <https://doi.org/qsug>
- Heffner, K. (2016): Obszary wiejskie i małe miasta – czy lokalne centra są potrzebne współczesnej wsi? *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 279., 11–24.
- Horeczki, R., Rácz, Sz., Bilasco, S., Szilágyi, F. (2023): Evolution of urbanisation and metropolitan development in Romania. *Deturope*, 2., 28–47. <https://doi.org/qsuh>
- Hu, R. (2015): Sustainability and competitiveness in Australian cities. *Sustainability*, 2., 1840–1860. <https://doi.org/gv76nn>
- Huggins, R., Prokop, D., Thompson, P. (2023): *UK Competitiveness Index 2023*. Cardiff University, Cardiff
- Hwang, C., Yoon, K. (1981): *Multiple Attribute Decision Making: Methods and Applications A State-of-the-Art Survey*. Springer, Berlin, Heidelberg, New York
- Jiang, Y., Shen, J. (2010): Measuring the urban competitiveness of Chinese cities in 2000. *Cities*, 5., 307–314. <https://doi.org/dx64p7>
- Józefowicz, K. (2024): *Konkurencyjność małych miast w Polsce i jej uwarunkowania*. Difin, Warszawa
- Ketels, C. (2016): *Competitiveness Frameworks Review. An Analysis Conducted for the National Competitiveness Council*. National Competitiveness Council, Dublin
- Kitchin, R., Lauriault, T. P., McArdle, G. (2015): Knowing and governing cities through urban indicators, city benchmarking and real-time dashboards. *Regional Studies, Regional Science*, 1., 6–28. <https://doi.org/gc92g7>
- Komasi, H., Hashemkhani Zolfani, S., Prentkovskis, O., Skačkauskas, P. (2022): Urban competitiveness: Identification and analysis of sustainable key drivers (A case study in Iran). *Sustainability*, 13., 7844. <https://doi.org/gv37v2>
- Konopka, P. (2021): *Metody Wielokryterialnego podejmowania decyzji w badaniu ryzyka finansowania przedsiębiorstw*. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok
- Koós, B. (2020): Urban shrinkage and residential segregation in Hungary. *Tér és Társadalom*, 1., 48–68. <https://doi.org/g7d8q2>
- Kresl, P.K. (2012): Urban competitiveness and US metropolitan centres. *Urban Studies*, 2., 239–254. <https://doi.org/dgk6s9>
- Kudłacz, M. (2024): *Miasto-idea. Nowe podejście do gospodarowania zasobami miasta*. CeDeWu, Warszawa
- Lorentzen, A., van Heur, B. (2012): Introduction: Cultural political economy of small cities. In: Lorentzen, A., van Heur, B. (Eds.): *Cultural Political Economy of Small Cities*. Routledge, London, New York, Abingdon, 1–15.
- Łuczak, A., Kurzawa, I., Wysocki, F. (2018): Ocena poziomu zrównoważonego rozwoju państw Unii Europejskiej z wykorzystaniem wielowymiarowej analizy porównawczej. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 508., 126–136. <https://doi.org/qsuj>
- Malinowski, M., Wasiuta, A. (2021): *Stan środowiska a poziom życia ludności w Polsce*. Publishing House of the University of Life Sciences in Poznań, Poznań
- Martin, R., Simmie, J. (2008): The theoretical bases of urban competitiveness: Does proximity matter? *Revue d'Économie Régionale & Urbaine*, 3., 333–351. <https://doi.org/bg5dsj>
- Meijers, E., Burger, M. (2022): Small and medium-sized towns: Out of the dark agglomeration shadows and into the bright city lights?. In: Meijers, E., Burger, M. (Eds.): *A Research Agenda for Small and Medium-Sized Towns*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, 23–38. <https://doi.org/qsuk>
- Mitriță, B., Dumitrașcu, M., Mocanu, I., Grigorescu, I., Șerban, P.-R. (2021): Territorial competitiveness, cohesion and sustainability in Romania's urban border areas. *Geografisk Tidsskrift-Danish Journal of Geography*, 1., 1–26. <https://doi.org/qsuv>
- Moir, E., Clark, G. (2014): *The Business of Cities*. UK Government's Foresight Future of Cities. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/429139/business-of-cities.pdf
- Nasi, G., Choi, H., Cucciniello, M., Christensen, RK (2022): A systematic literature review of city competitiveness: A 30-year assessment and future agenda for public administration, *Public Management Review*, 25., 1562–1586. <https://doi.org/qsux>

- Ni, P., Kresl, P.K. (2010): *The Global Urban Competitiveness Report-2010*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham/ Northampton
- Patil, G. R., Sharma, G. (2022): Urban quality of life: An assessment and ranking for Indian cities. *Transport Policy*, 124., 183–191. <https://doi.org/gpfg3s>
- Pengfei N., Kamiya M., Jing J. et al. (2024): *Global Urban Competitiveness Report (2020-2021) – Global Urban Value Chain: Insight into Human Civilization over Time and Space*. Chinese Academy of Social Sciences (CASS), UN-Habitat, Beijing, Tokyo
- Porto, P. C. D. S., Rocha, F. M. (2022): City size and competitiveness for the cities of São Paulo: A spatial statistics analysis. *Revista Brasileira de Inovação*, 17., 63–88. <https://doi.org/qsvz>
- Rezvan, M., Shakoar, A., Ronizi, S., Roshan, G. (2009): The role and function of small towns in rural development using network analysis method case: Roniz rural district (Estahban city, province Fars, Iran). *Journal of Geography and Regional Planning*, 9., 214–223.
- Rosner, A. (2012): *Rozwój wsi i rolnictwa w Polsce. Aspekty przestrzenne i regionalne*. IRWIR, Warszawa
- Sáez, L., Periañez, I. (2015): Benchmarking urban competitiveness in Europe to attract investment. *Cities*, 48., 76–85. <https://doi.org/f7tdbf>
- Sáez, L., Periañez, I., Heras-Saizarbitoria, I., (2017): Measuring urban competitiveness: Ranking European large urban zones. *Journal of Place Management and Development*, 5., 479–496. <https://doi.org/gn3528>
- Servillo, L., Atkinson, R., Smith, I., Russo, A., Sýkora, L., Demazière, C., Hamdouch, A. (2014): *TOWN, small and medium sized towns in their functional territorial context. Final Report*. ESPON & KU Leuven, Luxembourg
- Servillo, L., Atkinson, R., Hamdouch, A. (2017): Small and medium-sized towns in Europe: Conceptual, methodological and policy issues. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 4., 365–379. <https://doi.org/gjshhk>
- Sharifinia, Z. (2013): The role of small urban in rural development: a case study in Iran. *Middle-East Journal of Scientific Research*, 3., 432–439.
- Smętkowski, M. (2009): Nowe relacje metropolia-region: Od terytorialnej do sieciowej organizacji przestrzeni. In: Jałowiecki, B. (Ed.): *Czy Metropolia Jest Miastem?* Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, 26–49.
- Sobala-Gwosdz, A., (2023): *Wyzwania, trendy i procesy rozwoju gospodarczego. Identyfikacja biegunów wzrostu i ośrodków równoważenia rozwoju w Polsce*. Badania Obserwatorium Polityki Miejskiej, Instytut Rozwoju Miast i Regionów, Warszawa–Kraków
- Sobala-Gwosdz, A., Janas, K., Jarczewski, W., Czakon, P. (2024): *Hierarchia funkcjonalna miast w Polsce i jej przemiany w latach 1990–2020*. Badania Obserwatorium Polityki Miejskiej, Instytut Rozwoju Miast i Regionów, Warszawa–Kraków
- Sobrinho, J., Orihuela, I. (2020): Latin America and global economy, 2000–20. In: Kresl, P. K. (Ed.): *Urban Competitiveness in Developing Economies*. Routledge, London–New York, 116–142. <https://doi.org/qsv3>
- Stanny, M., Rosner, A., Komorowski, Ł. (2023): *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap IV. Dekada przemian społeczno-gospodarczych*. Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa
- Szabela-Pasierbińska, E. (2018): Ocena Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej 2007–2013. *Spółeczeństwo i Ekonomia*, 10., 39–51. <https://doi.org/qsv4>
- Szczech-Pietkiewicz, E. (2019): *Konkurencyjność miast w kontekście współczesnych koncepcji teoretycznych i zjawisk gospodarczych*. Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa
- Szczucka, E., Gostkowski, M. (2023): The level of socio-economic development of Polish provinces in the period 2005–2020. *Metody ilościowe W Badaniach Ekonomicznych*, 1., 27–46. <https://doi.org/qsv5>
- Szmytkie, R., Tomczak, P. (2022): Funkcje rolnicze miast bardzo małych w Polsce. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio B–Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia*, 77., 21–44. <https://doi.org/qsv6>
- Sztando, A. (2017): *Ponadlokalna perspektywa zarządzania strategicznego rozwojem lokalnym rozwojem na przykładzie małych miast*. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław

- Śleszyński, P. (2017): Wyznaczenie i typologia miast średnich tracących funkcje społeczno-gospodarcze. Determination and typology of medium-size cities losing their socio-economic functions. *Przegląd Geograficzny*, 4., 565–593. <https://doi.org/qsv7>
- Visvaldis, V., Ainhua, G., Ralfs, P. (2013): Selecting indicators for sustainable development of small towns: The case of Valmiera municipality. *Procedia Computer Science*, 26., 21–32. <https://doi.org/qsv9>
- Visvizi, A., Wosiek, R., Malik, R. (2025): The smart city competitiveness index (SMCI): Conceptualization, modelling, application – An evidence-based insight. *Land Use Policy*, 148., 107408. <https://doi.org/qswb>
- Wirth, P., Elis, V., Müller, B., Yamamoto, K. (2016): Peripheralisation of small towns in Germany and Japan – Dealing with economic decline and population loss. *Journal of Rural Studies*, 47., A, 62–75. <https://doi.org/f89nsg>
- Wysocki, F. (2010): *Taxonomic Methods in Recognizing Economic Types of Agriculture and Rural Areas*. Publishing House of the University of Life Sciences in Poznań, Poznań
- Yamato, N., Hamada, Y., Matsuda, M., Dustan, P., Asano, N. (2018): *Global Power City Index 2018*. Institute for Urban Strategies, The Mori Memorial Foundation, Tokyo

Annex

Table 5.: Diagnostic variables proposed to be used in measuring the social, economic and environmental competitiveness of Polish small towns

A lengyel kisvárosok társadalmi, gazdasági és környezeti versenyképességének mérésére javasolt diagnosztikai változók

Social aspect of small towns competitiveness
x_1 – population density, x_2 – Natural increase per 1000 inhabitants, x_3 – total migration balance per 1000 population, x_4 – population of non-working age per 100 persons of working age, x_5 – Post-working age population per 100 people of working age, x_6 – clinics per 10 000 population, x_7 – population per community pharmacy, x_8 – number of primary healthcare consultations per capita, x_9 – pupils per 1 unit in elementary school, x_{10} – students per 1 unit in general secondary schools, x_{11} – children aged 3-5 years per one place in a kindergarten education institution, x_{12} – expenditure on education and upbringing per capita (PLN), x_{13} – average floor area of 1 apartment (m^2), x_{14} – dwellings per 1000 inhabitants, x_{15} – new residential buildings per 1000 population, x_{16} – foundations, associations and social organizations per 1000 inhabitants, x_{17} – social welfare spending per capita (PLN), x_{18} – population per 1 library facility, x_{19} – visitors to museums and branches per 1000 population, x_{20} – number of event participants per 1000 population, x_{21} – cultural centers, cultural centers, clubs and community centers per 10 thousand population, x_{22} – number of cinemas per 10000 residents, x_{23} – electricity consumption per capita (in kWh).
Economic aspect of small towns competitiveness
x_{24} – operators entered to the REGON register per 10,000 population, x_{25} – percentage of foreign-invested commercial companies in the total number of economic operators (%), x_{26} – economic operators with more than 49 employees per 10,000 population, x_{27} – share of economic operators active in the agriculture, forestry, hunting and fisheries sectors in the total number of economic operators (%), x_{28} – density of the accommodation network: number of beds per square km, x_{29} – accommodation facilities per 100 km^2 , x_{30} – water distribution network per 100 km^2 , x_{31} – sewerage network per 100 km^2 , x_{32} – gas distribution network per 100 km^2 , x_{33} – per-capita budgetary expenditure on transport at commune level (PLN), x_{34} – own income per capita (PLN), x_{35} – share of investment expenditure in total expenditure (%), x_{36} – personal and corporate income tax per PLN 1 of agricultural tax (PLN), x_{37} – per-capita budgetary revenue at commune level derived from personal and corporate income taxes (PLN), x_{38} – economic activity ratio: number of working people per 100 working-age population, x_{39} – registered unemployment rate (%).
Environmental aspect of small towns competitiveness
x_{40} – share of population using wastewater treatment plants (%), x_{41} – household water consumption per capita (m^3), x_{42} – users of water supply network (%), x_{43} – users of sewerage network (%), x_{44} – share of land under water in total area (%), x_{45} – share of forest cover (%), x_{46} – share of parks, greens and neighborhood green areas in total area (%), x_{47} – share of legally protected areas in total area (%), x_{48} – industrial and municipal wastewater requiring treatment discharged to water or to the ground during the year per capita (m^3), x_{49} – household waste per capita (kg).

Source: Author's construction based on the Local Data Bank of the Central Statistical Office

Alkalmazható-e a gender mainstreaming a városfejlesztésre? Bécs és Barcelona példája

Is gender mainstreaming applicable to urban development? The examples of Vienna and Barcelona

BÖRÖNDY JÚLIA

BÖRÖNDY Júlia: PhD-hallgató, Szociológia Doktori Iskola, Eötvös Loránd Tudományegyetem; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A; [orcid.org://0009-0001-0948-502X](https://orcid.org/0009-0001-0948-502X); juliaborondy@gmail.com

KULCSSZAVAK: gender mainstreaming; városfejlesztés; feminizmus; Bécs; Barcelona

ABSZTRAKT: A tanulmány a gender mainstreaming alkalmazásának lehetőségeit és kihívásait vizsgálja a városfejlesztés területén, európai kontextusban, azzal a céllal, hogy feltárja a gender mainstreaming elmélete és gyakorlata közötti feszültségeket, és rámutasson a gyakorlatba ültetést övező dilemmákra. Ezek közé tartozik a vízió és az ahhoz vezető fejlesztési stratégia viszonya, a szakértelem és a demokratikus részvétel kapcsolata, a más, kortárs városfejlesztési trendekkel való együttjárás és annak kockázata, valamint a technokrácia általi depolitizálás veszélye.

A bemutatott példák, Bécs és Barcelona esettanulmányai több esetben éppen ezeket az elméleti feszültségeket illusztrálják a gyakorlatban. A gender mainstreaming gyakorlata mindkét városban intézményesített formában működik a helyi önkormányzaton belül, melynek hagyománya Bécsben az 1990-es évekig vezet vissza, míg Barcelonában a 2010-es években vált az önkormányzati stratégia részévé. Munkám az elméleti háttér és gyakorlati példák bemutatásán túl amellelt érvel, hogy a gender mainstreaming csak akkor lehet valóban transzformatív, ha a nemi hierarchiák lebontására törekszik és a térbeli beavatkozásokat újraelosztó politikákkal kapcsolja össze. Enélkül a pozitív hatásokból csak a kiváltságosok részesülnek.

Júlia BÖRÖNDY: PhD-Student, Doctoral School of Spciology, Eötvös Loránt University; Pázmány Péter sétány 1/A, H- 1117 Budapest, Hungary; [orcid.org://0009-0001-0948-502X](https://orcid.org/0009-0001-0948-502X); juliaborondy@gmail.com

KEYWORDS: gender mainstreaming; urban development; feminism; Vienna; Barcelona

ABSTRACT: This study provides a critical examination of the application, potential, and challenges of gender mainstreaming within the field of urban development in the European context. The paper delves into the inherent tensions between the concept's theory and its practical implementation, highlighting the dilemmas that surround its institutionalization. The analysis is structured around several key questions: the relationship between a long-term vision for equality; the dynamic between professional expertise and democratic participation; and whether the process ultimately aims for the actual transformation of existing power structures or settles for mere integration within them. Furthermore, the study illuminates how gender inequalities intersect with and are reinforced by other social stratifications, like those based on class.

These theoretical tensions are illustrated through a comparative analysis of two pioneering case studies: Vienna and Barcelona. Both cities feature institutionalized forms of gender mainstreaming within their local governments, yet they represent different historical and political

trajectories. Vienna's practice has a tradition of decades, dating back to the 1990s, evolving from specific pilot projects to a comprehensive municipal strategy. In contrast, Barcelona's approach emerged more recently in the 2010s, driven by a wave of new municipalism that explicitly challenged previous neoliberal urban policies. By examining the successes and shortcomings of initiatives in both cities, the study demonstrates how these theoretical dilemmas manifest in actual urban outcomes.

Beyond presenting the theoretical background and practical examples, the study argues that for gender mainstreaming to be transformative, it must transcend symbolic gestures and technocratic solutions. The central thesis is that its success is contingent on two interconnected conditions: a clear commitment to dismantling embedded gender hierarchies, and the crucial linkage of spatial interventions with robust redistributive policies. Without this connection, the positive effects of gender-sensitive urban development risk being captured by privileged groups, potentially deepening socio-economic inequalities and failing to create truly equitable and just cities for all.

Bevezetés

Tanulmányom a gender mainstreaming várostervezésben és -fejlesztésben történő alkalmazását vizsgálja európai kontextusban, melynek során az elméleti megfontolásokon túl két nagyváros, Bécs és Barcelona útját ismertetem az intézményesítés során. A két esettanulmány bemutatásán túl célom, hogy megvilágítsam, milyen kihívások és ellentmondások merülnek fel a gender mainstreaming gyakorlatba ültetése során.

A gender mainstreaming fogalma

Az Egyesült Nemzetek Szervezete a gender mainstreaming (a továbbiakban GM) fogalmát először az 1995-ös „Pekingi Nyilatkozat és Cselekvési Platform”-ban vezette be, azzal a céllal, hogy új távlatokat nyisson meg a korábbi, egyenlő bánásmódon alapuló jogi megközelítésekén és a pontszerűen alkalmazott, rövid távú, a „nők speciális igényeire” válaszoló politikákon túl (ENSZ 1995; Pollack, Hafner-Burton 2000; Verloo 2001; Rees 2005). A GM előirányzata az Európai Unióban először az 1996-os, Európai Bizottság által kiadott „A nők és férfiak esélyegyenlőségének valamennyi közösségi politikába és tevékenységbe történő beépítése” közleményben (EU 1996), majd az ezt követő 1997-es Amszterdami Szerződésben (EU 1997) jelent meg. Ennek ellenére alkalmazása továbbra is szórványos, a tagállamok változó mértékben implementálják (Pollack, Hafner-Burton 2000; Rodríguez-García, Donati 2021). Bár a GM-nek nincsen univerzális definíciója, a tanulmányban az Európa Tanács által megfogalmazott verziót veszem kiindulásnak, mely szerint a GM „a politikai folyamatok (újra)szervezése, javítása, fejlesztése és kiértékelése annak érdekében, hogy a nemek közötti egyenlőség szempontja minden szinten és minden szakaszban beépüljön minden szakpolitikába, a politikai döntéshozatalban általánosan résztvevő szereplők által” (Európa Tanács 1998, 15.). A hátte-

rét annak belátása adja, hogy a hagyományos szakpolitikák többsége már eleve nemileg meghatározott, hiszen ezek által intézményesülhet mindaz, ami hozzájárul a nemi egyenlőtlenségek fenntartásához és újratermeléséhez (Verloo 2001). A GM gyakorlatba ültetésének kezdeti kísérletei óta vitákat generál, eredményessége számos kutatóban ébresztett szkepticizmust, akik szerint a GM nem valószínű, hogy benne látott transzformatív potenciált, melynek egyik legfőbb oka a konceptuális egyértelműség hiánya (Daly 2005; Squires 2005; Hankivsky 2005; Lombardo, Meier 2006; Caglar 2013).

Gender mainstreaming és városfejlesztés

A kritikák ellenére a GM egyre nagyobb népszerűségnek örvend a városfejlesztés területén, és egyre több európai nagyváros kötelezi el magát a nemek közötti egyenlőség szempontjait magába foglaló városfejlesztés mellett (a tanulmányban bemutatott Bécs és Barcelona mellett például Párizs, Brüsszel, Berlin, Hamburg, de kisebb városok is, mint a svédországi Umeå). A fent hivatkozott kritikákat igazolja, hogy a városfejlesztésben alkalmazott GM-nek sem létezik általános koncepciója, ennek ellenére lehatárolhatók olyan területek, melyek relevanciájáról többé-kevésbé szakmai konszenzus alakult ki. Reinwald és munkatársai (2019) összegzése szerint ilyen szempont a városi alközpontok létrehozása, ezzel a szolgáltatások és infrastruktúra decentralizálása; a vegyes használatú területek kialakítása; a lakófejlesztések során diverz lakásmixre és tulajdoni viszonyokra való törekvés; a biztonságos, változatos használatokat lehetővé tevő közterek és zöldterületek létrehozása; a mindennapi élet folytatásához szükséges infrastruktúrával, valamint gondoskodási intézményekkel való megfelelő ellátottság; a “kis távolságokra” való törekvés és a közösségi közlekedés, kerékpáros és gyalogosútvonalak fejlesztése; az akadálymentesség és biztonság; valamint a nők egyenlő reprezentációja a tervezés és döntéshozás területén (Reinwald, Roberst, Kail 2019). Tummers és Wankiewicz (2020) tizennégy genderérzékeny várostervezési útmutató elemzésével a felsoroltakkal közel azonos megállapításokra jutott, a listát a részvételiséggel gyarapítva (Tummers, Wankiewicz 2020). Az itt megjelölt fejlesztési irányok között szinte nem találunk újdonságot az élhető, sétálható, emberi léptékű, fenntartható, egészséges (stb.) várossal kapcsolatos megközelítésekhez képest (Tummers, Wankiewicz 2020).¹

A fent felsorolt, kortárs urbanisztika számára már ismerős követeléseknek és eszköztárnak a GM új analitikai kereteket biztosít. Ahogy arra Tummers és Wankiewicz (2020) tanulmánya rámutat, az elmúlt évtizedekben számos útmutató és „toolkit” született, amelyeknek egy részét a stratégiát már alkalmazó nagyvárosok (például Bécs, Párizs, Hamburg), más részét a témára specializálódott szervezetek (például a barcelonai *Collectiu Punt 6*, a prágai *WPS Prague*, a miláni *Sex and the City* kollektíva) adták ki. Ezek a dokumentumok arra hivatottak,

hogy a szakmagyakorlók számára bemutassák a nemi szempontokra is figyelmes vagy “nőbarát” várostervezés eszköztárát és módszertani megközelítéseit (Tummers, Wankiewicz 2020). A kizárólag gyakorlatra fókuszáló technikai útmutatók azonban könnyen azt sugallhatják, a nők városhoz való hozzáférése egy egyszerű, várostervezési és szervezési probléma. Fontos viszont belátni, hogy a városi tér funkcionális megoszlása és az egyes társadalmi csoportok hozzáférése annak infrastruktúráihoz elsősorban nem egy műszaki kérdés, hanem a társadalmon belüli hierarchiákat tükrözi (Boys 1984; Spain 2014), és ennél fogva politikai probléma. Azonban a technokratikus megoldások és irányelvek könnyen elvehetik a kérdés politikai élet (Verloo 2001; Squires 2005; Walby 2005). Jól szemlélteti ezt a köztéri biztonságérzet kérdése. Hille Koskela és Rachel Pain (2000) vitatja, hogy a félelem kitervezhető lenne a közterekből. Vélekedésük szerint az ilyen jellegű, gyakorlat-orientált intézkedésekre építkező narratíva vonzó lehet ugyan a döntéshozók számára, hiszen látványos eredményekkel kecsegtet, de elveszi a társadalmi és politikai berendezkedés szerepéről a hangsúlyt, és csak a probléma vizuális dimenzióját orvosolja. Ezzel párhuzamosan belátható, hogy vannak olyan városi elemek, amelyek valóban félelmet válthatnak ki a nőkből, és megváltoztatásuk olyan, más jellegű térhasználatokat segíthet elő, melytől az adott tér kevésbé tűnik fenyegetőnek (Valentine 1989; Koskela 1999; Koskela, Pain 2000). Mindazonáltal a városi terekben tapasztalt félelem környezeti elemekkel való azonosítása naivan leredukálja a kérdést, hiszen a terek fizikai és társadalmi vonatkozását nem lehet egymástól elválasztani (Koskela, Pain 2000).

A GM egy nehezen feloldható ellentmondása abból fakad, hogy az egyenlőség eléréséhez használt eszközöknek már az egyenlőtlen társadalomban is működniük kell. Az, hogy ez mennyiben jelenti a meglévő nemi különbségek elfogadását, Sylvia Walby (2005) szerint vita tárgyát képezi. A probléma komplexitását tovább árnyalja Nancy Fraser *elismerés-újraelosztás dilemmája* (Fraser 2008). A Fraser által definiált bivalens csoportokkal szemben (ide tartoznak a nők is) egyszerre áll fenn gazdasági és kulturális igazságtalanság, melyek ellen gyakran két egymás ellen ható eszközzel lehet fellépni. A gazdasági kizsákmányolás felszámolása a csoportspecifikációk megszüntetését igényelné (nemi binaritás dekonstrukciója), mely egy homogenizáló folyamat, míg a kulturális elnyomásé az attribútumok (például hagyományosan nőkhöz társított reprodukzív munka) felértékelését követelné meg, mely a különbségek hangsúlyozását jelenti. A gazdasági és kulturális igazságtalanságok nem egymástól elszigetelten, hanem kölcsönhatásban léteznek és gyakran erősítik egymást (Fraser 2008), amit a GM alkalmazásakor figyelembe kell venni.

A fenti kérdéseket az urbanisztika sem kerülheti el. A kihívás abban rejlik, hogy a tervezőknek egy egyenlő társadalom térbeli feltételeit kell megteremteniük, ha azonban eszköztárukat kizárólag ezekhez a víziókhöz igazítják, az könnyen a jelenlegi egyenlőtlenségek rögzülését, elmélyülését eredményezheti. Például a később bemutatott bécsi *Frauen-Werk-Stadt I.* lakhatási projekt a nők által végzett

gondoskodási munkát veszi kiindulási alapnak, mely miatt jogosan merül fel vele szemben a kritika, hogy a *status quo* megkérdőjelezése helyett inkább elfogadja az uralkodó nemi hierarchiát. Anita Larsson (2006) tanulmányában rámutat, hogy a várostervezésbe beágyazott dichotómiák (például publikus/privát, termelés/újratermelés) hierarchikusak és nemileg meghatározottak. Ennek feloldására a fogalmak egy kontinuum két, egyenrangú végpontjaként való értelmezését javasolja, mely skálán számos köztes „érték” szerepel (például félprivát terek). Larsson továbbá a „mindennapi élet” felőli megközelítést ösztönzi, mely kapcsot teremt a termelés és újratermelés, valamint a privát és publikus terek között. Ezzel a nem helyett a tevékenységre helyezi hangsúlyt: ha a „gondoskodó személy” igényei felől közelítjük meg a problémát, azzal reagálhatunk a városi környezetben gondoskodási munkát végző nők sürgető igényeire, azonban nem betonozzuk be az uralkodó nemi szerepeket (Larsson 2006).

A GM vonatkozásában felmerül a szakértelem és a demokrácia szembenállásának kérdése is (Walby 2005). A szakértelemnek számos feminista episztemológiai kritikája létezik, melyek szembehelyezkednek a tudomány és a történelem androcentrizmusával (Haraway 1988; Hawkesworth 1989; Harding 1991; Wylie 2003). Az erről szóló elméletek a várostervezésről való gondolkodásba is átszivárogtak (Sandercock, Forsyth 1992; Snyder 1995; Saarikoski 2002), követelve, hogy az eddig marginalizált csoportok tapasztalatai is beépülhessenek a tervezési folyamatokba. Snyder (1995) rámutat, hogy ahogy a pozitivista episztemológia, úgy a várostervezés is csak a tudás egy bizonyos formáját tekinti legitimnek: jellemzően a tudományos és technikai ismereteket privilegizálja, míg a megalapozott, de tapasztalati úton szerzett tudást leértékeli. A részvételiség ezekre a kritikákra adott válaszként született meg. A participatív tervezésen keresztül a városi állampolgárok beleszólhatnak a tervezési folyamatokba, megoszthatják tapasztalataikat, véleményeiket, így hozzájárulhatnak a folyamat alakításához. Fontos azonban azt is látni, hogy bár a részvételiséget általában demokratikus eszközként prezentálják, a gyakorlatban gyakran csak formalitásként, rutinszerűen megvalósított közmeghallgatásokon és társadalmi egyeztetéseken keresztül valósul meg, melyeknek végül kevés hatása van a tényleges fejlesztésekre (Snyder 1995). A marginalizált csoportok tapasztalatai végül átvezetnek egy másik lényegi szemponthoz, az interszekcionalitáshoz. Ha a korábbi példánál, a köztéri biztonságérzetnél maradunk, jogosan tehetjük fel a kérdést: mikor a köztéri biztonság javításáért lépünk fel, a beavatkozással nem egy másik csoport városához való hozzáférést csorbítjuk-e (Pain 2001)?

Walby tanulmánya felveti a nemzetközi diskurzus és a transznacionális szervezetek GM-re gyakorolt hatásának kérdését is (Walby 2005). Sonia De Gregorio Hurtado (2020) az EU 1997 és 2013 között kiadott várospolitikai dokumentumain végzett vizsgálata azt találta, hogy azok nem érvényesítik az 1997-ben előírányzott GM-et, sőt, a kifejezést expliciten kizárólag egyetlen dokumentum, a 2003-as „*Urban Community Initiative*” használta. Elemzéséből az is kiderül, hogy a szövegek

retorikája már-már következetesen került a gender-kérdést, helyette olyan fogalmakat emeltek be, mint a család- vagy gyermekbarát város, társadalmi egyenlőség, társadalmi kohézió és egyenlő esélyek. A stratégiák nem tértek ki a nőkre háruló gondoskodási munkákra és ezek kapcsolatára a városi térrel, a legtöbb esélyegyenlőséget célzó eszköz csak a nők munkaerőpiaci részvételének növelésére fókuszált (De Gregorio Hurtado 2020).

A „*New Urban Agendát*” (NUA) 2016-ban fogadták el az ENSZ lakhatásról és fenntartható városfejlődésről szervezett quiotói konferenciáján. A dokumentum a környezeti fenntarthatóság nevében a megújuló energiaforrásokat, szelíd közlekedési módokat szorgalmazza, hangsúlyozza a zöldterületek fontosságát, valamint a decentralizált, részvételi alapú döntéshozatalra ösztönöz. Bár nem használja szó szerint a „városhoz való jog” kifejezést (Lefebvre 1996 [1967]), megjelenik benne a társadalmi igazságosságra és demokratikus térhasználatra való törekvés. Inés Sánchez de Madariaga és Inés Novella Abril (2019) vizsgálata alapján a NUA nagy előrelépést jelent az ENSZ korábban kiadott dokumentumaihoz képest, hiszen annak 175 paragrafusából már 33-ban említi a *nőket* vagy a *társadalmi nemet*. Ugyanakkor kritikai elemzésnek alávetve azt is megállapítják, hogy a szöveg homogenizálja a nőket, inkább áldozatként festi le őket, mint ágenciával rendelkező személyekként, továbbá nem törekszik a nemek közötti hatalmi viszonyok lebontására sem, hanem ezeket adottságként kezeli (Sánchez de Madariaga, Novella Abril 2019). A NUA az ENSZ által elfogadott Fenntartható Fejlődési Célokra (*Sustainable Development Goals*, rövidítve: SDGs) támaszkodik, melyet szintén több feminista kritika ért, főleg amiatt, hogy a megfogalmazott célok nem kérdőjelezik meg a neoliberális gazdasági növekedést (Eisenmenger et al. 2020; Esquivel 2016; Swain 2018; Struckman 2018), és nem foglalkoznak az egyenlőtlenségek valódi gyökereivel, többek között a nemek között fennálló hatalmi viszonyokkal sem (Esquivel 2016; Struckman 2018; Mölders 2019; Razavi 2021).

Végezetül, a fentieket kiegészítve néhány további kockázatot is meg kell említeni. Bár a városfejlesztésben alkalmazott GM gyakorta kéz a kézben jár a kis távolságok városa, sétálható város, fenntartható város (stb.) már szélesebb szakmai körökben elismert koncepciójával, fontos, hogy ezeknek a már létező elméleteknek és gyakorlatuknak átvételekor ne vesszen el az eredeti célkitűzés, és a nemek közötti egyenlőség dimenziója ne kerüljön át csupán szimbolikus szintre. Tummers és Wankiewicz (2020) tanulmányuk konklúziójában arra hívja fel a figyelmet, hogy ezek az átfedések koncepciójával túl nagy teret engednek a „*gender washingnak*”, vagyis hogy a nemek közötti egyenlőség szempontjait legitimáló erőként alkalmazzák olyan fejlesztéseknél, melyek egyébként nem mozdítják elő ezeket a törekvéseket. A szerzők amellet foglalnak állást, hogy a feminista célok eléréséhez elengedhetetlen a nem-szexista tervezői kultúra megteremtése, valamint hogy a szakemberek szélesebb körben megértsék, miképp hatnak a nemi szerepek a várost használó emberek mindennapjaira (Tummers, Wankiewicz 2020). Marion Roberts 2022-es tanulmányában arra figyelmeztet, hogy a neoliberális politika

szintén könnyen magába olvaszthatja a feminista eszméket – ebbe beleértve a feminista városfejlesztés célkitűzéseit is –, melyet azzal ér el, hogy céljait a nők termelésbe és fogyasztásba történő bevonására szűkíti. Nancy Fraser (2020) nyomán amellet is érvel, hogy a kizárólag a diverzitást hangsúlyozó gyakorlatok, amelyek nem társulnak az újraelosztás politikájával, nem vezethetnek a valódi nemek közötti egyenlőséghez (Roberts 2022). Egy másik kockázat, a dszentrifikáció a gender-érzékeny várostervezés talán egyik legneuralgikusabb pontja. A dilemma, hogy miképp lehet a városokat élhetőbbé, egészségesebbé és vonzóbbá tenni úgy, hogy az ne az ingatlanárakat hajtsa fel és ezáltal a lakhatási válságot súlyosbítsa, hanem nemi, faji és osztályalapú megkülönböztetés nélkül valóban mindenki részesülhessen a városfejlesztés pozitív hatásaiból, a tanulmány második felében bemutatott példákban is megjelenik.

A gender mainstreaming intézményesítésének gyakorlata

A következőkben Bécs és Barcelona esettanulmányán keresztül tekintem át, miképp tudott a GM gyakorlata önkormányzati szinten intézményesülni. Ahogy már a szakirodalmi összefoglalóban említettem, a GM-nek nincs általános módszertana, így a két város erre mutat egy-egy példát, melyet a szakirodalom szintetizálásával, valamint az önkormányzatok honlapján közzétett információkra, organogramokra és 11 szakértői interjúra támaszkodva ismertetek. A német nyelvterületen több város foglalkozik a genderérzékeny módszertanok beépítésével (Tummers, Wankiewicz 2020), a választás ezen belül Bécsre esett a több, mint 30 éves történetre visszanyúló koherens stratégiái, tudásmegosztó szerepe és nemzetközi jó példaként való elismertsége miatt (nem csak a GM, hanem a lakhatás és a városfejlesztés más területein is). Ezzel szemben a barcelonai fejlesztésekben alkalmazott GM egy alig 10 éves időtávlatot fed le, melynek eredményei éppen csak látszani kezdenek. A helyi viszonyok alaposabb megértése érdekében 2025 februárjában Barcelonába utaztam, ahol hat félig strukturált interjút készítettem személyesen, ezt kiegészítve márciusban Bécsben további öt felkeresett szakértővel készítettem interjút. Az alanyok között mindkét város esetében egyaránt szerepelnek kutatók, tervezők, önkormányzati munkatársak, mindannyian a GM és/vagy feminista várostervezés területéről, akikkel online vettem fel a kapcsolatot korábbi referenciáik és az önkormányzati honlapok alapján, valamint az elért szakértők ajánlásai nyomán hólabdamódszerrel. A beszélgetések végül személyesen, angolul zajlottak (nem minden esetben azon a nyelven, melyet a szakértők munkájuk során elsődlegesen használnak), és az interjúalany adott napi időbeosztásától függően átlagosan 35-40 percig tartottak – ezek a szűkös keretek egyben tanulmányom korlátait is jelentik. Az elkészült 11 interjúról tartalmi összefoglalókat készítettem, melyeknek feladata a másodlagos forrásokból megismert folyamatok alátámasztása, mélyebb megértése, szakirodalomban kevésbé tárgyalt témák alaposabb feltárása volt.²

Gender mainstreaming a bécsi városfejlesztésben

Bécs mára a genderérzékeny várostervezés megkerülhetetlen referenciapontjává vált, stratégiája több város, köztük a másik esettanulmányunk, Barcelona várostervezési szakemberei számára is példaként szolgál (Szakértői interjú 2., 2025. február). Az évtizedekre visszanyúló stratégia első mérföldköve az 1991 őszi megrendezett „*Kié a köztér? A nők mindennapjai a városban*” című kiállítás volt, Eva Kail és Jutta Kleedorfer, a bécsi önkormányzat Várostervezési Osztályának munkatársainak szervezésében. Az esemény, melyet a német nyelvterület feminista városkritikája és aktivizmusa inspirált,³ nemcsak a város számára bizonyult meghatározónak, hanem a nemi szempontokra érzékeny várostervezés nemzetközileg is jelentős pionírjává vált (Irschik, Kail 2013; Jackowska, Novas 2022). A kiállítás olyan hívószavakon keresztül tárta fel az autókra szabott köztér nők mindennapi városhasználatára és térbeli mintázataira gyakorolt hatásait, mint a “mobilitás”, “közösségi közlekedés és félelem”, a “mindennapi élet infrastruktúrái”, “játék” és “helyhez való kötődés és köztér” (Jackowska, Novas 2022). Relevanciáját a kortárs fogadtatáson túl az is alátámasztja, hogy mindezek a felvetett problémák azóta is a feminista városkritika és tervezés központi témái (lásd Timár 1993; Koskela 1997, 1999; Pain 2001; Fenster 2006; Spain 2014; Beebejeun 2018; Kern 2020). Az esemény visszhangjának hatására 1992 tavaszán létrejött az önkormányzat 57. Osztálya, a *Frauenbüro*, Eva Kail vezetésével (Irschik, Kail 2013), aki ezt követően évtizedekig a városfejlesztésben alkalmazott GM meghatározó karaktere maradt (Soós 2008; Szakértői interjú 1., 2025. március).

A bécsi önkormányzat az 1980-as években kezdett stratégiai dokumentumokat készíteni a városfejlesztéshez (*Stadtentwicklungsplan*, röviden: STEP), melyeket Reinwald és munkatársai 2019-es tanulmányukban elemeztek. Elemzésük szerint a STEP-ek lekövetik, miképp alakult a nemek közötti viszonyok városhasználatra gyakorolt hatásainak feltérképezése, a feltárt eredmények milyen városfejlesztési stratégiákba ágyazódtak be, valamint megörökítik a “női perspektíváról” a “gender perspektívára” való áttérés momentumát is. Az első olyan dokumentum, amely már kiemelten foglalkozik a nők helyzetével, 1994-re készült el. Az ezt követő, 2005-ös terv már nem a nők mint speciális célcsoport igényeivel foglalkozik, hanem bevezeti a GM fogalmát. A 2014-ben közzétett, 2025-ig tartó időszak fejlesztési irányelveit tartalmazó STEP már bevett kifejezésként, átfogóan alkalmazza a GM-et az egyes feladatok kapcsán, és expliciten említi a “nemek közötti egyenlőség” kifejezést is (Reinwald, Roberts, Kail 2019). Ennek kiegészítése a 2013-ban publikált „*Gender mainstreaming a várostervezésben és városfejlesztésben*” című kézikönyv (Reinwald, Roberts, Kail 2019; Sturm et al. 2019), mely “egy összeállítás a gender mainstreaming általános érvényesítésének módjairól Bécsben, különböző léptékek szerint, különböző várostervezési projektek alapján. Elsősorban Bécs Városának tervezési és projektfejlesztési osztályai számára készült, de külső tervezőirodáknak és projektmenedzsereknek is szól” (Bécsi Önkormányzat 2013, 14.).

Az 1992-ben létrejött Frauenbürot az elmúlt három évtizedben az Önkormányzat szervezetén belül többször átalakították: először 1998-ban, *A mindennapi élet követelményeihez és a nők sajátos igényeihez igazodó tervezésért és kivitelezésért felelős koordinációs iroda* megalakulásával, mely a városigazgatás kivitelezésért és technológiáért felelős csoportja részeként működött. A Koordinációs Iroda első sorban a reprodukcióra és annak tereire fókuszált, valamint a nők és fiatal lányok szükségleteinek figyelembevételét hangsúlyozta (Irschik, Kail 2013; Bécsi Önkormányzat 2013). A következő átszervezés 2010-ben következett be, mikor a szakértőket áthelyezték a várostervezési, beruházási és építésügyi terület csoportjaihoz azzal a szándékkal, hogy a döntéshozattal közvetlenebb kapcsolatba kerüljenek, ám ez csak a korábbi csapat felbomlásának és láthatóságának csökkenése árán tudott megvalósulni (Irschik, Kail 2013). A városfejlesztés területén a GM felelőse azonban 2024-ig, egészen nyugdíjba vonulásig Eva Kail maradt, aki csaknem 30 évig volt motorja ezeknek a folyamatoknak. Nyugdíjba vonulása óta a pozíciót Julia Girardi-Hoog szociológus vette át, aki már nem tervező, hanem inkább a stratégiai szerepet tölt be az általa létrehozott, önkormányzati osztályokból álló hálózatban (Szakértői interjú 1., 8., 2025. március). A pozíció folytonossága pozitívumként értékelhető és egyfajta elköteleződésneként az Önkormányzat részéről, hiszen „nem szabadultak meg a pozíciótól, mikor lehetőségük lett volna rá” – fogalmazott az egyik megkérdezett szakértő (Szakértői interjú 8., 2025. március). A területen az interjúk alapján azonban nem csak Eva Kail nyugdíjba vonulása jelent változást: általánosan érzékelhető egy generációs és perspektíva-váltás is, aminek hatására a hangsúly a gender felől egyre inkább a diverzitás felé tolódik (Szakértői interjú 7., 8., 2025. március).

A Frauenbüro által meghirdetett első projekt a *Frauen-Werk-Stadt I.* volt, amely nem csupán célkitűzéseiben, de a pályázatát folyamatában is innovatív megközelítéssel élt. A projekt kifejezetten a nők mindennapi életének megkönnyítésére fókuszált egy lakóegyüttes létrehozásával, melynek célja a háztartási és gyermeknevelési feladatok térbeli támogatása, a biztonság(érzet) megteremtése és szomszédsági kapcsolatok ösztönzése volt. A tervező kiválasztásához 1993-ban, szakítva a megszokott gyakorlattal – melyben a masterplanek tervpályázataira rendszerint hat-nyolc tervezőt, kizárólag férfiakat hívtak meg – nyolc nő részvételével írtak ki meghívásos tervpályázatot.⁴ A végső terveket Franziska Ullmann, a pályázat nyertese készítette el, három másik pályázó, Gisela Podreka, Elsa Prochazka és Liselotte Peretti közreműködésével (Irschik, Kail 2013; wien.gv.at). A lakóegyüttes Floridsdorfban valósult meg, egy kiváló közlekedési kapcsolatokkal és fejlett infrastruktúrával rendelkező helyszínen. Összesen 357 lakóegységet foglal magába, lépcsőházanként átlagosan 16 lakással, mely a szomszédsági közösségek és a lakók biztonságérzetének erősítését szolgálja. A lakások mérete 40–48 m², elrendezésük flexibilisen alakítható, így több élethelyzetre és háztartásméretre is alternatívát kínálnak. Az épületek földszintjét tárolók és háztartási helyiségek foglalják el, de a gondoskodási munkák megkönnyítésének ér-

dekében óvoda, orvosi rendelő és üzletek is helyet kaptak a blokkokban, valamint egy rendőrőrs, szintén a biztonságérzetet támogatva. Az épületek közti közös terek figyelmet fordítanak a generációk gyakran eltérő igényeire, így játszóteret, sportpályát, tinédzsereknek szánt „chill zone”-t, ligetes zöldfelület és kertet is tartalmaznak (Irschik, Kail 2013; wien.gv.at).

A projekt 1997-es átadása után nagy elismerést kapott, mind a szakma, mind a lakók részéről, így 2004-re megvalósulhatott a *Frauen-Werk-Stadt II.*, amelyben már az időskorúak igényeire helyezték a hangsúlyt (vezető tervezője Christine Zwingl volt). A pozitív visszajelzések ellenére, napjainkból visszatekintve a megvalósult program könnyen keltheti az esszencializmus benyomását azáltal, hogy a reprodukzív munkát nők által végzett feladatként képezi le a térben, így inkább fenntartja a fennálló társadalmi nemi szerepeket, mintsem lebontaná azokat. Mindez a tanulmány első felében leírt feszültséget is igazolja – rámutat, hogy az azonnali szükségletek kielégítése nem hozhat áttörő változást a fennálló hierarchiák megkérdőjelezése nélkül. Noha a *Frauen-Werk-Stadt I.* koncepcionális háttere napjaink feminista és várostervezési diskurzusaiban már meghaladottnak mondható, a projekt meghatározó fordulópontnak számít. Mint pilotjellegű beavatkozás, egyszerre volt a kísérlet tere és lett precedens további fejlesztések előtt. Az itt leszűrt tapasztalatok és a bevált módszerek hozzájárulhattak a város GM-stratégiájának kialakításához, amely mára már nemcsak Bécs urbanisztikai gyakorlatának szerves része, hanem nemzetközi szinten is elismert jó gyakorlat számos nagyváros számára.

A bécsi városfejlesztésben alkalmazott GM elismertsége több dologban keresendő. Egyfelől annak köszönhető, hogy a mindennapi élet szükségleteire reagáló fejlesztések csak minimális dszentrifikációt okoztak más városok hasonló célú beavatkozásaival összehasonlítva. Ugyan a bécsi szakértőkkel készült interjúkból kiderül, hogy a megújított közterek használóinak kicserélődése itt is tapasztalható (Szakértői interjú 1., 2025. március), az életminőséget javító, genderérzékeny fejlesztések a bécsi lakáspolitikának köszönhetően nem mentek a lakhatás megfizethetőségének rovására. Ez viszont elsősorban nem a parkoknál, köztutereknél vagy közlekedési infrastruktúrák fejlesztésénél alkalmazott mainstreaming érdeme, sokkal inkább az elmúlt száz év konzekvens bécsi lakáspolitikájának eredménye.⁵ Másfelől, ahogy egyik interjúalanyom is rámutat: „*Eva (Kail) nagyon jó volt a marketingben*”, ennek köszönhetően Bécs gyorsan jó példává tudta kinőni magát, mely státuszt a város nem szeretné elveszíteni (Szakértői interjú 8., 2025. március). A GM azonban ennek ellenére sem gyűrűzik tovább a privát szektorra, így a nem önkormányzati fejlesztésekben ritkán jelennek meg ezek a szempontok (Szakértői interjú 9., 2025. március).

Barcelona: feminista municipalizmus a városfejlesztésben

2004-ben a Generalitat de Catalunya (Katalónia kormánya) egy Európa-szerte progresszívnek számító szomszédsági törvényt fogadott el (2/2004), melynek 6. pontja kötelezővé tette a nemek közötti egyenlőség szempontjainak megfontolását a közszolgáltatások és közterek tervezésekor (Muxí Martínez, Ciocoletto 2009; Szakértői interjú 5., 2025. február). Ez a tudás azonban ekkor még nem volt házon belül elérhető az önkormányzatoknál, mely hiányosság orvoslására alakult meg a *Collectiu Punt 6* Barcelonában, 2005-ben szakmagyakorlók (építészek, szociológusok, várostervezők) informális csoportjaként, majd 2011-ben formálisan egyesületté, 2016-ban pedig szövetségévé váltak. Munkájuk során számos kutatást végeztek, segédleteket készítettek, több projektben részt vettek szakértőként és részvételi módszertanokat dolgoztak ki (Valdivia, Ortiz Escalante 2018; punt6.org). Ugyan az önkormányzati intézményesülés folyamata tőlük függetlenül történt, Európa egyik első feminista városfejlesztéssel foglalkozó gyakorlataként (Szakértői interjú 5., 2025. február) számottevően hozzájárultak ahhoz, hogy a területen Barcelona neve újra és újra példaként merüljön fel.

A 2008-as válság és az azt követő megszorítások (például szociális költségek csökkentése, közszolgáltatások privatizálása) egyik hatásaként Spanyolország-szerte megerősödtek a politikai mozgalmak, beleértve a feminista aktivizmust is. Ez a hullám 2015-ben érte el egyik csúcspontját, mikor a magukat „*governments of change*”-nek nevező municipalista platformok Madridban, Barcelonában, Zaragozában és Valenciában is győzelmet arattak az önkormányzati választásokon, olyan programok meghirdetésével, melyek a helyi kormányzatok autonómiájának erősítését, valamint a döntéshozatal és a városi polgárok közötti hatalmi távolság csökkentését hirdették. Mindemellett törekvéseikben a feminizmus is központi témaként jelent meg (Caravantes, Lombardo 2024; Szakértői interjú 3., 2025. február).

Barcelonában a 2015-ös önkormányzati választásokon a Barcelona en Comú (BComú) jelöltje, Ada Colau, korábbi kilakoltatásellenes aktivista nyerte el a polgármesteri megbízást. Colau és csapatának programja a korábbi városirányítást újragondolva a részvételiség, városi élet mindennapjai és a gondoskodás felértékelése felé tolta, szembeállva a korábbi neoliberalis városvezetési gyakorlatokkal (Caravantes, Lombardo 2024; Szakértői interjú 3., 2025. február). A BComú nem klasszikus pártként, hanem részvételi platformként működve kiemelt célként kezelte a közösségi tudás és tapasztalat becsatornázását a városi döntéshozatali folyamatokba azáltal, hogy az önkormányzati munkába civilek és aktivisták is bekapcsolódtak. Az új városvezetés programjának köszönhetően a fejlesztésekben olyan, eddig mellőzött témák is megjelenhettek, mint a nők térhasználat és városi időbeosztása („időszegénység”). A városfejlesztés deklarált célja volt az is, hogy a városi tér ne csupán a termelés és fogyasztás színtere legyen, hanem megfelelő környezet a mindennapi élettel kapcsolatos tevékenység számára. A BComú a gondoskodási válságra adott válaszként a gondoskodást

közfeladatként jelölte meg, szembefordulva az ezt magánügyként feltüntető narratívákkal (Kussy, Palomera, Silver 2023). Barcelona az új municipalizmus egyik zászlóshajójaként elkötelezett volt amellett, hogy a korábbi városvezetés által privatizált városi közszolgáltatásokat – például a gondoskodási intézményeket, vízszolgáltatást és energiahálózatokat – a kivonják a piaci logika alól, és az azokkal kapcsolatos döntéseket visszaadják a közösség kezébe, mely ezáltal már nemcsak választóként működik, hanem aktív alakítója lehet a várossal kapcsolatos döntéseknek (Valdivia, Ortiz Escalante 2018; Sarnow, Tiedeman 2023; Kussy, Palomera, Silver 2023). Az önkormányzati stratégia feminista dimenzióját az első (2016–2020) és a második (2021–2024) „*Nemek közötti igazságossági tervben*” (*Plan para la Justicia de Género*) foglalták össze, mely által a várospolitikai a nők, bevándorlók, idősek, LMBTQ+ emberek és más olyan csoportok szükségletei felé fordult, melyek hangját a városfejlesztés jellemzően nem hallja meg (Valdivia, Ortiz Escalante 2018; Kussy, Palomera, Silver 2023).

A nemek közötti egyenlőség szempontjainak érvényesítésére az önkormányzat végrehajtó testületében már az első ciklus során létrehozták a Gender Mainstreaming osztályt az erőforrás-gazdálkodás területén belül, mely technikai és koordináló szerepet töltött be a feminista elvek szakpolitikákba történő beépítésében (Valdivia, Ortiz Escalante 2018, Kussy, Palomera, Silver 2023; Caravantes, Lombardo 2024; Szakértői interjú 3., 2025. február). Ezzel párhuzamosan politikai szinten a stratégiai szerepet a feminizmus(ok)ért és LMBTQ-ügyekért felelős politikai tanácsadó iroda látta el. Ez a kettős szervezeti háttér két irányból is biztosította a feminista érdekérvényesítést a döntések előkészítésében és meghozatalában, a megvalósításban, a finanszírozásban, valamint az önkormányzaton belüli belső eljárások területén is. A következő lépést a *Nemek közötti egyenlőségért és időpolitikai kérdésekért felelős igazgatóság* létrehozása jelentette, mely már közvetlenül a városigazgatási hivatal alá tartozott (Caravantes, Lombardo 2024; Szakértői interjú 3., 2025. február).

2023-ban lépett érvénybe a Barcelonai Városi Tanács hatályos nemi esélyegyenlőségi szabályzatának legfrissebb verziója (Szakértői interjú 2., 4., 2025. február; Ajuntament de Barcelona 2019), melynek 9a. cikke kimondja, hogy a Városi Tanács által elfogadott minden városfejlesztési dokumentumnak tartalmaznia kell egy jelentést a nemek közötti egyenlőségre kifejtett hatásokról. A szabályzat 9a. cikke szerint „a nemi szempontú hatásvizsgálatokat olyan elemzési módszertan alapján kell elkészíteni, amely lehetővé teszi a nők és férfiak közötti egyenlőséget vagy egyenlőtlenséget érintő hatások felismerését és előrejelzését. A cél a nemi egyenlőtlenségek kialakulásának, fenntartásának vagy súlyosbításának megelőzése, valamint – szükség esetén – a projekt módosítására vonatkozó javaslatok megfogalmazása” (Ajuntament de Barcelona 2019, 25.). Ennek elkészítéséhez az önkormányzat szakértői a projekt elején konzultációt biztosítanak a megbízottak számára és együttműködnek a kulcsproblémák lehatárolásában, majd a dokumentumok elkészülte után értékeli a kimenetelt. Kisebb léptékű,

konkrét várostervezési feladatokra (például köztéri beavatkozások, parkolók áttervezése) nincs hasonló kötelezettség, de az önkormányzat „*Várostervezési kézikönyv a mindennapi élethez: várostervezés nemi szempontok szerint*” címen kibocsátott segédanyaga (Paricio 2019) közzétételével disszeminálja a tudást és ösztönzi a szempontok beépítését a projektekbe (Szakértői interjú 2., 4., 2025. február).

A 2023-as önkormányzati választásokon a Katalán Szocialista Párt (PSC) jelöltje került ki győztesként, így az Ada Colau-féle városvezetést két ciklus után leváltották. A váltás az önkormányzaton belüli szervezeti felépítésben is átalakulásokat hozott, különösen érintve a feminista érdekérvényesítést. Míg a *Nemek közötti egyenlőségért és időpolitikai kérdésekért felelős igazgatóság* korábban második szinten működött, az átstrukturálással harmadik szintre, az *általános szolgáltatási menedzsment* tevékenységek köré alá tagolták be. Ez ugyan nem járt leépítésekkel, így a tudás az önkormányzaton belül maradt, szimbolikusan mégis azt mutatja, hogy a jelenlegi városvezetés már nem helyezi úgy előtérbe a feminizmust, mint közvetlen elődje – amit az interjúk során a szakértők is megerősítettek (Caravantes, Lombardo 2024; Szakértői interjú 2., 4., 2025. február).

Béccsel szemben Barcelonában komoly kihívást jelent a lakhatási válság. Az interjúkból egybehangzóan kitűnik a dzsentrifikáció problémaköre, melynek egyértelmű erősödése tapasztalható a városi életminőséget javító fejlesztéseket követően (Szakértői interjú 4., 5., 6., 2025. február). Barcelona 2015 és 2023 közötti városfejlesztésének egyik meghatározó irányvonala a városi terek újraelosztása volt a gondoskodás elve szerint, melynek legmarkánsabb képviselői a szuperblokkok.⁶ Ugyan ezeket az interjúk pozitív urbanisztikai vívmányként említik, több kritika is él velük szemben, például, hogy a légszennyezést nem szüntetik meg, csak áthelyezik (Honey-Rosés 2023; Nieuwenhuijsen et al. 2024), vagy a szomszédságukban erősödik a városszerte tapasztalható dzsentrifikáció (Frago, Graziano 2021; Holm, Sakizlioglu, Uitermark 2022; Honey-Rosés 2023). Az interjúk során a dzsentrifikáció dilemmájának felvetésére jellemzően az a válasz érkezett, hogy nem érdemes és nem is fair a dzsentrifikációt a genderperspektívához kötni. Mivel a város fejlesztése mindenképpen szükséges, a szakértők a dilemma egyetlen feloldását a megfelelő lakáspolitikai kialakításában látják (Szakértői interjú 2, 4, 5., 2025. február).

Eltérő kontextusok és közös pontok

A tanulmányban bemutatott két példa, Bécs és Barcelona a GM-et eltérő időszakban és más lokális kontextusban kezdte el alkalmazni a városfejlesztésben. Közös bennük, hogy mindegyik alulról jövő kezdeményezésből indulva intézményesült az önkormányzati gyakorlatban, míg azonban Bécs évtizedek óta alkalmazza fejlesztéseiben a nemek közötti egyenlőség perspektíváit, ezért már meggyökeresedett az intézményi gyakorlatban, addig Barcelona kevesebb, mint egy évtizede vette napirendre az ügyet, és a városvezetés megváltozásával rögtön ki is került a

fejlesztések homlokteréből. Az esettanulmányok arra mutattak rá, hogy bár az eltérő kontextus eltérő válaszokat kíván, azonosítható néhány közös kihívás.

Közös pontnak bizonyult az interszekcionális szemlélet és a városhasználók diverzitásának felismerése, mely a szakértők elmondása szerint a részvételi folyamatokban is megjelenik. A két várost érintő nagymértékű bevándorlás kiemelt ügygé teszi a bevándorlók városi tapasztalatainak feltérképezését, azonban ennek során időnként kulturális és nyelvi akadályokba ütköznek (Szakértői interjú 2., 3., 7., 2025. március). Egy másik közös pont, amire fontos kitérni, a GM-mel szemben tapasztalt kezdeti ellenállás és a kapuörkődés jelensége. Az interjúkból az derült ki, hogy a műszaki területek képviselői és építészek hajlamosak ellenállást mutatni a számukra új szempontok integrálásával szemben. Az interjúalanyok változatos okokat tapasztalnak az ellenállás mögött, aminek csupán egy elhanyagolható szelete az ideológiai ellenvélemény. Sok esetben inkább arról van szó, hogy a műszaki területek képviselői megkérdőjelezve érzik kompetenciáikat vagy úgy gondolják, a nemi egyenlőségi nézőpont szükségtelen feladatokat generál számukra, ezzel csak akadályozza valódi munkavégzésüket. Ám ahhoz, hogy egyértelműen fel lehessen tárni ennek az ellenállásnak a hátterét, magukkal a műszaki területek képviselőivel kellene interjúkat készíteni, melyre jelen kutatás nem terjedt ki. Az elkészített interjúk viszont azt mutatták, hogy az idő múlásával egyre kisebb ellenállás tapasztalható a GM érvényesítésével szemben: míg Barcelonában a szakértők élő jelenséggént festették le, Bécsben már jóval ritkábbnak bizonyul (Szakértői interjú 1., 2025. március, 2., 4., 5., 2025. február; lásd még Soós 2008). Mindez ismételten ráirányítja a figyelmet a szakirodalmi összefoglalóban érintett episztemológiai kérdésre és várostervezésre jellemző szakmai szemléletre, melyet a technikai tudás feltérkékelése jellemez, miközben a tapasztalati tudást és a társadalomtudományi szempontokat hátrébb sorolja. Utóbbiak elfogadását vélhetően az is hátráltatja, hogy a mainstreaming ritkán terjed túl az önkormányzati működésen. Az interjúalanyok tapasztalatai szerint a nemi egyenlőség szempontjai nem képezik az építészképzések törzsanyagának részét, így a leendő szakemberek legfeljebb szabadon választható kurzusokon tanulhatnak rólok, hiába a nyomás, hogy ezeket későbbi munkájuk során – amennyiben Bécsben vagy Barcelonában szeretnének praktizálni – figyelembe kell venniük (Szakértői interjú 5., 6., 2025. február, 7., 8., 9., 2025. március).

Összegzés

Tanulmányom célja az volt, hogy feltárja a GM várostervezésben és -fejlesztésben történő alkalmazásának kihívásait és ellentmondásait. Ennek érdekében először a GM egyes elméleti kérdéseit tekintettem át a várostervezés területén, érintve a nemi egyenlőség perspektívája és más, kortárs várostervezési elvek eszköztára közötti együttjárást, valamint ezen együttjárás kockázatait és a „gender washing”

elkerülésének fontosságát. Kitértem arra, hogy miképp depolitizálhatja a nemek közötti egyenlőtlenségek problémáját, ha azt kizárólag technikai kérdésként kezelik, és hogyan járulhatnak ehhez hozzá az egyre szélesebb körben elterjedt és a nemi szempontok integrálását szem előtt tartó tervezési útmutatók. A tanulmányban hivatkozott szakirodalomban megjelenik a városfejlesztés feminista episztemológiai kritikája azt illetően, hogy milyen jellegű tudás tekinthető legitimnek a városfejlesztési szakmákban. Az elméleti fejezeteket két esettanulmány kísérte, melyek a bécsi és barcelonai várostervezésben alkalmazott GM-gyakorlatok intézményesülésének folyamatát foglalták össze a vonatkozó szakirodalom, szakértői interjúk és önkormányzati honlapokon fellelhető anyagok szintetizálásával. A városfejlesztésben alkalmazott GM nem rendelkezik általános módszertannal, a bemutatott két város példája két eltérő kontextusban és időtávlatban adott betekintést az önkormányzati GM intézményesítésének gyakorlatába.

Jegyzetek

- 1 Vö. Jane Jacobs (1961), Jahn Gehl (2010), Jeff Speck (2012).
- 2 Az interjúalanyok anonimizált listája a tanulmány végén található.
- 3 <https://demnet.hu/blog/interju-eva-kail-gender-szemletu-varosok-becs/> (Letöltés: 2025. 04. 28.)
- 4 A cél az építésznők láthatóságának javítása volt, mely sikerült is: Eva Kail lobbitevékenységének köszönhetően a mainstream pályázatokra is elkezdtek női résztvevőket meghívni.
- 5 A bécsi lakáspolitikai elmúlt száz évének eredményeképp a város olyan bérlakásportfólióval rendelkezik, melynek köszönhetően a közterek és infrastruktúrák fejlesztése nem fenyeget az al a veszéllyel, hogy az érintett környékek lakhatási költségei az egekbe szöknek. Bécs lakásállományának nagyjából 43 százaléka önkormányzati tulajdonú vagy az önkormányzat által támogatott bérlakás, mely arány mérsékli a piaci alapú lakhatás árait is (Holm, Sakizlioglu, Uitermark 2022; socialhousing.wien).
- 6 A szuperblokk egy néhány háztömbre kiterjedő városszerkezeti egységet jelöl, amely a 15 perces város elvét követi, a gyalogos és kerékpáros közlekedési útvonalak kiterjesztésével. A fejlesztés során növelik a zöldfelületeket és új, fogyasztásmentes tereket hoznak létre köztéri kikapcsolódás lehetőségének megteremtésére (Eggimann 2022; Nieuwenhuijsen et al. 2024).

Köszönetnyilvánítás

Szeretnék külön köszönetet mondani Anna Ortiz Guitartnak és Elke Krasnynek, akik feltétel nélküli segítségükkel lehetővé tették barcelonai és bécsi kiutazásomat, valamint szeretném megköszönni a 11 interjúalanyomnak, hogy rám szánták az idejüket és nyitottan fogadták kérdéseimet.

Irodalom

- Beebejaun, Y. (2016): Gender, urban space, and the right to everyday life. *Journal of Urban Affairs*, 3., 323–334. <https://doi.org/10.1080/07352166.2016.1255526>
- Boys, J. (1984): Is there a feminist analysis of architecture? *Built Environment*, 1., 25–34.
- Caglar, G. (2013): Gender Mainstreaming. *Politics & Gender*, 3., 336–344. <https://doi.org/10.1017/S1743923X13000214>
- Caravantes, P., Lombardo, E. (2024): Feminist democratic innovations in policy and politics. *Policy & Politics*, 2., 177–199. <https://doi.org/10.1332/03055736Y2023D000000009>
- Daly, M. (2005): Gender Mainstreaming in Theory and Practice. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 12., 433–450. <https://doi.org/10.1093/sp/jxi023>
- De Gregorio Hurtado, S. (2020): An Analysis of EU Urban Policy from the Perspective of Gender. In: Sánchez de Madariaga, I., Neuman, M. (eds.): *Engendering Cities: Designing Sustainable Urban Spaces for All*. Routledge, London, 37–50.
- Eggimann, S. (2022): The potential of implementing superblocks for multifunctional street use in cities. *Nature Sustainability*, 5., 406–414. <https://doi.org/10.1038/s41893-022-00855-2>
- Eisenmenger, N., Pichler, M., Krenmayr, N. et al. (2020): The Sustainable Development Goals prioritize economic growth over sustainable resource use: A critical reflection on the SDGs from a socio-ecological perspective. *Sustainability Science*, 15., 1101–1110. <https://doi.org/10.1007/s11625-020-00813-x>
- Esquivel, V. (2016): Power and the Sustainable Development Goals: A feminist analysis. *Gender & Development*, 1., 9–23. <https://doi.org/10.1080/13552074.2016.1147872>
- Fenster, T. (2005): The right to the gendered city: Different formations of belonging in everyday life. *Journal of Gender Studies*, 3., 217–231. <https://doi.org/10.1080/09589230500264109>
- Frago, L., Graziano, T. (2021): Public space and the green city: Conflictual narratives of the superblock programme in Poblenou, Barcelona. *Journal of Urban Regeneration and Renewal*, 1., 113–128. <https://doi.org/10.69554/kdyu9835>
- Fraser, N. (2000): Rethinking Recognition. *New Left Review*, 3., 107–120.
- Fraser, N. (2008 [1995]): Az újraelosztástól az elismerésig? Az igazságosság dilemmái a poszt-szocializmus korában. In: Kende A., Vajda R. (szerk.): *Rasszizmus a tudományban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 337–387.
- Fraser, N. (2020): *Fortunes of Feminism: From State-Managed Capitalism to Neoliberal Crisis*. 2nd edition (first published 2013). Verso, London
- Gehl, J. (2010): *Élhető városok*. TERC, Budapest
- Hankivsky, O. (2005): Gender vs. Diversity Mainstreaming: A Preliminary Examination of the Role and Transformative Potential of Feminist Theory. *Canadian Journal of Political Science*, 4., 977–1001. <https://doi.org/10.1017/S0008423905040783>
- Haraway, D. (1988): Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective. *Feminist Studies*, 3., 575–599. <https://doi.org/10.2307/3178066>
- Harding, S. G. (1991): *Whose Science? Whose Knowledge? Thinking from Women's Lives*. Ithaca, NY: Cornell University Press
- Hawkesworth, M. (1989): Knowers, Knowing, Known: Feminist Theory and Claims of Truth. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 14., 533–557.
- Holm, M., Sakizlioglu, B., Uitermark, J. et al. (2022): *Municipalism in Practice? Progressive Housing Policies in Amsterdam, Barcelona, Berlin and Vienna*. Rosa-Luxemburg Foundation, Berlin https://www.rosalux.de/fileadmin/user_upload/RLS_Study_Municipalism_in_Practice.pdf (Letöltés: 2025.05.21.)
- Honey-Rosés, J. (2023): Barcelona's superblocks as spaces for research and experimentation. *The Journal of Public Space*, 2., 1–20. <https://doi.org/10.32891/jps.v8i2.1646>
- Irschik, E., Kail, E. (2013): Vienna: Progress Towards a Fair Shared City. In: Sanchez de Madriaga, I., Roberts, M. (eds.): *Fair Shared Cities: The impact of gender planning*. Routledge, London, 193–229.

- Jackowska, O. B., Novas, M. (2022): Who owns public spaces? The trailblazer exhibition on women's everyday life in the City of Vienna (1991). *Planning Perspectives: an international journal of history, planning and the environment*, 2., 253–279. <https://doi.org/10.1080/02665433.2022.2074526>
- Jacobs, J. (1992 [1961]): *The Death and Life of Great American Cities*. Intage Books (Random House), New York
- Kern, L. (2020): *Feminist City: Claiming Space in a Man-made World*. Verso, London
- Koskela, H. (1997): 'Bold Walk and Breakings': women's spatial confidence versus fear of violence. *Gender, Place & Culture*, 3., 301–319. <https://doi.org/10.1080/09663699725369>
- Koskela, H. (1999): 'Gendered Exclusions': women's fear of violence and changing relations to space. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 2., 111–124. <https://doi.org/10.1111/1468-0467.00067>
- Koskela, H., Pain, R. (2000): Revisiting fear and place: women's fear of attack and the built environment. *Geoforum*, 2., 269–280. [https://doi.org/10.1016/S0016-7185\(99\)00033-0](https://doi.org/10.1016/S0016-7185(99)00033-0)
- Kussy, A., Palomera, D., Silver, D. (2023): The caring city? A critical reflection on Barcelona's municipal experiments in care and the commons. *Urban Studies*, 11., 2036–2053. <https://doi.org/10.1177/00420980221134191>
- Larsson, A. (2006): From equal opportunities to gender awareness in strategic spatial planning: Reflections based on Swedish experiences. *Town Planning Review*, 5., 507–530. <https://doi.org/10.3828/tpr.77.5.2>
- Lefebvre, H. (1996 [1967]): The Right to the City. In: Kofman, E., Lebas, E. (eds.): *Writings on Cities*. Blackwell, London, 63–184.
- Lombardo, E., Meier, P. (2006): Gender mainstreaming in the EU: incorporating a feminist reading? *European Journal of Women's Studies*, 2., 151–166. o. <https://doi.org/10.1177/1350506806062753>
- Mölders, T. (2019): Rethinking gender: Feminist perspectives on Sustainable Development Goals in the light of (re)productivity. *GAIA - Ecological Perspectives for Science and Society*, 2., 95–99. <https://doi.org/10.14512/gaia.28.2.6>
- Muxí Martínez, Z., Ciocoleto, A. (2009): Catalanian Neighbourhood Development Law: The Gender Perspectives as a Planning Tool. Paper presented at The 4th International Conference of the International Forum on Urbanism (IfOU), Amsterdam/Delft
- Nieuwenhuijsen, M. et al. (2024): The Superblock model: A review of an innovative urban model for sustainability, liveability, health and well-being. *Environmental Research*, 1., 118550. <https://doi.org/10.1016/j.envres.2024.118550>
- Pain, R. (2001): Gender, Race, Age and Fear in the City. *Urban Studies*, 5-6., 899–913. <https://doi.org/10.1080/00420980120046530>
- Paricio, A. (2019): *Manual d'urbanisme de la vida quotidiana: Urbanisme amb perspectiva de gènere*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Àrea d'Ecologia Urbana <https://bcnroc.ajuntament.barcelona.cat/jspui/handle/11703/112461> (Letöltés: 2025.05.21.)
- Pollack, M. A., Hafner-Burton, E. (2000): Mainstreaming gender in the European Union. *Journal of European Public Policy*, 3., 432–456. <https://doi.org/10.1080/13501760050086116>
- Razavi, S. (2021): The sustainable development goals: Reflections from a feminist economics perspective. In: Berik, G., Kongar, E. (eds.): *The Routledge Handbook of Feminist Economics*. Routledge, New York, 525–537.
- Rees, T. (2005): Reflections on the uneven development of gender mainstreaming in Europe. *International Feminist Journal of Politics*, 4., 555–574. <https://doi.org/10.1080/14616740500284532>
- Reinwald, F., Roberts, M., Kail, E. (2019): Gender sensitivity in urban development concepts – The example of two case studies from London and Vienna. In: Zibell, B., Damyanovic, D., Sturm, U. (eds.): *Gendered Approaches To Spatial Development In Europe: Perspectives, Similarities, Differences*. Routledge, London, 99–123.
- Roberts, M. (2022): Gender-sensitive spatial development in an era of neo-liberalism: Co-option and oppositions. *Town Planning Review*, 6., 677–697. <https://doi.org/10.3828/tpr.2021.42>
- Rodríguez-García, M. J., Donati, F. (2021): European Integral Urban Policies from a Gender Perspective: Gender-Sensitive Measures, Transversality and Gender Approaches. *Sustainability*, 17., 9543. <https://doi.org/10.3390/su13179543>

- Saarikoski, H. (2002): Naturalised epistemology and dilemmas of planning practice. *Journal of Planning Education and Research*, 1., 3–14. <https://doi.org/10.1177/0739456X0202200101>
- Sánchez de Madariaga, I., Novella Abril, I. (2019): A new generation of gender mainstreaming in spatial and urban planning under the new international framework of policies for sustainable development. In: Zibell, B., Damyanovic, D., Sturm, U. (eds.): *Gendered Approaches To Spatial Development In Europe: Perspectives, Similarities, Differences*. Routledge, London, 181–203. <https://doi.org/10.4324/9780429503818-11>
- Sandercock, L., Forsyth, A. (1992): A Gender Agenda: New Directions for Planning Theory. *Journal of the American Planning Association*, 1., 49–59. <https://doi.org/10.1080/01944369208975534>
- Sarnow, M., Tiedeman, N. (2023): Interrupting the neoliberal masculine state machinery? Strategic selectivities and municipalist practice in Barcelona and Zagreb. *Urban Studies*, 11., 2231–2250. <https://doi.org/10.1177/00420980221101454>
- Snyder, M. G. (1995): Feminist Theory and Planning Theory: Lessons from Feminist Epistemologies. *Berkeley Planning Journal*, 1., 91–106.
- Soós, V. (2008): *How is Vienna 'Gender Mainstreaming'?* Szakdolgozat, Central European University, Department of Gender Studies, Budapest
- Spain, D. (2014): Gender and Urban Space. *Annual Review of Sociology*, 1., 581–598. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071913-043446>
- Speck, J. (2012): *Walkable city: How downtown can save America, one step at a time*. Farrar, Straus and Giroux, New York
- Squires, J. (2005): Is Mainstreaming Transformative? Theorizing Mainstreaming in the Context of Diversity and Deliberation. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 3., 366–388. <https://doi.org/10.1093/sp/jxi020>
- Struckmann, C. (2018): A postcolonial feminist critique of the 2030 Agenda for Sustainable Development: A South African application. *Agenda*, 1., 12–24. <https://doi.org/10.1080/10130950.2018.1433362>
- Sturm, U., Tuggener, S., Damyanovic, D., Kail, E. (2019): Gender sensitivity in neighbourhood planning: The example of case studies from Vienna and Zurich. In: Zibell, B., Damyanovic, D., Sturm, U. (eds.): *Gendered Approaches To Spatial Development In Europe: Perspectives, Similarities, Differences*. Routledge, London, 124–156.
- Swain, R. B. (2018): A Critical Analysis of the Sustainable Development Goals. In: Leal Filho, W. (ed.): *Handbook of Sustainability Science and Research*. World Sustainability Series. Springer, Cham, 357–372. https://doi.org/10.1007/978-3-319-63007-6_20
- Timár J. (1993): A nők tanulmányozása a földrajzban, avagy: van-e létjogosultsága a feminista geográfának Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 1-2., 1–18. <https://doi.org/10.17649/TET.7.1-2.267>
- Tummers, L., Wankiewicz, H. (2020): Gender mainstreaming planning cultures: Why 'engendering planning' needs critical feminist theory. *GENDER - Zeitschrift für Geschlecht, Kultur und Gesellschaft*, 1., 11–29. <https://doi.org/10.3224/gender.v12i1.02>
- Valdivia, B., Ortiz Escalante, S. (2018): Reassembling the city through intersectional feminism: Subversive responses to the economic crisis in Barcelona. In: Sweet, E. L. (ed.): *Disassembled Cities: Social and Spatial Strategies to Reassemble Communities*. Routledge, London, 90–106. <https://doi.org/10.4324/9781315104614-6>
- Valentine, G. (1989): The Geography of Women's Fear. *Area*, 4., 385–390.
- Verloo, M. (2001): *Another Velvet Revolution? Gender Mainstreaming and the Politics of Implementation*. IWM Working Paper No. 5/2001. IWM (Institute for Human Sciences), Vienna
- Walby, S. (2005): Gender Mainstreaming: Productive Tensions in Theory and Practice. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 3., 321–343. <https://doi.org/10.1093/sp/jxi021>
- Wylie, A. (2003): Why standpoint matters. In: Figueroa, R., Harding, S. G. (eds.): *Science and other cultures: Issues in philosophies of science and technology*. Routledge, New York, 26–48.

Források

Ajuntament de Barcelona (2019): *Regulations for Gender Equity at Barcelona City Council*. <https://bcn-roc.ajuntament.barcelona.cat/jspui/handle/11703/117855> (Letöltés: 2025.05.21.)

Bécsi Önkormányzat 18-as Osztálya (MA 18), Városfejlesztés és tervezés (2013): *Gender mainstreaming in urban planning and urban development*. MA 18, Stadtentwicklung und Stadtplanung, Wien <https://www.digital.wienbibliothek.at/urn:urn:nbn:at:AT-WBR-707537> (Letöltés: 2025.05.21.)

Bécsi Önkormányzat: *Gender Mainstreaming im Wohnbau – Wien*. <https://www.wien.gv.at/stadtentwicklung/alltagundfrauen/wohnbau.html> (Letöltés: 2025.05.21.)

Egyesült Nemzetek Szervezete (1995): *Pekingi Nyilatkozat a Nők Negyedik Világkonferenciájáról*. Egyesült Nemzetek Szervezete, Peking

Egyesült Nemzetek Szervezete (2016): *New Urban Agenda*. Egyesült Nemzetek Szervezete, Quito

Európai Bizottság (1996): „A nők és férfiak esélyegyenlőségének valamennyi közösségi politikába és tevékenységbe történő beépítése” című, 1996. február 21-i közlemény (COM(1996)0067). Európai Bizottság, Brüsszel

Európai Unió (1997): *Amszterdami Szerződés*. Az Európai Unió Hivatalos Kiadványainak Hivatala, Luxembourg

Az interjúalanyok listája

Bécs	Barcelona
Szociológus, a bécsi városfejlesztési igazgatóság munkatársa (Szakértői interjú 1., 2025. március)	Politológus, a Barcelonai Önkormányzat korábbi munkatársa, Ada Colau 1. ciklusa idején (Szakértői interjú 3., 2025. február)
Várostervező, a TU WIEN oktatója és kutatója (Szakértői interjú 8., 2025. március)	Urbanista, pszichológus, Barcelona településfejlesztési ügynökségének munkatársa (Szakértői interjú 4., 2025. február)
Építész, a TU WIEN oktatója és kutatója, praxisában tervezőként, kutatóként és tanácsadóként működik együtt önkormányzati partnerségekben és más szervezetekkel (Szakértői interjú 7., 2025. március)	Szociológus, a Barcelonai Önkormányzat munkatársa a gender mainstreaming területén (Szakértői interjú 2., 2025. február)
Építész, korábbi önkormányzati lakásépítési projekt tervezője, jelenleg kulturális intézmény vezetője	Praktizáló építész a feminista várostervezés területén (Szakértői interjú 6., 2025. február)
Tájépítész, mobilitási szakértő (Szakértői interjú 9., 2025. március)	Városshociológus, feminista várostervezési szakértő (Szakértői interjú 5., 2025. február)
	Fenntarthatósági szakértő, városi egyenlőtlenségek kutatója a Barcelonai Autonóm Egyetem külső kutatóintézetében

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

Tóth Benedek (2025): Nagyváros, sajtó, modernitás – Tárcaszerű beszédmód és városábrázolás a 19. század második felének sajtószövegeiben
(Balatonfüred Városért Közalapítvány, Tempevölgy, p. 484)

VARGA-PÉTERFI PETRA

Varga-Péterfi Petra: kutató, Nemzetstratégiai Kutatóintézet; 1054 Budapest, Nagysándor József utca 8.; petra.peterfi@nski.gov.hu; <https://orcid.org/0009-0002-0040-5262>

Petra Varga-Péterfi: researcher, Research Institute for National Strategy; Nagysándor József utca 8., H-1054 Budapest, Hungary; petra.peterfi@nski.gov.hu; <https://orcid.org/0009-0002-0040-5262>

Tóth Benedek „Nagyváros, sajtó, modernitás” című kötete a 19. század átalakuló társadalmi, városi és kulturális tereibe nyújt betekintést. A mű központi kérdése messze túlmutat a címben megjelölt három fogalom összekapcsolásán. A szerző arra vállalkozik, hogy feltárja, hogyan alakította át az urbanizáció, a mediatizálás és a kapitalizmus a társadalmi struktúrákon túl az érzékelés fogalmának és szerkezetének alapvető kereteit.

A monográfia egyik legnagyobb erénye, hogy a szerző által használt interdiszciplináris szemléletmód egyszerre operál a médiatörténet, a várostörténet, az irodalomtudomány és a kultúratudomány módszertani eszközeivel. A másik, hogy elméleti keretében a *flâneur*¹ alakja és a *feuilleton* beszédmód (tárcaszerű)² válik a mű központi szervezőelvévé. A szerző utóbbit transznacionális jelenségként értelmezi, amely a párizsi, bécsi és pesti sajtóban egyaránt a modern városi érzékelés egyik reprezentációs formájává vált.

Tóth Benedek a Pannon Egyetem egyetemi docense. Szakterülete a médiaelmélet és a médiatörténet, különös tekintettel a 19. századi kulturális dinamikákra. Eddigi kutatásai főként a tárcát, a napisajtó felemelkedését, valamint a média és a modern városi tapasztalat komplex kapcsolatát vizsgálták Bécsben és Budapesten.

A könyv szerkezete két nagy egységre tagolódik. Az első, „Kontextusok” című egység az elméleti keretet és a kulcsfogalmakat (modernitás, nyilvánosság) tisztázza, részletesen kibontva a modern tapasztalat két kulcsfogalmát: a *flâneur* alakját és a tárca műfaját. A második, „Értelmezések” című egység két város, Bécs és Budapest sajtó- és városi kultúráját vizsgálja összehasonlító perspektívában.

A kötet fő tézise, hogy a modern nagyváros (mint fizikai, épített tér) és a tömegsajtó (mint imaginárius közeg) nem választhatók el egymástól, e kettő teremtette meg a tapasztalás olyan új formáját, mely modernitásnak nevezhető.

Tóth ennek a bonyolult viszonyrendszernek a keresztmetszeteként a tárcaszerű beszédmódot állítja az elemzés középpontjába.

A bécsi és budapesti tárcaszerű beszédmód összehasonlítása azért fontos, mert ez a két város a modernitás két eltérő modelljét képviselte. Bécs, a birodalmi központ Európa harmadik legnépesebb városa volt, Budapest pedig egy gyorsan épülő nemzeti főváros. A két város tárcáösszevetései azt szemléltetik, hogy a modern nagyvárosi tapasztalat mediális feldolgozása és megírása nem egységes. A bécsi modell (Stifter város-szemiotikája, Stifter 2005) az érzékelés változására, a fragmentációra és a múlt elvesztésének élményére fókuszál, míg a budapesti (lásd Gerő Ödönél, Gerő 1891) sokkal inkább a rendszerszervezésre, az új városi világ kategorizáláson alapuló felépítésére és az egésznek a nemzeti narratívába illesztésére helyezte a hangsúlyt. Az összehasonlítás tehát nem csupán párhuzamokat tár fel, hanem éppen a különbségek kiemelésével mutatja be a modernitás-konstrukciók egyedi, helyi sajátosságait.

A szerző Adalbert Stifter szövegeire épülő bécsi elemzésében a *biedermeier város-szemiotika* feltárása kerül bemutatásra, az, hogy miként küzd meg a korabeli észlelés az új, kaotikus városi tér komplexitásával. Ez az észlelésmód egyszerre három, egymással feszültségben álló perspektívát különít el.

Az elsőben, amelyet a szerző *felülnézetnek* nevez, a Stephansdom tornyából nézve a város panoptikus renddé, egyfajta *camera obscura* (Crary 1999) képpé válik. Ez a modern ember kísérlete a káosz racionális uralására, a tér objektív látvánnyá szelídítésére.

„Most, amikor már mindenütt a nappal fénye uralkodik, barangoljuk be pillantásunkkal ezt a szép színteret, mielőtt még feltámad a szél és piszkos porfátylat terít egész városrészekre, eltakarva a ragyogó kilátást” (Stifter 2005, 14.).

„Itt láttad az ember erejét,³ tartsd most a távcsövet egy ujnyival balra, és láthatod szépségét is. Ódon, előkelő palota áll egy kert felső végében: ez a Belvedere-palota” (Stifter 2005, 18.).

A második, amelyet a szerző *mélynézetnek* hív, maga a katakombák sötét világa (a holt város képe), a modern haladás által a föld alá száműzött, elfojtott múlt és spirituális tér.

„Nos, e katakombákban szeretnék a kedves Olvasó kísérője lenni, hogy elébe tárjam városunk múltjának egy komor részletét, és ha fogva tartaná a fenti közöny, gondolkodásra ösztönözzem Istenről, világtörténelemről, örökkévalóságról, megbocsátásról stb. és ezzel talán egy kissé megváltoztassam” (Stifter 2005, 34.).

A harmadik, mégis talán a legfontosabb metafora az *ócskapiac* névre keresztelt észlelésmód, a kontingencia (véletlenszerűség) megtestesülése. Az ócskapiacon a tárgyak némává válnak: elveszítik eredeti történetüket, kiszakadnak kontextusukból és véletlenszerű halmazzá lesznek. Ez a modern emlékezet modellje.

„...ami a legközvetlenebb és legkedvesebb nekünk, őseink hétköznapi életéről, [...] erről a limlomok és ócskaságok többet beszélnek, mint a legfontosabb történeti tárgy, amely végeredményben szintén csak ócskaság és környezetéből kiszakítva elnémul. Másrészt, a dolgok legmeghatóbban csak saját egykori használati helyükről és saját környezetükkel összefüggésben szólnak hozzánk, ha onnan kiemelik őket és összezsúfolják egy számukra idegen teremben, többnyire elvesztik anyanyelvüket” (Stifter 2005, 109.)

„Itt minden idő összes tárgya megtalálható, rangra, korra és nemre való tekintet nélkül. [...] Azok a tárgyak, amelyek az életben áthidalhatatlan távolságban voltak egymástól, mint pl. a marsall-kabát arany paszománya és a számtalan csúcsos gombbal ékesített cigányzeke, itt békésen és egyenrangúan fekszenek egymás mellett”(Stifter 2005, 112-113.).

A bécsi tapasztalatot tehát a fragmentáció, a múlt felszámolódása és az esetlegesség jellemzi. És ezzel áll éles kontrasztban az (itt most kiemelt) egyik budapesti esettanulmány, amelyet Gerő Ödön Viharos álneven írt.

Akkoriban a budapesti sajtó stratégiája az volt, hogy létrehozson egy új, *integrált rendszert*. Gerő metaforájában Budapest egyenlő volt a világgal. A várost egy olyan önálló, komplex univerzumnak mutatta be, amely a korábbi világkép helyébe lépett. Ez a világ taxonómiákon keresztül válik olvashatóvá.

A szerző bemutatja, hogyan válnak a városrészek funkcionális központokká (Lipótváros a klub, a Belváros a templom, Terézváros a kávéház tere), és hogyan épül fel a város lakosságának tipológiája. A döntő különbség azonban az, hogy míg a bécsi tárcában a város egy kozmopolita metropoliszként jelenik meg, addig a budapesti tárcában a város a *nemzet közösségének* központjaként. A budapesti modernítástapasztalat tehát egy nemzeti narratívába ágyazódik, motorja pedig a jövő felé tekintő elégedetlenség. Az elégedetlenség nem törődik a múlttal, hanem a jövőre irányul. Ellentéte, az elégedettség Gerő szövegeiben a megállást, a dinamizmus elvesztését, a múltat jelenti.

„Az elégedettség a természet meghazudtolása. Hiszen a természet az örökkévaló fejlődés, az elégedettség pedig az örökre való megállapodás. Az elégedettség a mának öröme, az elégedetlenség a holnap akarata és az akarat az élet” (Gerő (Viharos) 1891, 92.).

„'Bejártam sokszor a világot'. Én csak Budapesten jártam, de nekem a városom felér a világgal. [...] Mind a világrészt kicsinyben is, nagyban is feltalálhatjuk Budapesten, Európát az Andrássy-úton, Ázsiát a városházán, Amerikát a Kerepesi-úton, Ausztrália emberevőit a börzén...” (Gerő (Viharos) 1891, 16-18.).

„Tót napszámos, német munkás, olasz kőfaragó, török datolyás, svéd gyufásgyerek, franczia guvernáns, cigány muzsikusz, lengyel kaftános, ráciz disznókereskedő, magyar atyafi, bolgár zöldses és khinai mandarin békés egyetértésben taszigálják egymást” (Gerő (Viharos) 1891, 19.).

A hangsúly a békés egyetértésen van, ugyanis az idézetben szereplő, különböző nemzetiségű városlakók nem csupán nemzetiségükben, hanem foglalkozásukban is különböznek. Mindannyian olyan funkciót látnak el a városi életben, melyre a többi lakónak szüksége van, így egy közös, nagyvárosi rendszert alkotnak.

A két esettanulmány közötti fő különbség nem csupán várostörténeti, hanem kulturális logikát is jelez. Vagyis a modernitás nem univerzális, hanem helyileg és mediálisan konstruált tapasztalat. A mű végső konklúziója is ebből ered, miszerint a sajtó nem csupán dokumentálta, hanem aktívan létre is hozta a modernitás imagináriusz terét, így azt a mentális térképet is, amelyen a városlakó eligazodhat.

A „*Nagyváros, sajtó, modernitás*” így nemcsak tematikájában, hanem módszertanában is korszerű munka. Egyesíti a történeti rekonstrukciót az elméleti reflexióval. Filológiai alaposága, fogalmi tisztasága és a kulturális kontextus iránti érzékenysége révén a magyar város- és médiatörténeti kutatások megkerülhetetlen referenciapontjává válhat. Tóth Benedek monográfiája mindazok számára ajánlott, akik a modernitás, az érzékelés és a médiatörténet dimenzióit nem statikus, hanem dinamikus, egymást kölcsönösen alakító folyamatként kívánják megérteni. A kötet olvasása igényel bizonyos fokú jártasságot a témában, ugyanakkor a szerző eredményesen törekszik arra, hogy megmagyarázza a megértéshez szükséges kifejezéseket. A regionális és a földrajztudomány iránt érdeklődők számára kifejezetten ajánlott olvasmány lehet, mert jól kiegészíti a városföldrajzi elemzések során alkalmazott hagyományos módszereket azáltal, hogy a fizikai tér vizsgálatát egy erős kulturális és médiatörténeti dimenzióval bővíti.

Jegyzet

- 1 A "flâneur" egy 19. századi francia fogalom, amelyet Charles Baudelaire tett ismertté, és egy olyan személyt jelöl, aki lassan, céltalanul sétál a városban, hogy megfigyelje és élvezze az utcai életet anélkül, hogy aktívan részt venne benne. Walter Benjamin filozófus a modern városi megfigyelőnek, a város *amatőr nyomozójának* és *vizsgálójának* írta le. Bár a flâneur kifejezés szó szerinti fordítása "lódörgő" vagy "céltalanul csatangoló", a fogalom ma is releváns, és az urbanisztikában, művészetben és irodalomban is gyakran használják (Tóth 2022, 153-167.)

- 2 Az irodalomban a tárca egy rövid, olvasmányos, gyakran humoros vagy szellemes írásműfaj, amelyet a lapok tárcarovatában publikálnak. Eredetileg a *feuilleton* műfajának felel meg, melynek jelentése "levelecske". A tárca lehet karcolat, novella vagy egyszerűen csevegő hangvételi, szórakoztató szöveg (Tóth 2014, 42–60.).
- 3 Tóth Benedek szerint a pályaudvar testesíti meg.

Irodalom

- Crary, J. (1999): *A megfigyelő módszerei. Látás és modernitás a 19. században*. Osiris könyvtár, Pszichológia, Osiris Kiadó, Budapest
- Gerő Ö. (Viharos) (1891): *Az én fővárosom*. Révai Testvérek, Budapest
- Stifter, A. (2005): *Bécs és bécsiek*. Szent István Társulat, Budapest
- Tóth B. (2014): A Wochenplauderei mint beszédmód (egy lehetséges megközelítés). *Magyar Könyvszemle*, 4., 42–60.
- Tóth B. (2022): A flâneur mint típus és mint analitikus kategória. *Acta historiae litterarum hungaricarum*, 37–38., 153–167.

Lektorok, 2025**Reviewers, 2025**

2025-ben 92 lektorral dolgoztunk együtt, akik szakértelmükkel segítették a szerkesztőséget és a szerzőket abban, hogy a Tér és Társadalomban színvonalas tanulmányok jelenhessenek meg. Ezúton is köszönjük munkájukat!

2025-ben lektoraink voltak:

Bajmócy Zoltán	Honvári Patrícia	Patay Tünde
Bálint Dóra	Horeczki Réka	Páthy Ádám
Balogh Péter	Horváth Veronika	Patkós Csaba
Baranyai Nóra	Iloskics Zita	Paulikné Varga Barbara
Beke Szilvia	Irimiás Anna	Pénzes János
Berghauer Sándor	Jombach Sándor	Pirisi Gábor
Berki Márton	Jóna László	Puskás Anna
Bódi Ferenc	Káposzta József	Rácz Attila
Braun Erik	Keller Judit	Raffay Zoltán
Brucker Balázs	Keller Krisztina	Reisinger Adrienn
Carlos Nunes Silva	Kiss János Péter	Reményi Péter
Czimre Klára	Kiss Tibor	Ritter Krisztián
Czirfusz Márton	Koós Bálint	Rózsa Péter
Csaba Ders	Kozma Gábor	Sági Mirjam
Csizmadia Zoltán	Kukely György	Salamin Géza
Dobos Gábor	Lengyel Balázs	Sikos T. Tamás
Drjenovszky Zsófia	Lennert József	Szabó Linda
Dusek Tamás	Lipták Katalin	Szabó Pál
Egedy Tamás	Lovas Dóra	Szilágyi Ferenc
Egri Zoltán	Lukáš Danko	Szilágyi Zsolt
Erdős Katalin	Manzinger Krisztián	Szirmai Viktória
Faragó Beatrix	Mezei Katalin	Tátrai Patrik
Faragó László	Michalkó Gábor	Tóth Balázs István
Finta István	Mikle György	Tuza Benedek
Gál Zoltán	Morvay Szabolcs	Uzzoli Annamária
Galambosné Tiszberger	Nagy Dávid	Varjú Viktor
Mónika	Nagy Erika	Vigvári András
Geambasu Réka	Nagy Gyula	Virág Attila
Gelencsér Ilona	Németh Ádám	Zsibók Suszanna
Gibárti Sára	Páger Balázs	
Hajdú Zoltán	Pálné Kovács Ilona	
Hardi Tamás	Pámer Zoltán	